

РАҲМАНОВА В.С.

**КОРРЕКЦИОН ПЕДАГОГИКА
ВА ЛОГОПЕДИЯ**

CH0000027639

ТОШКЕНТ – 2011

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

Раҳманова В.С.

**КОРРЕКЦИОН ПЕДАГОГИКА
ВА ЛОГОПЕДИЯ**

100000 – таълим

Билим соҳаси: 140000 - ўқитувчилар таёрлаш

Бакалаврият йўналиши: В142500 – Мақтабгача ва ~~олиғ~~ таълим

923824

ТОШКЕНТ – 2011

АННОТАЦИЯ

«Коррекцион педагогика ва логопедия» бакалавриат йўналиши: В142500 – Мактабгача ва оилавий таълим талабалари учун дарслик сифатида яратилган. Ушбу йўналишнинг ўқув режасида худди шу номли курс мавжуд.

Мазкур китобда жисмоний ёки рухий ривожланишида нуқсонли бўлган болаларнинг ривожланиш хусусиятлари, улардаги нуқсонларнинг келиб чиқиш сабаблари, турлари кўриб чиқилган. Мактабгача ёшдаги ривожланишида нуқсонли бўлган болаларга дифференциал ва интеграциялашган, инклюзив таълимни ташкил этиш йўли, усули ҳамда ташкилий формалари баён этилган.

Китоб педагогика олий ўқув юрти Мактабгача ва оилавий таълим йўналиши талабалари учун мўлжалланган. Ундан касб-хунарга йўналтиручи ташхис маркази ходимлари, педагогик касб-хунари коллежи талабалари, мактабгача тарбия муассасалари ходимлари ва дефектологлар ҳам фойдалана олишлари мумкин.

Такризчилар:

Мактабгача тарбия педагогикаси кафедраси мудири
профессор, п.ф.н. **Хасанбаева О.У.**
Коррекцион педагогика каф.доценти, п.ф.н.
Пулатова Х.М.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси давлат таълим стандартида «Мактабгача ёшдаги ва мактаб ёшидаги болалар таълимига қўйиладиган давлат талаблари» мавжуд.

Шу талаблар асосида "Учинчи минг йилликни боласи" номидаги болаларни ривожлантириш ва мактабга тайёрлаш таянч дастури тузилган. Ушбу ҳужжат "Таълим тўғрисида"ги қонун, "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" ҳамда "Соғлом авлод" Давлат дастурини ҳаётга татбиқ этишга йўналтирилган.

Мустақилликка эришган ҳозирги даврнинг муҳим хусусиятларидан бири, бозор муносабатлари шаклланаётган мазкур жараёнга мос келадиган, янгича фикрловчи ёшларни тарбиялашдан иборат. И.А.Каримов таъкидлаганидек, "фикрлаш, ишлаш ва яшаш маданиятига эга бўлган мустақил шахсни вояга етказишимиз зарур".

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» талаблари асосида мактабгача ёшдаги болаларга таълим-тарбия беришнинг асосий мақсади ёш авлодни истиқлол ғоялари асосида соғлом, ҳар томонлама ривожланган шахс сифатида тарбиялаш ва мактаб таълимига тайёрлашдан иборатдир.

Бироқ, мактабгача ёшдаги болалар орасида жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсонли бўлган болалар ҳам учраб туради. Турли сабабларга қўра қўзи ожиз, қар ёки заиф эшитувчи бўлиб қолган ва бошқа тоифадаги алоҳида ёрдамга муҳтож болалар мактабгача тарбия муассасаларига ҳамма қатори қатнаб, таълим-тарбия жараёнига жалб этилишлари керак. Мактабгача тарбия муассасалари болаларни жисмоний, ақлий ва маънавий жиҳатдан ривожлантириб, уларнинг туғма лаёқати, қизиқиши, эҳтиёжи ва имкониятларини ҳисобга олган ҳолда, миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида мунтазам таълим олишга (мактабга) тайёрлаши лозим. Бунинг учун ҳар бир тарбиячи боланинг ривожланишида қандай нуқсонлар бўлиши мумкин, уларнинг турлари, қелиб чиқиш сабаблари қабил ва бошқа маълумотларга эга бўлишлари керак. Шунинг ҳисобга олиб, Мактабгача ва оилавий таълим» йўналишидаги бакалаврият ўқув режасига «Коррекцион педагогика ва логопедия фани» қиритилган.

Мазкур китобнинг мақсади педагогика олий ўқув юртиларида «Коррекцион педагогика ва логопедия» курсини талабаларга чуқур ўрганишга ёрдам бериш. Китоб икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида коррекцион педагогика фанининг мақсад ва вазифалари, алоҳида ёрдамга муҳтож болалар таърифи берилган бўлса, иккинчи қисмда логопедия фанидан мактабгача ёшдаги болаларда қўллаб-қўлайдиган нутқий нуқсонлар ва уларни бартараф этиш йўллари ёритилган.

I БОБ. КОРРЕКЦИОН ПЕДАГОГИКА ВА ЛОГОПЕДИЯ КУРСНИНГ МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. Коррекцион педагогика - фан сифатида

Режа

1. Мактабгача тарбия муассасининг асосий максали вазифалари.
2. Бола ҳуқуқлари ҳақидаги конвенция.
3. Коррекцион педагогика фанининг максали ва вазифалари.
4. Алоҳида ёрдамга муҳтож болалар.
5. Алоҳида ёрдамга муҳтож болалар учун дифференциал ва интеграциялашган таълимни ташкил этиш.

«Учинчи мингйилликнинг боласи» китобидаги таянч дастурида «Мактабгача ёшдаги болалар таълим-тарбиясига қўйиладиган давлат талаблари» асосида мактабгача тарбия муассасаларидаги ишларнинг вазифаси, мазмуни ёритилган. Дастурнинг VI бўлими «Мактабга тайёрлов даври» деб номланган. Ушбу бўлимда 6-7 ёшли болаларни жисмонан ривожлантириш, нутқи ва тафаккурини ривожлантириш ва уларни маънан ривожлантириш бўйича олиб бориладиган ишларнинг мазмунига қўйилган талаблар ёритилган.

Дастурнинг «Болаларни маънан ривожлантириш» қисмида:

- саволларга жавоб бериш, турли мавзуларда фикр баён қилиш ҳамда атрофдаги одамларнинг шеър, эртак ва хикояларида баён этилган, расм, мультфильм, кинофильмларда ифодаланган фикрни англаш, уларнинг мазмунини қайта сўзлаб бера олиш ;
- нутқ товушларини тўғри талаффуз қилиш. Фикрни грамматик жиҳатдан аниқ баён қила олиш;
- сўзда товушларнинг кетма-кеглигини фарқлаш, бўғин ва сўзларни тўғри тузиш, эшитган нутқ товушларини фарқлай олиш;
- босма ҳарфларни ўзаро фарқлай олиш, нутқ товуши билан ҳарфни бир биридан фарқлай олиш;
- эртак, хикоя, мақол ва топишмоқлар образлилигини ҳис эта олиш;
- ифодали тарзда шеър айта олиш ва бошқа талаблар қўйилган.

Боланинг мактабга тайёрлаш гуруҳига ўтиши уни алоҳида мавқега қўяди: у ўзини янги ҳаёт–мактаб ҳаёти бўсағасида турганлигини англайди: у энди тарбиячисини ўқитувчи деб билади. Боланинг машғулотлардан ташқари вақтдаги жамоа фаолиятларида ўзини-ўзи ташкил этиш ва бир-бирини назорат қилиш кучайиб боради. Болаларнинг жамоа фикрлари ва умумий оддий талаблари пайдо бўлади. Бу ёшдаги болалар ўртасида машғулотлар, шунингдек,

дидактик ўйинлар, қоидали ўйинлар ва ҳаракатли ўйин - мусобақалар тобора кўпроқ аҳамият қозонади. Бола ўйин билан жиддий иш ўртасидаги фарқни тушуниб олади, қачон ва қасрда ўйнаш, жиддий иш билан шуғулланиш кераклигини билиб олган бўлади. У оиласида ва болалар богчасида ўзига топширилган муайян вазифаларни бажаради. Бунда катта ёшдаги кишиларнинг болалар меҳнати натижаларига, бу меҳнатнинг теварак-атрофдаги кишилар учун бўлган аҳамиятига тегишли баҳо беришлари, боланинг ўз гашаббуси билан бирон ишни бошлаб юбориш истагини маъқуллашлари муҳимдир.

Боланинг билиш фаолияти мураккаброк тус ола бошлайди, идрок қилиши муайян мақсадга йўнала бошлайди. Турли нарсалар ёки уларнинг тасвирлари билан мунтазам равишда танишиб бориш натижасида боланинг муайян вазифага бўйсундирилган кузатувчанлиги ошиб боради. Идрокнинг ўсишига раҳбарлик қилинса, мактабгача тарбия ёши охирида болада муҳим сенсор қобилиятлар: кўз билан аниқ чамалаб билиш, пропорцияларга кўриб туриб баҳо бериш, фонематик ўқувлари ва мусиқа товушларини тўғри идрок этиш ва айта билиш қобилиятлари пайдо бўлиб боради. Бола куйнинг ҳаракатини, товушларнинг пасайиши ва юқориланишини, баландлиги ва узунлиги ҳар хил бўлган товушларни, ашула айтиш ва шеър ўқиш темпининг ўзгариб туришини фарқ қилиш ва буни ўзи амалда ифодалаб бериши мумкин.

Муайян мақсадга қаратилган таълим натижасида боланинг ихтиёрий равишда эсда сақлаб қолиш ва ифодалаб бериш қобилияти ўсади. Бола эсда сақлаб қолишнинг ҳар хил усулларини қўллаш бошлайди: материални маъносига қараб гуруҳларга бўлади, эсда сақлаб қолмоқчи бўлган нарсасини кўп мартда такрорлайди ва х.к. Болалар энг оддий манتيкий фикрлашни ўргана бошлайдилар. Улар нутқнинг товуш тузилишини таҳлил қила оладиган бўлиб қоладилар: бола сўздаги товушларни алоҳида ўзини талаффуз қилиши, сўз қайси товушлардан тузилганлигини айтиб бериши мумкин. Унинг муайян воқеаларни тегishлича изчилликда равои ва батавсил хикоя қилиб бериш кўникмаси ошиб боради.

Таянч дастурида болалар нутқи ва тафаккурини ривожлантириш ишларига катта эътибор берилган бўлиб, уларни дидактик ўйинлар орқали амалга ошириш талаб этилган.

Шундай қилиб, тайёрлов гуруҳи тарбияланувчилари ўқув йилининг охирида мураккаб ва катта ҳажмдаги билим, кўникма ва малакаларни эгаллаб олишлари лозим. Бирок барча болалар бароварига дастур талаб этган билимларни ўзлаштира олмайдилар.

Хар кандай жамият ўз фарзандларини хар томонлама етук, комил инсон бўлиб вояга етишни, муносиб фуқаролар бўлиб, давлат тарраққетиға, гуллаб яшнашиға ўз улушларини қўшишларига харакаат қилади умид боғлайдилар.

Афсуски, дунёнинг қўпгина мамлакатларида болалар хали ҳам ҳуқуқларидан маҳрум этилганлар, яъни уларнинг соғ-саломат ҳамма қатори тўлақонли ривожланишлари ва жамият ҳаётида фаол иштирок этишлари учун керакли имкониятлар яратилмаган.

Мақтабға қабул қилинган айрим болалар уни тўлиқ бигтира олмаяптилар, жисмоний ёки рухий ривожланишида нуқсони бор болалар уйда ўтирибди таълим олишдан маҳрум, айримларининг таълим олиши чегараланган.

Қасалликни олдини олиш мумкин бўлган жойларда хали ҳам жуда қўп болалар хасталиклардан нобуд бўлмоқдалар, тўйиб овқат ейиш, тоза ичимлик сувидан баҳраманд бўлиш қўп мамлакатларда хали ҳам тўлиқ ташкил этилмаган.

Бундан ташқари, жаҳоннинг баъзи бир китъаларида мактаб ёнидаги болалар ҳам қуролли қучлар сафига қакирилмоқда, улар зўравонликларға, қийноқларға дучор бўлмоқдалар, жисмоний жазоланмоқда, керак бўлса, озодликдан, қафолатланган ҳуқуқларидан маҳрум қилинмоқдалар.

Асосий эҳтиёжлари ва ҳуқуқлари қўпол бузилган болар ҳеч қачон бошқаларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қила олмайдилар ҳамда одил ва ғамхўр бўла омайдилар. ҳуқуқнинг бузилиши фақат шахснинг азоб-уқубатланишини юзаға келтиришиға сабаб бўлибгина қолмай, балки уларнинг онгида сиёсий барқарорлик уруғларини экилишиға ва қуролли низоларға сабаб бўлмоқда. ҳуқуқ муаммолари хар бир инсонға тўғридан – тўғри ёки бевосита тегишлидир.

1 декабр 1993 йилда 153 мамлакат бола ҳуқуқлари ҳақидаги конвенцияни ратификация қилиш йўли билан, ўзларининг болалар келажагини муҳофаза қилишға тайёр эканлигини намоиш этдилар. Бола ҳуқуқлари ҳақидаги Конвенция – бу бутун жаҳон болаларига хос бўлган болар ҳуқуқлари ҳақидаги Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг шартномасидир. Конвенция - бола ҳуқуқлари ҳақидаги универсал расмий Кодексдир. Конвенцияда болалар ҳуқуқлари тўрт тоифаға ажратиб берилган бўлиб, улар 54 моддани ўз ичига қамаб олган.

1. Яшай олиш ҳуқуқи: бола талабларини қондириш ва ҳаётий ҳуқуқларни ўзида мужассам этиш қаби асосий шартларни ҳамда тиббий хизматдан фойдалана олиш, овқатланиш, бошпанаға эға бўлиш қаби адолатли, ҳаётий меъёрларни ўз ичига олади.

2. Ривожлана олиш ҳуқуқи: боларнинг ўз қобилятларини қенгирок ривожлантиришға эришишлари учун зарурдир. Бунға мисол қилиб, билим олиш, ўйин, хордиқ чиқариш, маданый фаолиятлар, ахборот олиш ва виждоний поклик қаби ҳуқуқларини олиш мумкин .

3. Болалар зўравонлик ва эксплуатация қилинишдан ҳимояланган бўлишлари шарт. Бу борада қуйидаги муаммоларга яъни: кочок болалар муаммоси, адлия тизимидаги зўравонликлар, болаларни қуролли низоларга жалб этиш муаммоларига, болалалар меҳнатига; балоғат ёшига етмаганларни сексуал эксплуатация қилиш ва ўсмирларнинг гиёҳванд моддаларни истеъмол қилиш муаммоларига алоҳида эътибор бўлиши керак.

4. Иштирок этиш ҳуқуқи: болани жамият ва мамлакат ҳаётида фаол иштирок этишга қорлайди. Бу тоифа болаларнинг ҳаётига тааллуқли бўлган муаммолар бўйича жаҳоншумул йиғилиш ва тadbирларда иштирок этиш ҳуқуқини ва ўз фикр-мулоҳазаларини айтишда эркин бўлиш каби ҳуқуқларни белгилайди. Болалар улғайиб боришлари давомида жамият ҳаётида фаол иштирок этишлари учун барча пайдо бўлувчи имкониятларнинг ҳаммасига эга бўлиб боришлари, ҳамда ҳаётий муҳим ечимларнинг масъулиятини ҳис қилган ҳолда уларни ўз зиммаларига олишга тайёр бўлишлари керак.

Бутун жаҳон болаларига хос бўлган болалар ҳуқуқи ҳақидаги Конвенция, Ўзбекистон Республикаси “Таълим тўғрисида”ги қонуни, “Ўзбекистонда кадрларни тайёрлаш миллий дастури” каби ва бошқа меъёрий ҳужжатларда кўрсатилишича, барча болалар, шу жумладан, жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсонли бор болалар ҳам меҳнат қилиш, таълим олиш, ҳаёлда ўз ўрнини топиб кетиш ҳуқуқларига эгадирлар. Бола ҳуқуқлари ҳақидаги Конвенциянинг 19 моддасига кўра “Бола ота-она ёки ҳар қандай бошқа шахс томонидан ҳақоратланиши, қўпол муомилада бўлишдан ҳимояланиши ҳуқуқига эгалитини инобатга олиб, айрим мамлакатларда илгарилари чиқариб қўйилган атамалардан “коррекцион педагогика”, “аномал болалар”, “аклан заиф” каби ва бошқалардан воз кечмоқдалар. XIX асрнинг 20 йилларидан бери Дефектология фани – жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсонли бор болалар таълим тарбияси билан шуғулланадиган фан сифатида ўрганилиб келмоқда. Ҳозирги кунда бу фан «коррекцион педагогика» деб ҳам юритилмоқда. Инсон ҳуқуқлари декларацияси, болалар конвенцияси талабларидан келиб чиққан ҳолда жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсонли бор кишиларни камситмаслик, ҳақоратламастик учун масалан, Москва шаҳридаги Дефектология илмий-тадқиқот институти “Коррекцион педагогика илмий тадқиқот институти” деб номланмоқда. Дефектология фани кўп мамлакатларда коррекцион педагогика деб юритилмоқда. Коррекцион педагогика фанининг предмети - аномал болалар, яъни жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсонли бор болалар (юнонча аномалос - одатдан ташқари), норасо деган маънони билдирувчи сўзи билан юритилади. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда Коррекцион педагогика — алоҳида ёрдамга муҳтож жисмоний ёки руҳий камчиликлари бор болаларнинг психофизиологик ривожланишидаги хусусиятларини ўрганадиган, уларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланадиган фандир. Коррекцион педагогика сўзи латинча тузатиш — баргараф этиш, педагогика — таълим-тарбия, урганиш

деган сулардан олинган. Рухий ва жисмоний камчиликлари бор болалар аномал болалар дейилади (юнонча одатдан ташқари, норасо деган маънони билдирувчи аномалос суздан олинган). Коррекцион педагогика фанининг мавзу баҳси аномал, алоҳида ёрдамга муҳтож болалардир. Коррекцион педагогиканинг вазифаси — аномалияларнинг келиб чиқиш сабаблари, турларини, аномал болаларнинг психофизиологик ривожланишдаги хусусиятларини урганиш, шулар, асосила интеграциялашган, инклюзив ёки дифференциал таълимни ташкил этиш, уларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланишдир. Коррекцион педагогика фанининг мақсади — аномал болаларга интеграциялашган-инклюзив ҳамда дифференциал таълимни ташкил этиш учун зарур шарт-шароитларни урганиш, улардаги психофизиологик камчиликларни илҳом беришча бартараф этиш, тузатиш ёки билинмайдиган ҳолга келтириш усулларини белгилаш ва амалиётда татбиқ этиш йулларини тарбиячи ҳамда ўқитувчиларга кўрсатиб беришдан иборат. Аномалиялар ҳар хил бўлади, уларнинг баъзилари батамом бартараф этилади, баъзилари бир қадар тузатилади, коррекцияланади, бошқалари эса билинмайдиган ҳолга келтирилади, баъзилари эса компенсацияланади. Бола нутқида қўноқ камчиликлар бўлса, тўғри ташкил этилган логопедик чораларни ўз вақтида кўриш йўли билан уларни тўлиқ бартараф этиш мумкин. Боладаги нуқсон органик камчиликлар натижасида пайдо бўлган бўлса (масалан, олигофрения шундай нуқсон жумласига киради), уни тўлиқ бартараф этиб бўлмаса ҳам, бироқ қисман тузатиш мумкин. Коррекцион педагогика амалиётда яна шундай аномалиялар учрайдики, уларни тузатиб ҳам, коррекциялаб ҳам бўлмайди, масалан, туғма кўрлик ёки қарлик шулар жумласидандир. Бунда кўриш анализаторининг вазифасини сезги органларига, эшитиш анализаторининг вазифасини эса кўриш анализаторига юклаш, яъни компенсациялаш, ўрнини босиш мумкин. Кўриш қобилияти заиф болалар сезги органларига таянган ҳолда бармоқлари билан Брайль шрифтидан фойдаланадилар. Бунда ҳарф олти нуқта комбинацияси билан белгиланади. Эшитиш қобилияти заиф болалар эса имо-ишора, яъни дактил нутқдан, бармоқлар ҳаракати билан аниқланадиган нутқдан фойдаланишлари мумкин.

Коррекцион педагогика нисбатан янги фан. У асосан 19 асрнинг ўрталарида ривожлана бошлади. 1925 йилда Москва шаҳрида Экспериментал дефектология институти ташкил этилди. Бу институти буюқ психолог профессор Виготский Л. С. бошқарди.

Л.С. Виготский аномал болалар ривожланишидаги хусусиятларни ўрганиб, нуқсоннинг мураккаб тузилиши ҳақидаги таълимотни ишлаб чиқди. У “Коррекцион педагогиканинг асосий муаммолари” китобида аномал болалар билан ривожлантирувчи таълимни олиб бориш кераклигини, коррекция, компенсация усуллари ва буларни амалга ошириш йулларини кўрсатиб берди. Л.С. Виготский аномал болада нафақат “салбий” балки “ижобий” томонларини ҳам ўрганиб,

анислаб, шуларга таянган ҳолда ва потенциал қобилиятни инобатга олиб туриб, таълим-тарбия ишларини ташкил этиш зарурлигига диққатни жалб этди. У дефектология соҳасида катта назарий мерос қолдирди ва ҳақли равишда дефектология фанининг асосчиси саналади.

Атоқли психолог Л.В.Занков 1935 йилдан Л.С.Виготский билан ҳамкорликда ишлай бошлади. Бу олимларнинг собиқ совет психологияси ва дефектологиянинг назарий жиҳатдан шаклланишида катта аҳамиятга эга бўлдилар. Улар ақлий жиҳатдан қолоқ болалар психикаси тараққиёти қонуниятларини ўрганиб, "ривожланишнинг тухташ назарияси", "чегара" дегенерация назарияси", "маънавий дефектли" каби ғайри илмий ва реакцион назарияларни фожия эдилар.

Экспериментал психология лабораториясида аномал болаларнинг ривожланиши махсус таълим таъсири остида қандай ўзгариб боришини ўрганиш, улардаги мавжуд нуқсонларни ҳам, ижобий ҳам салбий томонларни аниқлаш юзасидан қиёсий экспериментал тадқиқотлар ўтказилди.

Соғлом ва аномал болаларда билиш фаолиятининг ривожланишини И.М.Соловьев ҳам ҳар томонлама ўрганди. "Нормал ва аномал болаларда билиш фаолиятининг психологияси" номли китоб шу ишнинг натижаси бўлди. И. М. Соловьев бир гуруҳ ходимлари билан қиёслашнинг мураккаб шакллари экспериментал тадқиқотлар ёрдамида ўрганишда чинакам новаторлик кўрсатди.

Экспериментал дефектология институти 1943 йилда Россия Педагогика фанлари академиясининг Дефектология илмий-текшириш институтига айлантирилди. Ҳозирги замон коррекцион педагогика фанининг ривожланишида мазкур институт ходимларининг роли нисбатда катта бўлди.

1920 йилда Русияда аномал болаларни тарбиялаш институти очилиб, 1925 йилда бу институт 2-Москва давлат университети педагогика факультетининг дефектология бўлимига айлантирилди, 1930 йили В.И.Ленин номидаги Москва давлат педагогика институти қошида мустақил дефектология факультети ташкил этилди. Ҳозир Россия мамлакатининг деярли барча жумҳуриятларида коррекцион педагогика қулиётлари ёки бўлимларида олий маълумотли дефектологлар тайёрлаш иши йўлга қўйилган.

Ўзбекистонда коррекцион педагогика фанининг ривожланиш 1967 йилдан бошлаб тезлашди, чунки шу йили Низомий номли Тошкент давлат педагогика институтининг Педагогика ва психология факультети қошида олигофренопедагогика бўлими ташкил этилди. Бу бўлимга 1976 йили сурдопедагогика бўлими қўшилди. 1984 йили эса мустақил дефектология факультетининг бир неча бўлимида таълим берила бошланди. Ҳозирги кунда ТДПУ БТУ ва дефектология факультетида Дефектология кафедраси фаолият кўрсатмоқда, дефектолог бакалавр ва магистрлар таҳсил олмақдалар. Таълим кундузги ва сиртки бўлимида ўзбек ва рус тилида ташкил этилган.

Дефектология фанининг ривожланиши натижасида ундан куйидаги тармоқлар мустақил фан сифатида ажралиб чиқди: сурдопедагогика (лотинча сурдус — кар, гунг сўзидан олинган) — эшитишида нуқсонли бўлган болаларнинг таълим тарбияси билан шуғулланидиган фан; тифлопедагогика (يونونча тифлос — кўр, сўқир сўзидан олинган) — кўзи оғир болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланидиган фан; олигофренопедагогика (يونونча олигос — кам, френ — ақл), сўзларидан олинган, — ақлий томондан заиф болаларнинг таълим-тарбияси билан шуғулланидиган фан; логопедия (يونونча логос — сўз, падео — тарбия сўзларидан олинган) — оғир нутқ нуқсонларини ўрганиш, олдини олиш, бартараф этиш йўллари, усулларини ўрганадиган фан.

1.2. Ўзбекистонда «Таълим ҳамма учун» миллий дастурини жорий қилиш босқичлари

1994 йилларда ЮНЕСКО “Махсус таълим зарурияти” номли ҳужжатни тасдиқлаб, унда махсус таълимга муҳтож болалар ва ёшлар учун таълимни ташкил этиш ва такомиллаштириш масалалари куриб чиқилган. Ушбу таълим турида асосий уриш реабилитация масалаларига ажратилган. Ҳужжатда: «Махсус таълимни алоҳида ёрдамга муҳтож кишиларга ташкил этишдан мақсад - жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсонли болалар ва усмирларни мустақил, ҳамма катори яшаш шароитида жамиятга тиклаш. «-, деб таъкидланган. Болада нуқсон бўлишига қарамай унинг қўлидан келадиган иш турини унга ўргатиб, ўқитиб, тарбиялаб, жамиятда ўз ўрнини топиб кетишга ёрдам бериш - ижтимоий реабилитация.

Ривожланган мамлакатларда “Махсус таълим зарурияти” номли ҳужжатга жавобан СВР –Реабилитация ташкилоти (Commun.Based Reabilitation) ташкил этилди. Ташкилот ногиронлар жамияти, ногиронлар оилалари, соғлиқни сақлаш, меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза этиш ҳамда қасаба уюшмалари вакилларини ўз ичига қамраб олган.

Бундай нуфузли ташкилотнинг асосий мақсади - жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсонли болаларни ҳимоялаш, ҳуқуқларини тиклаш, вақолат бериш, таълим-тарбия тизимини шакллантириш, жамият ва раҳбарият диққатини бу нарсага жалб этишдир.

Алоҳида ёрдамга муҳтож бўлган болалар учун ташкил этилган таълим тизимида биринчи навбатда боланинг талаблари ўрганилади, ижобий томонлари, қобилияти ҳисобга олинади, камчиликлари ўрганилади, Ушбу таълим тизимида маълум шароит яратилиши лозим. Бунга модификация, компенсация, адаптация, реабилитациялар қиради. Масалан, агарда бола эшитмас, уни эшитиш аппарати билан таъминлаш; юра олмас - ногиронлар арачасидан фойдаланиш, қўлида оддий қошиқ ушлай олмас, уни бошқа қўлай ускуна билан таъминлаш ва бошқалар.

Инклюзив таълим бу махсус ёрдамга мухтож болалар ва ёшлар учун индивидуаллашган ва шароитга қараб ўзгарувчан, ғамхурлик билан ёндаша оладиган таълим тизимидир. Ушбу ишлар оддий, меъёردа ривожланган болалар уқув муассасаларида амалга оширилади. Инклюзив-жалб этиш (включение) деган маънони англатади, яъни жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бор болаларни соғлом тенгдошлари билан узаро боғланиб, биргаликда таълим олишидир. Буни амалга ошириш учун ҳар бир болага индивидуал ёндашиш, нуқсонидан келиб чиққан ҳолда маълум у учун қулай шароит яратиш, керак бўлса, дастур ва режани қисман ўзгартириш ва ҳ.к. Аномал бола уйига яқин, ўзига қулай оммавий боғча ёки мактабга катнайди. У ерда асосий ишни тарбиячи ёки синф раҳбари амалга оширади. Ҳар бир мактабгача тарбия муассасасида ёки мактабда махсус тайёрланган ресурс тарбиячи бўлиб, у гуруҳ тарбиячисига маслаҳатлар беради ва қумаклашади: махсус уқитиш ускуналари, апаратлари билан таъминлайди; ота-оналар, ўқитувчилар билан тушунтириш ишлари утказди: дарс жадвали, дастурга, керак бўлса, ўзгартиришлар киритади, уларни асослаб беради; ўқитувчиларни малакасини оширади, билим маҳоратини бойитилади; соғлиқни сақлаш хизматларини ташкил этади, қулай психологик муҳитни яратади. Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бўлган болани оддий боғча ёки мактабга жойлаштириш интеграция йўлидаги биринчи қадам. Таълим интеграциясининг турли шакллари ва даражалари мавжуд. Жисмоний интеграцияда ногирон ва соғлом бола орасидаги жисмоний тафовут иложи борица камайтирилиши лозим. Бунинг учун махсус синф ёки бўлим ташкил этилиши мумкин. Функционал интеграцияда ногирон ва соғлом бола орасидаги функционал тафовут иложи борица баргараф этилиши лозим. Бунинг учун алоҳида ёрдамга мухтож болаларни мусика, санъат, драматик тўғрақ ва спортга жалб этиш фойдалидир.

Ижтимоий интеграция ижтимоий тафовутни камайтиришга, ногирон ва меъёردа ривожланган болаларни ўзаро дўстлашишга, бир бирига ҳурмат билан қарашга ундайди, меъёрдa ривожланган болаларни мурувватли бўлишга ўргатади. Жамият ногирон кишиларга туғри муносабатда бўлиши керак. Конституциямиздаги барча бандлар улар учун ҳам таъаллуқли. ҳар қандай таълим интеграцияси инклюзив таълим сифатини оширади. Инклюзив таълим марказида жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бор бола туради, унга ҳар томонлама ғамхурлик кўрсатилади.

Интеграциялашган - мужассам, ажратиб бўлмайдиган қисм деган маънони билдиради. Ҳар бир бола таълимга жалб этилиши лозим. Интеграциялашган жамиятда барчалар тенг ҳуқуқга эга, бу яхлит жамиятдир. Инклюзив таълим туфайли жамият интеграциялашган жамиятга айланади.

2001 йилда ЮНЕСКО “Таълим ҳамма учун” дастурини қабул қилади. Бирлашган Миллатлар ташкилотига аъзо бўлган барча мамлакатлар, шу жумладан

Ўзбекистон Республикаси ҳам, ушбу дастурга имзо чекган. Дастур глобал, кенг миқёсида “Таълим ҳамма учун”(Обучение для всех) жорий этилиши ЮНЕСКО томонидан бошлаб юборилди. Ўзбекистонда «Таълим ҳамма учун» миллий дастури 2005 йили декабрь ойида қабул этилди. Шу даврдан бери уни жорий қилиш ишлари босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Ҳозирги кунда давлат томонидан инклюзив таълим ҳақидаги ҳужжатлар расмийлаштирилмоқда, ҳаётий заруриятлардан келиб чиққан ҳолда турли нодавлат ташкилотлар чет элларда бу ишларнинг ахволини ўрганиб чиқиб, инклюзив таълимнинг айрим турларини жорий этмоқдалар. Ўзбекистонда ЮНЕСКОНИНГ таълим бўйича маслаҳатчиси ёрдамида Республика таълим марказининг махсус таълим бўлими аъзолари, “Оила” Илмий педагогик маркази, Ногирон фарзандли айёллар жамиятлари, “Умр”маркази, «Ўқубки детям» халқаро жамиятнинг Ўзбекистондаги гуруҳи (Лоранс Мирелетт-директори), “Умид” маркази, (Махмудова Н.М.-директор), халқаро “Оперейшин Мерси” ташкилоти (директор-Андрея Вогт), “Кенес-” центр реабилитации и трудовой адаптации (директор-Сулеева М.М.), “Бегуборлик” -ижтимоий бирлашма (раиси- АбдубековаД.Н), “ПЕГАС-АЛ-ФАЛАК” маркази (директор-Аминова В.Ю.) “КРИДИ”, “Феникс” маркази (директор - Юсупова Г.С.Навои вилоятида), Республика Ижтимоий адаптация маркази ва бошқалар талайгина муваффақиятларга эришмоқдалар.

Ўзбекистонда дефектологларнинг олиб бораётган ишлари ҳам диққатга сазовор. Махсус муассасаларда олиб борилаётган ишларда инклюзив таълим элементлари талайгина. Кўп йиллардан бери умумтаълим мактабгача тарбия муассасалари, мактабларда махсус гуруҳ, синфлар ташкил этилган ва муваффақиятли ўз вазифаларини бажариб келмоқдалар. Ҳар бир райондаги ёрдамчи меҳнат таълими мактаби, меъёрида ривожланган болалар таълим олувчи муассасаларда улгурмовчи ўқувчилар билан йил давомида маълум ишларни олиб боришмоқда, улар учун махсус синфлар ташкил этилган. Бола уйига яқин жойлашган мактабга катнайди. Ёрдамчи тенглаштирувчи синфлар фаолияти, нуқий гуруҳ ёки синфлар фаолияти ҳам инклюзив таълим шаклларида бири бўлиб ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Саламанская декларация. — Испания. 1994
2. Инклюзив таълим. - Туве Джонсон Межрегиональная программа по обучению инвалидов (Оперейшин Мерси) Всемирный форум по образованию
Заключительный доклад Нью-Йорк, 1990
3. Бола ҳуқуқлари тўғрисида конвенция. - Ўзбекистон болалар жамғармаси.
4. К.К.Мамедов, Ғ.Б.Шоумаров, В.П.Подобед Рухий ривожланиши сусталашган болалар ҳақида Т., 1993.
5. Пулатова Ф.М. Олигофренопедагогика.-Т., 2006.
6. В.С.Рахманова Махсус педагогика. Т., 2004.
7. Ғ.Б.Шоумаров ва бошқалар. 1001 саволга психологнинг 1001 жавоби. Т., “Меҳнат” 2000.

Савол ва топшириқлар

1. Коррекцион педагогика фанини таърифлаб беринг.
2. Бу фаннинг вазифалари нимадан иборат?
3. Коррекция ва компенсация нима?
- 4.Коррекцион педагогика фанининг ривожланиши ҳақида гапириб беринг.
5. Коррекцион педагогика фанининг қайси соҳаларини биласиз?
6. Интеграцион таълим деганда нимани тушунасиз?

2 БОБ. АЛОХИДА ЁРДАМГА МУҲТОЖ БОЛАЛАР ТОИФАЛАРИ

Режа

1. Ёш тўдақлар ривожланишининг хусусиятлари.
2. Алоҳида ёрдамга муҳтож, аномал болалар.
3. Аномал болаларнинг тоифалари.
4. Аномал болаларга ёрдамни ташкил этиш.
5. Аномалияларнинг келиб чиқиш сабаблари.

Бола дунёга келган кунларидан бошлабқ куради, эшитади, бирор нарса текканини, оғриқ, иссиқ, хид ва таъмин хис этади.

Товарак атрофдаги борлиқни билиш — сезиш ва идрок қилишдан, яъни воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг бола онгида акс этишидан бошланади.

Боланинг идроки ҳаётининг дастлабки йилларидаёқ анча такомиллашади ва икки ёшида у буюмларнинг ранги, шакли, катта-кичиклигига қараб бир-биридан фарқ қила бошлайди, таниш оҳангни ажратади ва ҳоказо. Унда хилма-хил сенсор қобилиятлар: қуриш ва қўздан кечириш, тинглаш ва эшитиш, буюмларни ташқи белгиларига қараб ажратиш, қузи қураётган ва эшитаётган нарсага таклид қилиш қобилияти ривожланиб боради.

Бола турли таассуротлар олиб туриши — буюмларни қуриши, ушлаб билиши, катталарнинг ишларини кузатиши, хилма-хил товушларни эшитиши керак. Бу болаларнинг сенсор ривожланишлари учун зарур шартдир. Сенсор қобилиятларнинг уз вақтида ривожланиши эса болаларнинг ақлий тарбияси учун замин яратади.

Диққат, хотира, интилиш, қизиқиш ва бошқа шу сингари рухий жараёнлар боланинг ақлий ривожланиши учун катта аҳамиятга эга.

Бола нутқининг ўз вақтида ва тўғри ривожланиши ақлий ривожланишининг асосидир. Нутқ рухий жараён: идрок, хотира ва бошқаларнинг ривожланишига, болаларнинг фаолиятига катта таъсир қўрсатади. Болалар нутқи ривожланишга бошлаши билан катталар сузларининг тарбиявий восита сифатидаги роли ортиб боради.

Бола шахсининг таркиб топиши ҳаётининг биринчи кунлариданок бошланади. Бола ҳар куни қўрган ва эшитганлари асосида борлиққа ва товарак-атрофдаги кишиларга ўз муносабатини билдиради, катталарнинг хатти-ҳаракатлари, ишларига, содир бўлаётган воқеаларга боланинг берадиган баҳоси, кишиларга бўлган муносабати — буларнинг ҳаммаси бола маънавий қиёфасининг шаклланишига таъсир этади.

Боланинг ҳоҳ она қорнида, ҳоҳ тугилганидан кейин ривожланиб бориши учун зарур бўлган маълум шарт-шароитларнинг бузилиши турли хил аномалияларга, яъни жисмоний ёки рухий нуқсонлар, камчиликларга олиб келиши мумкин.

Коррекцион педагогика фанида алоҳида ёрдамга мухтож - аномал болаларнинг турли хил тоифалари устида иш олиб борилади: Улар қўйидагилардир:

1) эшитиш камчиликларига эга бўлган болалар (кар, заиф эшитувчи болалар', кеч кар бўлиб қолган болалар);

2) кўриш қобиляти заиф (кўр, заиф кўрувчи болалар);

3) олигофрен (дебил, имбецил, идиот болалар);

4) оғир нутқий нуқсонлари бор болалар;

5) ҳаракат-таянч аъзоларида камчиликлари бўлган болалар;

6) руҳий ривожланиши орқада қолган болалар.

7) комплекс нуқсонли кур-кар-соков болалар;

Аномал болалар соғлом тенгдошлари орасида инклюзив таълимда ёки махсус таълим-тарбия муассасаларида тарбияланиши ва ўқитилиши керак. Боланинг умумий ривожланишига ҳар томонлама қўчли таъсир этган нуқсонларгина уни аномал бола деб ҳисоблашга асос бўлиши мумкин. Масалан, боланинг фақат чап қулоғи эшитса-ю, бу нуқсон унинг ҳар томонлама ривожланишига таъсир этмайдиган, у умумий мактаб соғлом тенгдошлари қатори ўзлаштирадиган бўлса, у аномал болалар тоифасига қирмайди. Катта ёшдаги кишиларда маълум сабабларга кўра пайдо бўлган нуқсонлар ҳам уларнинг умумий ривожланишига таъсир этмаса, бу кишини аномал деб ҳисоблаш мумкин эмас.

Махсус ёрдамга мухтож аномал болаларнинг жисмоний ёки руҳий ривожланишида қузатиладиган оғир, кескин ўзгаришлар бола шахсининг таркиб топишига салбий таъсир кўрсатади. Шунинг учун бундай болаларни тарбиялаш ва уларга таълим бериш учун махсус шароит яратилиши керак, яъни улар махсус боғча ва мактабларда ёки меъёрида ривожланган тенгдошлари орасида ҳамма қатори ва агарда керак бўлса, махсус дастур ва дарсликлар асосида ўқитилиши ва тарбияланиши зарур, улар алоҳида ёрдамга мухтож.

Ҳар қандай аномал ривожланиш марказий ёки периферик нерв системасидаги органик ёки функционал ўзгаришларга алоқадор бўлиши мумкин.

Бола ривожланишидаги турли хил камчиликлар ноқулай муҳит, нотўғри тарбия, таълим натижасида ҳам пайдо бўлиши мумкин. Масалан, ноқулай оилавий шароит, педагогик қаровсизлик, ўқитувчининг болага нотўғри муносабати ва бошқа қўпгина сабаблар бола ривожланишига салбий таъсир кўрсатиб, унинг дастур материалларини яхши ўзлаштира олмаслигига, улгурмовчи ўқувчилар орасига қўшилиб қолишига сабаб бўлади. Шундай бўлсада, биз бундай болани аномал болалар тоифасига қиритмаймиз, чунки унинг ривожланишидаги камчиликлар организмдаги қандай бўлмасин бирор органик ёки функционал нагологик ўзгаришларга боғлиқ бўлмай, балки бошқа сабаблардан келиб чиққан.

Тарбиячи ва ўқитувчилар бундай болаларни аномал болалардан фарқлай оладиган бўлишлари керак.

Келиб чиқиш сабабларига кўра ҳар қандай аномал ривожланиш туғма ёки турмушда орттирилган бўлиши мумкин.

Туғма аномалиялар кўп жихатдан хомиладор онанинг соғлиғи ва яшаш шаронтига боғлиқ. Она қорнидаги хомиланинг ривожланишига инфекция, интоксикация, шикастланиш ва бошқа омиллар таъсир этиши мумкин. Онанинг хомиладорлик даврида турли хил касалликлар билан оғриши, ўзбошимчалик билан турли дори дармонларни билар-билмас истеъмол қилиши, боланинг аномал бўлиб туғилишига сабаб бўлиши мумкин.

Туғма аномалиялар генетик, яъни ирсий омиллар таъсирига ҳам боғлиқ бўлиши мумкин. Масалан эшитиш, кўриш анализатори фаолиятининг бузилиши, аклий заифликларнинг наслдан болага ўтиши ҳам кузатилади (фенилкетонурия, Даун касаллиги, резус факторнинг мос келмаслиги ва бошқалар).

Ота-оналарнинг алкоголиزمи, наркоманияси, токсикоманиялари ҳам боланинг аномал бўлиб туғилишига олиб келиши мумкин.

Турмушда орттирилган аномалиялар бола организмга туғилиш вақтида ва ундан кейинги даврларда зарарли омиллар таъсир этиши натижасида вужудга келади. Туғруқ вақтида миё шикастланиши, боланинг туғруқ йўлларида узок ўтиши, вакуум-экстрактор ёки омбур солиниши, боланинг киндиги ўралиб, бўғилиб қолиши (асфиксия) ва бошқалар, баъзан унинг аномал ривожланишига олиб келиши мумкин.

Боланинг илк ёшлигида (уч ёшгача) турли касалликлар билан оғриши, масалан, менингит, менингоэнцефалит, отит, марказий нерв системасининг шикастланиши ва бошқа шу сингари дардларни бошидан кечириши ҳам аномал ривожланишига сабаб бўлиши мумкин.

Мамлакатимизда болалар аномалиясининг олдини олиш юзасидан кўпгина чоралар кўрилмоқда, бу соҳада анчагина ютуқларга ҳам эришилди. Ўзбекистонда аҳолини даволаш-профилактикаси кенгайгани ҳамда медицина соҳасидаги катта ютуқлар муносабати билан аномал болалар сони нисбатан камайди. Болаларнинг чечак, ўлат, тиф, вабо, грахома, кизамик ва болаларга хос бошқа юқумли касалликлар орасида аномал бўлиб қолиш ҳодисалари учраб туради. Ирсий омиллар ҳамда интоксикация ва организм шаклланаётган пайтда бош миё, анализаторларнинг зарарланишига олиб борадиган бошқа сабаблар туфайли боланинг аномал бўлиб қолиш ҳоллари ҳали ҳам учраб туради.

Савол ва топшириқлар

1. Ёш гўдаклар ривожланишининг хусусиятларини таърифлаб беринг.
2. Аномал болалар деб кимларни айтамыз?
3. Аномал болаларнинг қандай тоифалари мавжуд?
4. Аномал болалар қаерда таълим олишлари керак ва нима учун?
5. Аномалияларнинг келиб чиқиш сабаблари нима?
6. Махсус ёрдамга мухтож болалар деб кимларни айтамыз?

3 БОБ. КЎРУВ ВА ЭШИТУВ ИДРОКИДА МУАММОСИ

БЎЛГАН БОЛАЛАР

3.1. Эшитишда муаммоси бўлган болалар

Режа

1. Боланинг эшитиш идрокида кузатиладиган муаммолар.
2. Боланинг эшитиш даражасини аниқлаш усуллари.
3. Карликнинг келиб чиқиш сабаблари, кар болалар таърифи
4. Заиф эшитувчи болалар, улардаги нуксоннинг келиб чиқиш сабаблари.
5. Кеч кар ёки кейинчалик заиф эшитувчи бўлиб қолган болалар.
6. Махсус муассасаларда таълим-тарбия жараёнининг ўзига хослиги.

Нутқ — мураккаб руҳий фаолиятдир. У руҳий жараёнларнинг таркиб топишига ва боланинг умуман баркамол бўлиб ўсишига катта таъсир кўрсатади. Нутқ эшитув органлари воситаси билан идрок этишга асосланган бўлиб, атрофдагиларга тақлид этиш йўли билан ривожланиб боради. Оғзаки нутқнинг шаклланишида эшитув анализатори, нутқни ҳаракатга келтирувчи анализатор иштирок этади. Нутқни ҳаракатга келтирувчи анализатор эшитув анализатори билан маҳкам боғланган ҳолда ишлайди, эшитув анализаторининг ривожланиш даражаси эса кўп жиҳатдан талаффузга боғлиқ. Бола нутқининг ўсиб бориши товушлар талаффузи, физиологик ва фонематик эшитишнинг камол топиб бориш даражаси билангина характерланиб қолмай, балки энг муҳими — ўз нутқи ва атрофдагилар нутқидаги сўзларнинг тузилишини, товуш таркибини фарқлай олиш қобилияти билан ҳам характерланади. Сўз таркибини англаб олишдан иборат бу қобилият грамматик ва лексик компонентларнинг ривожланишида ҳам муҳим аҳамиятга эга

Иккала сигнал системаси, шунингдек, идрок билан сўзнинг ўзаро алоқада бўлиши аклий ривожланишнинг асосини ташкил этади.

Дефектологларнинг (Т.А.Власова, Р.М.Боскис, Д.В.Нейман ва бошқаларнинг) берган маълумотларига кўра, эшитишда нуксонлари бор болаларнинг ривожланиш даражаси шу нуксоннинг бола ҳаётининг қайси даврида пайдо бўлганлигига ва оғир-енгиллигига боғлиқ. Сурдопедагогикада эшитишда нуксонлари бор болалар кар, заиф эшитувчи, кейинчалик заиф эшитувчи бўлиб қолган болалар гуруҳига бўлиб ўрганилади. Туғма ҳали тили чиқмаган ўдақлик даврида иккала қўлокнинг мутлақо эшитмаслиги кар-соқовликка олиб келади. Эшитиш қобилиятининг қисман бузилиши натижасида нутқий нуксонга учраган болалар заиф эшитувчи болалар гуруҳига киритилади. Нутқи ривожланиб, шаклланиб олгандан сўнг яхши эшитмайдиган бўлиб қолган болалар кейинчалик заиф эшитувчи бўлиб қолганлар гуруҳига киради. Бу нуксон нутқ таркиб топганидан сўнг вужудга келса ҳам, қўлоқдаги нуксон туфайли эшитишда хос камчиликлар бўлаверади.

Тургун эшитиш нуқсонлари келиб чиқиш сабабларига кўра туғма ва орттирилган бўлиши мумкин.

Кар-соқов болаларнинг 25—30 фоизда эшитиш нуқсонлари туғма бўлади. Бунга сабаб: онанинг хомиладорлик даврида турли касалликлар, масалан, грипп билан касалланиши, ота-оналарнинг ичкилик ичиб туриши, онанинг хомиладорлик даврида билар-билмас дори-дармонларни истеъмол қилиши (айниқса стрептомицин, хинин, сингари дориларни), хомиланинг шикастланиши; ирсият, генетик факторлар (қулоқ тузилишидаги патологик ўзгаришлар бўлиши, масалан, эшитиш йўли атрезияси — битуви).

Эшитишдаги орттирилган нуқсонлар қулоқ ёки эшитиш анализаторининг тузилишидаги камчиликлардан келиб чиқиши мумкин. Бунга олий нерв маркази. ўтказувчи йўллар ёки қулоқнинг ўзидаги ўзгаришлар сабаб бўлади. Боланинг илк ёшида отит, паротит (тепки), менингит, менингоэнцефалит, қизамиқ, қизилча, грипп касалликлари билан касалланиши баъзи ҳолларда кар-соқовлик ёки турли даражалардаги заиф эшитишга олиб келиши мумкин. Ҳозирги кунда экология масалаларининг кенг ўрганилиши эшитиш нуқсонларининг олдини олишда ҳам катта аҳамиятга эга. Эшитиш анализаторига турли захарли кимёвий дорилар жўла кучли таъсир этиб, айнқкса анализаторнинг ўтказувчи неврларини ишдан чиқаради, натижада бола яхши эшита олмайдиган бўлиб қолади.

Эшитиш нуқсонларига эга бўлган болалар аномал болалар категориясига киради, чунки бу нуқсон боланинг умуман ривожланиб, камол топиб боришига, дастур материалларини ўзлаштиришига салбий таъсир кўрсагади.

Эштинш нуқсонлари бор болалар махсус шароитда, махсус усуллар билан ўқитилиши ва тарбияланиши керак. Эшитиш нуқсонларининг енгил даражалари ҳам боланинг ҳар томонлама ривожланишига таъсир кўрсатади, боғча ва мактаб дастурларининг ўзлаштиришда бир қатор ўзига хос қийинчиликлар келиб чиқишига сабаб бўлади.

Кичик ёшдаги болаларнинг эшитиш қобилияти нутки ривожлангандан сўнг, масалан, икки ёшида йўқолганида ҳам қарлик натижасида бола атрофдагилар нутқини эшитмасди ва ҳаттоки билганларини ҳам аста-секин унутади, боладаги қарлик билан соқовлик қўшилиб у кар-соқов бўлиб қолади. Болага ўз вақтида махсус ёрдам кўрсатилмаса, унда акли заифлик белгилари ҳам пайло бўлади. Бироқ нуқсоннинг ўрнини тўлдириб, бошқарувчи жараёнларни активлаштирувчи махсус, коррекцион рўстлайдиган шароит боладаги нуқсонларни бартараф этиб, уларнинг ҳам нутқий ривожланишини, ҳам умумий, аклий ривожланишини таъминлайди.

Заиф эшитувчи болалар учун махсус ташкил этилган мактабгача тарбия муассасаси ҳамда мактаб-интернатда барча зарур шарт-шароитлар мавжуд. Махсус

муассасалардаги тарбиячи ва ўқитувчилар бундай болаларнинг тегишли таълим-тарбия олишларига ёрдам беришлари керак.

Юкорида кайд этилганидек, сурдопедагогикада эшитиш қобилияти заиф болаларга қар-соқов, туғма ҳамда кейинчалик заиф эшитувчи бўлиб қолган болалар кирази. Заиф эшитувчи болалар ўз навбатида эшитиш қобилиятининг нечоғлиқ бузилганига қараб енгил, ўрта ва оғир даражали камчилиги бор болаларга бўлинади. Енгил даражадаги заиф эшитувчи болалар овоз билан гапирилган нутқни 6—8 м масофадан овоз чиқармай, шивирлаб гапирилган гапни қулоқ супрасидан 3—6 м масофада эшитади. Ўрта даражадаги қулоғи оғир болалар овоз чиқариб гапирилган гапни 4—6 м, овозсиз пичирлаб гапирилганини 1—3 м масофадан эшитади. Оғир даражали қулоғи заиф эшитишда бола ўрта меъёра овоз билан гапирилган гапни қулоқ супрасидан 2 м, шивирлашни 0,5 м масофадан эшитади, холос.

Қулоғи оғирлик натижасида бола нутқида бир қатор камчиликлар қузатилади: дугатининг камбағал бўлиши, грамматик компонент ривожланмаган — гап ичида сўзларни ташлаб кетиш, сўзларни нотўғри ишлатиш, уларни ўзаро боғлаш олмаслик, келишиқ, сўз ясовчи, сўз ўзгартирувчи қўшимчаларни ишлата олмаслик; товушларни нотўғри талаффуз қилиш — ўхшаш, жарангли-жарангсиз ундошларни бир-бири билан адаштириш, тушириб кетиш ва бошқалар шулар жумласидандир.

Бола нутқидаги камчиликларининг келиб чиқиш сабабларини билмаслик орқасида айрим тарбиячи ва ўқитувчилар болани дангаса, масъулиятсиз, безори деб, унга нотўғри муносабатда бўлишади, натижада бола инжиқ, йиғлоқи, сержаҳл, гап ўтмас бўлиб қолади, яъни унда иккиламчи рухий ўзгаришлар пайдо бўлади.

Енгил даражадаги заиф эшитувчи болалар соғлом тенгдошлари қаторида оммавий мактабгача тарбия муассасаларида ва мактабда таълим-тарбия олиши мумкин. Бироқ уларга алоҳида муносабатда бўлиш, улар учун қулай шарт-шароитлар яратиш талаб этилади.

Ўзликсиз таълим тизимида Ўзбекистонда эшитишида нуқсонли бўлган болалар учун мактабгача тарбия муассасалари, мактаб ва касб-хунар коллежларида махсус гуруҳлар фаолият кўрсатиб келмоқда. Ушбу тоифадаги болалар учун ташкил этилган мактаб-интернатларда мактабгача тарбия бўлими ҳамда умумтаълим мактаб бўлими мавжуд. Ушбу муассасаларда таълим умумтаълим 9 йиллик таълимнинг давлат талаблари ва дастурлари асосида амалга оширилади.

Эшитиш қобилияти заифлашган болалар билан ишлашда сурдопедагоглар қатта ютуқларга эришмоқдалар. Ушбу тоифадаги аномал болалар махсус кечки мактабларда таълим олганларидан кейин олий ўқув юртларини ҳам муваффақиятли битириб чиқмоқдалар, мамлакатимизнинг турли қорхоналарида ҳамма билан барабар меҳнат қилмоқдалар. Демак, эшитиш нуқсонларини бартараф этиш, тўла компенсациялаш, мумкин. Тарбиячи ва ўқитувчиларнинг асосий вазифаси —

соғлом болаларни заиф эшитувчи болалардан ажратиб, уларга алоҳида ёндашиш, зарур бўлса, уларнинг махсус муассасаларда таълим-тарбия олишینی ёки интеграциялашган таълимга жалб этилишینی таъминлашдан иборат.

Махсус муассасаларда ўз фикрини оғзаки ифодалай олмаслигини ҳис этган ўқувчи ёзма шаклда баён этишни билиши керак. Бунинг учун ўқувчиларни ўз фикрини оғзаки, ёзма баён этишга ўргатиш амалий нуткий кўникма ва малакаларни шакллантириш асосида амалга оширилади.

Кар ва заиф эшитувчи ўқувчиларда сўзлашув (оғзаки, ёзма) нутқни шакллантириш юзасидан дарс ва машғулотларда муайян тизимдаги машқлар асосида ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти ташкил этилади, дидактик воситаларнинг барча турларини нуткий жараёнга мослай олиш талаб этилади. Нуткий материалларнинг амалий эгалланишینی таъминлаш учун махсус содир этилган муаммоли нутқка (гапириш, ёзиб тушунтиришга) эҳтиёжни туғдирувчи вазиятлар олдиндан режалаштирилади. Бунда нуткий материаллар фанлар бўйича ўқув дастурларида, режалаштиришларда олдиндан белгиланган бўлади, яъни коррекцион-педагогик жараён муайян тизим асосида амалга оширилади.

Ҳар бир дарс учун нуткий материаллар коррекцион-коммуникатив тизим тамойилларига катъий риоя қилган ҳолда (ўқувчиларнинг эшитиш, талаффуз қилиш имкониятиларига мос, талаффузи яққол ва эшитилиш дианазони енгил, оддийдан мураккабга, ноўқшашликдан-ўқшашликка боровчи тартибда) танланади ва тайёрланади.

Сўзлашув нутқига эҳтиёжни тарбиялаш оиладан бошланиши. Яъни мактабда эгалланган нуткий кўникма ва малакалар оилада табиий вазиятларда мустақамланиши ва ўқувчилар амалда (эркин, қўркмасдан, уялмасдан) қўллашларига эришиш учун кенг шароит яратилмоқда. Ушбу шароит оила аъзолари иштирокида яратилади. Уларнинг қар бола билан кенг мулоқоти ва илиқ муносабати боланинг кейинги босқич таълим-тарбиясига ва умуман тақдирига бевосита таъсир кўрсатувчи омиллардан ҳисобланади.

Кар ва заиф эшитувчи болаларнинг нуткий ахборотни қабул қилиш ва узатиш имконияти эшитиш (ҳар қандай даража қарликда у маълум миқдорда бўлади) қолдиғидан оптимал равишда фойдаланишга боғлиқ бўлганлиги туфайли махсус муассасаларда таълимни овоз кучайтирувчи аппаратлар асосида олиб бориш талаб этилади. Синфлар махсус жиҳозланади. Яъни мактаб-интернат моддий техника негизининг йўналишга мос шаклланиши таълим мазмунининг самарадорлигини оширади.

Кар ва заиф эшитувчи бола ўз она тилини шу тил қонуниятлари, хусусиятларидан келиб чиққан, мазкур боланинг рухий, нуткий имкониятларига мослаштирилган, коррекцион-коммуникатив тамойилларга

асосланган ва маҳаллий шароитларни инобатга олган махсус ёндошув асосида оғаллайди.

Махсус мактаб-интернатларда таълим-тарбия жараёнини, хусусан она тили таълимини амалга оширишда ўқувчиларнинг фикр маҳсулини нутқ шароитига мос равишда оғзаки, ёзма шаклларда тўғри, равион ифодалашга ўргатишда дактил белгилардан тегишли босқичларда ўринли фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

Кар ва заиф эшитувчи ўқувчиларда сўзлашув (оўзаки, ёзма) нутқни шакллантиришга ижтимоий эҳтиёж сифатида ёндошиш долзарб масаладир. Буни амалга ошириш мазкур болаларнинг жамиятга мослашуви, уларнинг борлиқни англашлари ҳамда уларни атрофдагилар қанчалик тушуниб қабул қилишлари билан белгиланади.

Кар ва заиф эшитувчи бола жамиятнинг тўлақонли аъзоси сифатида сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа ижтимоий муносабатларнинг барчасида меъёрида ривожланган, соғлом тенгқурлари каторида ўз она тилида бемалол, эркин, самарали ва барча учун (нафақат ўзи қаби тақдирдошлари) тушунарли тарзда мулоқот қила олишини таъминлаш мумкинлиги амалда ўз исботини топмоқда.

Ўқувчиларнинг нутқий ахборотни қабул қилиш ва узатиш имкониятини ривожлантириш, ўз она тилида соғлом тенгқурлари қаби сўзлашиш, фикр алмашишини шакллантиришга йўналтирилган ўқув-коррекция жараёни ягона тизим асосида амалга ошириш орқали такомиллаштирилмоқда.

Кар ва заиф эшитувчи болалар мактаблари ўқув режасига «Лабдан ўқиш» кўникмаларини шакллантириш ва мустақамлаш машғулотилари киритилган.

Эшитишида муаммоси бўлган болалар махсус мактаб-интернатларининг барчаси овоз кучайтирувчи аппаратлар билан таъминланган, хоналари махсус товуш қайтармайдиган қопламалар билан жиҳозланади, соғломлаштириш бўйича тадбирларни мақсадли амалга ошириш учун шароитлар яратилган.

Ҳозирги кунда сурдопедагогикада кар ва заиф эшитувчи болаларнинг махсус таълим билан эрта қамаб олиниши, ривожланиши, коррекция-компенсация қилиниши масалалари долзарбдир. Республика ижтимоий адаптация маркази, Авлоний номидаги ХТХМО институти ҳамда РТМ ходимлари бунинг учун услубий кўрсатмалар яратиш устида фаол меҳнат қилиб келмоқдалар.

Савол ва топшириқлар

1. Боланинг эшитиш идрокида қандай муаммолар кузатилиши мумкин?
2. Боланинг эшитиш даражасини аниқлаш усуллари.
3. Кар болалар таърифи.
4. Заиф эшитувчи болалар.
5. Кеч кар ёки кейинчалик заиф эшитувчи бўлиб қолган болалар.
6. Махсус муассасаларда таълим-тарбия жараёнининг ўзига хослиги нимада?

3.2. Кўришда муаммоси бўлган болалар

Режа

1. Кўриш анализаторийнинг аҳамияти
2. Кўриш нуқсони гуруҳлари
3. Кўришдаги нуқсонларнинг келиб чиқиш сабаблари
4. Кўриш қобилияти заиф болалар билан мактабгача тарбия муассасалари ҳамда мактабаларда олиб бориладиган ишлар таърифи
5. Сенсор нуқсонли болалар билан инклюзив интеграцион таълимни ташкил этиш
6. Кўриш қобилиятида кузатиладиган нуқсонларнинг олдини олиш ва бартараф этиш.
7. Кўзи ожиз болалар учун Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган муассасалар.

Кўриш боланинг ҳаётий фаолиятида ва ривожланишида муҳим аҳамиятга эга. Кўришдаги нуқсонлар боланинг рухий, жисмоний ривожланишида иккиламчи нуқсонлар келиб чиқишига олиб келади. Тифлопедагогика фанида кўриш нуқсони даражасига ҳама та ўқув материални идрок қилишга кўра қуйидаги гуруҳлар фарқланади:

А. Кўр ва деярли кўр(қисман кўрувчи) болалар. Кўриш ўткирлиги 0 дан 0,004гача. Бу болалар умуман кўрмайдилар, кўриш имконияти кам сақланган. Машғулотларда улар асосан ўқув материални сезиш, эшитиш идроки асосида ўзлаштирадилар. Брайль тизими бўйича ўқийди ва ёзидилар. Баъзи бир болалар сақланган кўриш имкониятидан ўқиш ва ёзишда фойдаланишлари мумкин.

Б. Заиф кўрувчи болалар. Заиф кўрувчи болаларнинг кўриш ўткирлиги тузатиш(коррекция) кўзойнаклари билан 0,06дан 0,09гача. Бу болаларда олатда кўришда мураккаб нуқсонлар кузатилади. Кўриш ўткирлиги пастлиги билан бир қаторда айрим болаларда кўриш майдони торайган, фазовий идрок бузилган бўлиши ҳам мумкин. Буларнинг барчаси ўқув материални идрок этиш,

ўзлаштиришга салбий таъсир кўрсатади. Ушбу тоифадаги боалар махсус шароитда, махсус усул, ускуналар, техик ва оптик воситалар ёрдамида ўқитилиши мақсадга мувофиқдир.

В. Заиф кўрувчи болалар. Кўриш ўткирлиги тузатиш кўзойнаклари билан 0.1 дан 0.3-0.4 гача. Маълум шароитларда улар кўриш оркали эркин ўқиб, ёзишлари мумкин, буюмларни кўриб идрок этадилар, катта фазовий доирада кўриб мўлжал оладилар.

Кўриш анализатори ёрдамида дунёни идрок этиш боланинг рухий ривожланишида муҳим аҳамиятга эга. Теварак-атроф ҳақидаги энг кучли таассуротлар кўз билан идрок этилади. Бола кўриш қобилияти оркали нарсаларнинг ранги, шакли, ҳажми, ҳаракати, узок-яқинлиги, фазодаги ўрни ҳақида тасаввурга эга бўлади.

Маълумки, кўриш анализатори нурларни қабул қилувчи қисм-кўз олмаси (соққаси) ва унинг ёрдамчи аппаратидан кўзга тушган тасвирни аввал пўстлок ости марказларига, кейин эса олий кўрув марказлари жойлашган катта мия пўстлогига (энса бўлакларига) етказиб берадиган ўтказувчи йўллардан ташкил топган. Ана шу анализаторнинг ҳар қандай қисмларидаги ўзгаришлар боланинг кўриш қобилиятига албатта таъсир кўрсатади.

Тифлопедагогикада кўзи ожиз болалар кўр (сўқир), яхши кўра олмайдиган, кўзи хира, заиф кўрувчи болалар гуруҳига бўлинади. Кўр болаларнинг кўриш қобилияти кескин камайган (тотал кўрлик) ёки коррекция қўлланилганида (кўзойнак тўтилганда) ҳам кўриш ўткирлиги 0.04 гача пасайган, яъни бундай болалар амалда кўр бўлади. Заиф кўрувчи болаларда кўриш ўткирлиги 0.05 дан то 0.4 гача бўлиши мумкин. Ушбу гуруҳдаги болалар теварак-атрофни кўриш анализатори оркали идрок этади.

Кўришга алоқадор нуксонлар келиб чиқиш сабабларига кўра туғма ва орттирилган бўлади. Туғма нуксонлар сабаблари орасида ирсий касалликлар (масалан, туғма катарактанинг баъзи шакллари ва бошқалар), хомиладор аёлнинг токсоплазмоз, кизилча касалликлари билан оғриши, хомила кўриш органларининг эмбрионал ривожланиш пайтда зарарланиши, мия ўсмаси ва шу қаби касалликлар катта роль ўйнайди.

Орттирилган кўриш аномалиялари ҳозирги кунда нисбатан кам учрайди. Аҳолига даволаш-профилактика, офталмология ёрдамнинг яхшилангани тиббиёт соҳасидаги катта ютуқлар қўлга киритилгани муносабати билан заиф кўрувчи болалар анча камайди. Трахома, чечак, сўзак, кўз сили, скарлатина ва бошқа касалликлар оқибатида болаларнинг кўр ёки заиф кўрувчи бўлиб қолиш ҳодисаларига деярли тамомила барҳам берилди.

Кўз ожизлиги, яъни кўриш нуксонлари зўрайиб борадиган ва бир хил турадиган (муқим) бўлади. Зўрайиб борадиган хили кун сайин оғирлашиб, бора-бора кўрликка олиб келади. Муқим хили эса турғун бўлади, боланинг кўриш даражаси доим бир хилда тураверади. Кўриш қобилиятининг зўрайиб борадиган

заифлиги, кўксув, яъни глаукома касаллиги (кўз ички босимининг кўтарилиб кетиши) кўрув нерви атрофияси. тўр парда (кўзнинг ёруғликни қабул қиладиган қисми) дистрофияси (айниши) га боғлиқ бўлиб, боланинг ҳар қандай ривожланиш даврида вужудга келиши мумкин. Гигиеник талабларга риоя қилмаслик рефракция аномалиялар билан боғлиқ бўлган кўз камчиликлари зўрайиб боришига ҳам олиб келади (фақат яқиндан ёки узокдан кўришга).

Ёш гўдақларда баъзан кўзга оид тугма нуқсонлар ҳам учрайди: криптофальм - кўз олмаси, ковокларининг туғилишдан ривожланмай қолгани; микроблефарон - кўз ковоклар калталиги туфайли кўзнинг юмилмай туриши, колобома — кўз ковокларининг нуқсони ва бошқалар шулар жумласидандир. Бундай камчиликларнинг кўпчилигини жаррохлик йўли билан даволаб, уларни бартараф этса бўлади.

Кўзи ожиз, сўкир болалар кўр туғилган ва кўр бўлиб қолган болалар деб икки гуруҳга ажратилади. Биринчи гуруҳга туғилишдан кўзи ожиз ва туғилганидан сўнг то уч ёшгача бўлган давр ичида кўриш қобилияти бузилган болалар киритилса, иккинчисига кейинчалик кўзи кўр бўлиб қолган болалар киритилади, бундай болалар хотирасида кўриш тасаввурлари қолган бўлади. Кўриш қобилиятининг оғир шаклдаги бузилишлари боланинг ҳарактерида, психикасида иккиламчи асоратлар пайдо бўлишига олиб келади.

Кўриш нуқсонларининг энг кўп тарқалган шаклларида бири-рефракция аномалияларидир. Уларга яқин кўриш (миопия)нинг турли даражаси, гиперметропия, узокни кўриш ёки яқин кўриш астигматизми киради.

Рефракция аномалиялари. яъни нурларни синдирувчи фокус кўз тури олдида бўлади. Яқин кўришда(близорукость) бола узокдаги буюмларни ноаниқ кўради. Яқин кўришда харита, жадваллар, сайр вақтида узокдаги буюмларни кузатиш, ўқиш, ёзиш, меҳнат дарсларида бажариладиган ишлар, расмларни ўзлаштиришда қийинчиликлар кузатилади. Яқин кўриш кўзойнақлар ёрдамида тўғриланади. Яқин кўрувчи болаларга бошни узок эгиб туриш, тез энгашиш, оғир кўтариш, тана силкинишлари, майда объектлар билан узок ишлаш тақиқланади. Узлуксиз иш 15 дақиқа. Хира ёруғлик ман этилади.

Узокдан кўришда – кўздан йироқда кўради, кўзга яқин буюмларни идрок этишда қийналади. Бундай болалар майда объектларни қўриб ўрганишга мўлжалланган дарсларда жуда қийналадилар ва ўқиш, ёзиш ҳамда таркатма материал билан ишлашда қийинчиликка учрайдилар. Узокдан кўриш махсус коррекция кўзойнақлари билан тўғрилагани мумкин. Уларга жисмоний вазифаларни бажариш тақиқланмайди. Яқин объектлар билан узок ишлаш тақиқланади.

Баъзи болаларда амблиопия кузатилади. Ушбу нуқсон кўришдан фойдаланмаслик натижасида ривожланади. Бунда икки томонлама ғайиллик ҳамроқ бўлиши мумкин. Амблиопияда кўзнинг кўриш ва кузатиш қобилияти бузилади. Бу эса ўқиш ва ёзиш,

расм чизиш, расмларни кузатиш, кўриш, географик ва тарихий хариталарни ўрганишда кийинчилик туғдиради.

Нистагм-кўзнинг беихтиёр, ритмик такрорланувчи ҳаракатлари. Кўзнинг оптикча ҳаракатлари натижасида кўрилатган тасвир ёйилиб кўринади. Нистагмда бола кўраётган объектга кўриш диққатини жамлашда кийинади. Бу кийинчиликлар, айниқса ҳаракатдаги динамик идрокни кийинлаштиради.

Астигматизмда, кўпинча узок ва яқиндан кўришнинг бузилиши кўшилиб келади. Шох парданинг шакли бузилиши натижасида нурлар нотўғри синдирилади.

Астигматизми бор болалар сетчаткасида вертикал, горизонтал ва бошқа йўналишдаги кийшик идрок кузатилади ва натижаданотўғри тасвир пайдо бўлади.

Кўриш нуқсонларининг яна бошқа шаклларига катаракта, кўриш нерви атрофияси, альбинизм, микрофтальм ва бошқаларни киритиш мумкин.

Кўриш нуқсонларининг қай даражадалиги кўзнинг синдирувчи соҳаларининг ҳолатига боғлиқ(шоҳ парда, гавҳар)

Катаракта – кўз гавҳарининг лойқаланиши(помутнение). Бунда гавҳарни жаррохлик йўли билан олиб ташлаш ва янгисини қўйиш мумкин.

Афаксия-гавҳарнинг йўқлиги.

Шох парданинг вазифаси-нурларни синдириш. Афаксия касаллигида ва гавҳар силжиб кетган болалар жисмоний вазифалардан чекланиши, тез ҳаракатлар, оғир кўтариш, тана силкинишларидан химоя қилиниши зарур.

Шох парда(роговица)нинг тиниклигини бузилиши ҳам кўриш нуқсонига олиб келиши мумкин. Унинг синдирувчи фаолияти меъёрдан паст даражада бўлганлиги туфайли, бола буюмларни аниқ кўра олмайди.

Заиф кўрувчи болаларда кўриш нервининг қисман атрофияси, кўз тўр қобиғининг турли туғун ўзгаришлари тез-тез учраб туради. Бунга турли мия касалликлари:менингит, менингоэнцефалит ва бошқалар сабаб бўлиши мумкин. Кўриш атрофияси эса бош мия жароҳатлари, кўз тўр пардаси касалликлари, мия шишлари, кўриш неврити натижасида ҳам кузатилиши мумкин. Бунда кўз марказ билан боғланмайди. Кўриш атрофияси даволанмайди. Бирок ундан келиб чиқадиган иккиламчи нуқсонларни олдини олиш, даволаш муҳим. Кўз атрофияси бор болалар доимий равишда изчиллик билан даволаниши лозим. Уларни чарчатиб қўймаслик учун машғулотларда узлуксиз кўз билан ишлаш 5-10 минутдан ошмаслиги лозим.

Тўр парданинг энг кўп тарқалган туғма касалликларига пигментли ретинит, альбинизм, тур парданинг кўчиши киради.

Пигментли ретинит-тўр пардадаги таёкчалар фаолиятини бузилиши. Натижада қолбачалар фаолияти ҳам бузилади. Бу эса кўриш майдонининг торайишига ёки кўришнинг бутунлай йўқолишига олиб келиши мумкин. Касаллик даволанмайди.

Альбинизм – тўр пардада пигмент етишмаслиги. Натижада кишининг кўзи кизил, сочи ва танаси оқ бўлиши мумкин. Уларга ёруғлик тўсувчи кўзойнак тақиш, куёш нурларидан сақланиш тавсия этилади.

Тўр парданинг кўчиши-тўр парда ташки қобиғининг оқиб тушиши. Тўр парда таранг тортилиб турган юкори миопияли кишиларда тўр парданинг кўчишига мойиллилик бор. Улар оғир кўтариш, жисмоний машқлардан сақланиши лозим. Узлуксиз ишлаш улар билан 5 дақиқадан ошмаслиги керак.

Глаукома-кўз ички босимининг кўтарилиши.

Микрофтальм-кўз олмасининг кичрайиши.

Кўзи ожиз болалар билан барча ишлар уларнинг кўриш тасаввурларини тиклаш асосида олиб борилади ва бунда маълум натижаларга эришиш мумкин бўлади. Ҳар ҳолда бола ранг, шакл ва бошқаларни бир қадар эслаб қоладик, бу тегишли тушунчалар ҳосил қилишни осонлаштиради. Кўз ожизлиги қанча кеч пайдо бўлган бўлса, боланинг теварак-атроф ҳақидаги тасаввурлари шунча бой ва уларни мустаҳкамлаш, тақомиллаштириш, кенгайтириш шунчалик осон бўлади.

Кўриш қобиляти кескин қамайган кўзи ожиз болалар махсус ташкил этилган мактабларда ёки соғлом тенгдошлари орасида таълим олишлари керак. Бу мактабларда соғлом анализаторларнинг актив фаолияти асосида (туйғу ва эшитиш, бошқа сезги анализатори) кўриш анализатори фаолиятини қоплаш ишлари олиб борилади. Махсус таълим-тарбия ишлари кўриш қобилятининг заифлиги натижасида пайдо бўлган иккиламчи психик асоратларнинг олдини олиш, уларни бартараф этиш, коррекциялашга қаратилади. Болада мустақил ҳаёт учун зарур бўлган барча билим қўникма, ҳамда малакалар шакллантириб борилади.

Заиф кўрувчи болалар теварак-атрофни кўриш анализатори орқали идрок этадилар. Улар ҳам кўриш қобиляти заиф болалар учун ташкил этилган махсус мактабда ёки кўрлар мактаби қошидаги махсус синфларда соғлом тенгдошлари орасида таълим олишлари керак. Бироқ бундай болалар аксари оммавий мактабларда ўқишни бошлаши маълум. Бир неча йил муваффақиятсиз равишда, қийналиб ўқигач, улар махсус мактабга юборилади. Бундай болаларни тарбиячи ва ўқитувчилар саноат тенгдошларидан ажратиб олиб, иложи борича вақтли махсус мактабларга жўнатишлари ёки инклюзив таълимни ташкил этишлари керак. Кўриш қобиляти заифлашган болалар сатрларни яхши ажрата олмайдилар, шакли ўхшаш нарсалар, ҳарфларни бир-бири билан адаштириб юборадилар, натижада ўқиш ва ёзишда қўп хатоларга йўл қўядилар. Рақамларни бир-биридан яхши ажрата олмаслик оқибатида ҳисоблашда ва математика масалаларини ечишда қийналадилар. Улар доскага ёзилганларни, жадвал, схема ва бошқа тасвирларни яхши кўрмайдилар, кўриш билан боғлиқ ишни бажариш вақтида тез чарчаб қоладилар.

Нотўғри мухит, ноқулай шароит боланинг кўриш қобилияти кескин пасайиб боришига олиб келиши мумкин.

Тарбиячи ва ўқитувчилар кўриш қобилияти заиф болаларни ўз вақтида офталмолог хузурига маслаҳатга юборишлари керак.

Офталмолог болани текшириб, керак бўлса унга коррекция қиладиган кўзойнак тақиб юришни тавсия этади ва бола қаерда таълим олиши кераклигини аниқлайди. Кўзойнак тақиб юриши керак бўлган болаларга боғча ва мактаб шароитида тўғри санитария-гигиена шароитлари яратилиши зарур. Боланинг иш ўрни тўғри ва етарли даражада ёритилган бўлиши лозим. Бола доска, жадвал, картада чизилган тасвирлар ва бошқа ўқув материалларини қанчалик аниқ кўраётганига эътибор берилади. Аномал рефракцияли болаларнинг кўзи тез чарчаб қолишини ҳисобга олиб, дарс вақтида уларга иш турларини мумкин қадар ўзгартириб туриш, кўз қадаш билан боғлиқ бўлган ишлар, тоғшириқлар ҳажминини ҳаят жиддий назорат қилиб бориш зарур.

Кўз ўтқирлиги 0,05 дан то 0,4 гача бўлган заиф кўрувчи болалар махсус боғча ва мактабларда таълим-тарбия олишади. Бу жойларда ўқув ишлари кўриш асосида олиб борилади, аммо турли техник ва катталаштирувчи оптик воситалардан, йирикрок ҳарфлар билан босиб чиқарилган дарсликлардан, махсус ёриткичлардан ва хоказолардан фойдаланилади. Махсус мактабнинг асосий вазифаларидан бири — болаларла сакланиб қолган кўриш имкониятларидан ўқиш жараёнида тўғри фойдаланиш ва буларни ривожлантириш, кўриш қобилияти пасайиб кетмаслиги учун шарт-шароит яратиш, олий рухий жараёнларни тарбиялаб, боланинг билим фаолиятини ривожлантириш, кенгайтириш, болада кўриш қобилияти заифлиги натижасида пайдо бўлган иккиламчи рухий асоратларни бартараф этиш ва бошқалардир.

Махсус мактабларни битиргач, кўриш қобилияти заиф болалар жумҳурият кўрлар жамияти қошидаги муассасаларда ишлайдилар, интеллектуал фаолият билан шуғулланадилар (ёзувчи, шоир, олий ва ўрта мактаб ўқитувчилари, музикачи. ва бошқалар бўлиб).

Шундай қилиб, кўриш қобилияти заиф болаларни таълим-тарбия йўли билан ривожлантириб бориш имкониятлари жуда катта, тўғри ташкил этилган компенсатор, коррекцион. чора-тадбирлар натижасида улар ҳаётида ўз ўрнини топиб кетишлари мумкин.

Савол ва топшириklar

1. Кўриш анализаторининг аҳамияти нимада?
2. Кўришдаги нуқсонларнинг келиб чиқиш сабаблари нимада?
3. Кўриш қобилияти заиф болалар билан оммавий мактаб ва боғчаларда олиб бориладиган ишларни таърифлаб беринг?
4. Сенсор нуқсонли болалар билан инклюзив интеграцион таълим қандай ташкил этилади ?
5. Кўриш қобилиятида қузатиладиган нуқсонларнинг олдини олиш ва бартараф этиш учун нималарни билиш керак ?
- 6.Кўзи ожиз болалар учун Ўзбекистонда қандай муассалар ташкил этилган?

Адабиёт

- 1.Ўзбекистон Республикаси «Таълим қонуни»
2. Григорянц Н.А.,Саидакбарова Т.,Файзиева З.Ш. Кўришда муаммоси бўлган болалар инклюзив таълими. ЎХТВ, А.Авлоний номидаги ХТРХМОИ, Юнисев, Т, 2005
3. Литвак. А.Г. Тифлопсихология-М. 1985.
- 4.Рахманова В.С. Дефектология асослари .-Т..1991
- 5.Рахманова В.С. Махсус педагогика Т., Гофур Фулом, 2004
- 6.»Таълим ҳамма учун» миллий дастурини жорий қилиш босқичлари ЎРХТВ, Юнисеф, РГМ, Т., 2005
- 7.Туре Йонсон. Инклюзив таълим.- БМТ Ривожлантириш дастури. Т.,2003

4 БОБ. АҚЛИЙ РИВОЖЛАНИШИДА МУАММОСИ БЎЛГАН БОЛАЛАР

4.1. Олигофрен болалар

Режа

- 1.Олигофрения нуксонининг таърифи
- 2.Олигофрениянинг даражалари
- 3.Дебил болаларнинг ривожланиши хусусиятлари
- 4.Имбецил болалар ривожланиши хусусиятлари
- 5.Олигофрен болалар таълим-тарбияси

Олигофрения юнонча олигос — кам, оз френ — ақл сўзларидан олинган бўлиб, эси паст, ақли паст демакдир. Олигофрен болалар марказий нерв системасининг органик касалликлари натижасида билиш фаолияти пасайиб кетиши ва бу нуксонлар умрбод сакланиб қолиш билан бошқа аномал болалардан фарк қиладилар.

Амалиётда "аклан заиф", "олигофрен", "деменция" деган атамалар кўп ишлатилади. "Аклан заифлик" — бу йиғма тушунча бўлиб, ақлий жиҳатдан қолоқликнинг содир бўлган вақти, бошидан кечирилган касалликнинг характери, патологик ўзгаришларнинг ўтиши, даражаси билан боғлиқ бўлган масалаларни кўзда тутади.

Ақлий қолоқликни белгилашда клиник, психологик ва педагогик мезонларни тафовут қилмоқ керак. Клиник мезон — ақлий қолоқлик ва бу марказий нерв системасининг қандай органик касалликларига алоқадорлигини, психологик мезон-билиш фаолиятининг турғун бузилганлигини; педагогик мезон — ўзлаштириш қобилияти паст бўлиб, боланинг дастур материалларини ўзлаштира олмаслигини ифодалайди.

Олигофрения бола марказий нерв системасининг она корнидалиги даврида, туғилиш вақтида ва туғилгандан то уч ёшгача бўлган давр ичида шикастланиши, касалланиши натижасида келиб чиқади. Агарда, турли сабабларга кўра, аклан заифлик боланинг уч ёшидан кейинги даврида пайдо бўлса, буни энди орттирилган ақлий заифлик - деменция деб юритилади. Деменция прогрессив, яъни табиатан кучайиб борадиган бўлади. Олигофренияда эса нуксоннинг кучайиб бориши кузатилмайди.

Келиб чиқиш сабабларига кўра олигофрения туғма, ҳамда орттирилган бўлиши мумкин.

Резус факторнинг тўғри келмаслиги, хромосом касалликлари, фенилкетонурия ва шу кабилар туғма олигофренияга олиб келиши мумкин.

Масалан, олигофрениянинг, Даун касаллиги деб аталадиган бир турли хромосомалар нисбатининг бузилиши натижасида 46 та ёки 23 жуфт хромосома ўрнига битта ортиқча хромосоманинг вужудга келиш натижасида пайдо бўлади. Шуниси қизиқки, ирсий хужайралардаги патологик ўзгаришлар Даун касаллиги билан касалланган барча олигофрен болаларнинг ташки кўринишини бир хил қилиб қўяди. Улар кам ҳаракат, бесўнакай, кўзлари қисик, бурни пучук, тили қатта, лаблари қалин, шалпанг кулоқ, бармоқлари қалта бўлади ва ҳоказо. Миллатидан қатъи назар, улар бир ота-онанинг боласига ўхшаб кетишади.

Онанинг хомиладорлик даврида турли касалликлар — оғир вирусли грипп, тиф, кизилча билан касалланиши, она организмидаги турли паразитларнинг хомиллага юқиши, хомиланинг шикастланиши, ота-оналарнинг алкоголизми, ҳам олигофренияга сабаб бўлиши мумкин.

Француз олимлари алкоголизмга гирифтор оилаларда туғилган 57 нафар болани узок муддат кузатиб бориб, уларнинг 25 нафари 1 ёшга тўлмасдан нобуд бўлганини, 5 нафари тутканок — 5 — нафари гидроцефалия (бош миёда истисноси) касаллиги билан оғирганини, 12 нафари ақлан заиф бўлгани ва фақат 10 нафар бола соғлом чиксанини аниқлаган.

Туғруқ вақтида боланинг омбур ёки вакуум экстрактор билан олиниши, бола бошининг сиқилиши, боланинг туғилиш йўлидан узок ўтиши, чўзилиб кетган ёки, аксинча, халдан ташқари тез ўтган туғруқ натижасида ҳам марказий нерв системаси шикастланиб, олигофрения пайдо бўлиши мумкин.

Олигофрения бола уч ёшгача бўлган давр ичида турли хил оғир касалликлар билан касалланиши (менингит, менингоэнцефалит, марказий нерв системасининг шикастланиши) натижасида ҳам вужудга келади.

Ақлий (интеллектуал) ривожланишига кўра олигофрения уч даражада намоён бўлади: 1) дебиллик; 2) имбециллик; 3) идиотия. Дебиллик — ақл пастлик олигофрениянинг энг енгил даражаси бўлиб, бундай болаларни ташки кўринишига қараб соғлом тенгдошларидан ажратиб бўлмайди. Улар кўпинча ўқишни оммавий мактабнинг биринчи синфидан бошлайдилар-у, лекин қисқа муддат ичида улгурмовчи ўқувчилар орасига қўшилиб қоладилар. Умуман, зехн ва фаҳм-фаросатга боғлиқ ишларда дебил болалар анча қийналади, бироқ улар ёрдамчи мактабга ўтиб, дастурини ўзлаштириб чиқишса, саноат ва ҳамда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида, маиший хизмат соҳасида оддий турдаги меҳнат билан шуғуллана олади. Тарбиячи ва ўқитувчилар дебил болаларни бошқа болалардан ажратиб олиб, уларнинг махсус боғча ва мактабларда тарбияланиши ва таълим олишини таъминлашлари ёки интеграцияланган таълимга жалб этишлари лозим.

Имбецил ва идиот болалар ҳаттоки ёрдамчи мактаб дастури бўйича ҳам таълим олиш қурбига қодир эмаслар. Улар ижтимоий таъминот вазирлиги қошидаги болалар интернатларида тарбияланадилар. Аммо умумий ривожланишида

камрок орқада қолган имбецил болалар, афсуски, ёрдамчи мактабларда гоҳо учраб туришади. Улар ёрдамчи мактаб дастурини ўзлаштира олмайдилар. Идиот болалар ҳаттоки ўз ота-оналарини ҳам танимайди. Улар ўзини-ўзи уддалай олмайди. Ўзига-ўзи хизмат ҳам қила олмайди. Имбецил болалар идиот болаларга қараганда нисбатан тузукрок ривожланган бўлса ҳам, мустакил ҳаёт кечиролмайди. Мехнат ва аҳолини иқтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги қошидаги муассасаларда уларга содда билимлар, мехнатнинг айрим содда турлари (ўз-ўзига хизмат қилиш, экилларни парвариш этиш, картондан қутичалар ясаш ва ҳ. к.) ўргатилади.

Олигофрениянинг учала даражасида ҳам тарбиячи ва ўқитувчилар олигофрен ўқувчиларни соғлом тенгдошлари ҳамда ўхшаш тарздаги бошқа камчиликлари бор болалардан ажрата олишлари лозим. Лекин олигофрениянинг энг енгил даражасини — дебилликни бошқа ўхшаш аномалиялардан ва соғлом болалардан ажратиб олиш амалда анча қийин бўлади.

Дебил болалар ўз соғлом тенгдошларидан ёшлигиданок фарқ қилади. Уларда, олатда, ихтиёрий шаклдаги мураккаб ҳаракатлар унча ривожланмаган бўлади. Улар бошини тугиш, ўтириш, юришга кечроқ ўрганади, нутки кечикиб ривожланади. Дебил болалар атрофдагиларнинг содда нутқини тушунади-ю, лекин мураккаб сўз ва гапларни, ибораларни фаҳмлай олмайдилар. Дебил бола нутқида қўпол, уни тушуниб бўлмайдиган нуксонлар кузатилмаса ҳам, қўл товушлар нотўғри талаффуз этилади, бундай бола дугати камбағал, чегараланган бўлади. Дебил болалар ўйин фаолиятида ҳам тенгдошларидан ажралиб туради. Улар ўйин вазиятини етарли даражада тушунмайди, ўйин, вақтида соғлом тенгдошларига тўлиқ бўйсуниб, иккинчи даражали ролларни бажаради, холос.

Дебил болалар учун бир катор фаҳм-фаросат етишмаслиги характерлидир. Уларнинг кузатиш, таққослаш, идрок қилаётган нарсаларнинг, воқеа-ҳодисаларнинг муҳим томонларини ажратиб кўрсатиш, булар ўртасидаги энг оддий сабаб-натига боғланишларини фаҳмлаб олиш қобилиятлари ривожланмай қолади. Дебил болаларнинг тафаккури, диққати, сезги ва идроклари, хотираси, анализ ва синтез қилиш қобилиятлари ҳам яхши ривожланмаган бўлади.

Савод ўргатишнинг дастлабки давридаёқ бу бола товуш ва ҳарфлар ўртасидаги боғланишларнинг фарқига яхши бормай ҳарфларни эслаб қолиш, бўғинлаб ўқиш, тез раван ўқиш малакаларини ўзлаштиришда қийналадилар, жуда кўп хатоларга йўл қўядилар.

Дебил болаларнинг билиш фаолиятидаги камчиликлар математика дарсларда айниқса яққол намоён бўлади. негаки, энг оддий ҳисоблаш амаллари ҳам абстракт ҳисоблашни талаб этади. Дебил болалар тартиб сонларни ўзлаштира оладилар, лекин қўиш ва айриш, тескари санаш, энг оддий масалаларни, мисолларни ечишда жуда қийналадилар. Улар мисолни моҳиятини, масаланинг мазмунини ва рақамли маълумотларни тушунолмайдилар.

Нерв жараёнлари мувозанати, билиш фаолиятининг бузилганлиги натижасида олигофрен хулқ-атворида ҳам бир қатор камчиликлар кузатилади. Қўзғалиш ва тормозланиш ўртасидаги мувозанат бузилганлиги туфайли айрим олигофрен болалар ҳаддан ташқари жонсарак, серҳаракат, шўх бўладилар ва тормозланиш жараёни устун турган болаларда эса, аксинча, пассивлик, бўшанглик, бепарволик, ҳеч нарсага қизиқмаслик кузатилади ва ҳоказо.

Олигофрен болалар вазиятни етарли даражада англай олмайдилар, ҳатти-ҳаракатларни вазиятга қараб, адекват ўзгартира олмайдилар. Уларда ўз-ўзига ва атрофдагиларга нисбатан танқидий муносабат бирмунча суст бўлади. Юқорида кўрсатилган бир қатор камчиликларга қарамай, олигофрен болалар билан тўғри ташқил этилган махсус таълим-тарбия ишлари натижасида дефектологлар уларни мустақил ҳаётга тайёрлаш, касб-ҳунарга ўргатиш борасида катта ютуқларга эришмоқдалар. Махсус ёрдамчи меҳнат мактабларида таълим-тарбия олиб чиққан дебил болалар ҳаётда ўз ўрнини топиб, саноат ҳамда кишлққ хўжалиқ ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларида, маиший хизмат соҳасида фаол меҳнат қилиб яшамққдалар. Тарбиячи ва ўқитувчиларнинг муҳим вазифаси олигофрен болаларни бошқа аномал болалардан ажратиб, уларни иложи борида этарқққ тегишли муассасаларда таълим-тарбия олишларини таъминлаб беришди.

Адабиёт

1. Айтметова С.Ш Ёрдамчи мактаб ўқувчиларининг психик ривожланиш хусусиятлари-Т. Ўқитувчи 1984
2. Айтметова С.Ш Олигофренопедогогика-Т. 1994
3. Гаврилушкина О.П, Соколова Н.Д Воспитание и обучение умственно отсталўққ дошкольников. –М, 1985
4. Вайзман Н.П Психология умственно отсталўққ детей-М 1997.
5. Пулатова Ф. Олигофренопедогогика. – Т. 2006
6. Петрова В.Г.,Беяққкова И.Ю. Психология умственно отсталўққ детей.- М.,2000
7. Забрамная С.Д Психолого-педагогическая диагностика умственно отсталого. Развития детей М , 1995
8. Замский Х.С. Умственно отсталўққ дети. История их изучения, воспитания и обучения с древних времен до середины XX в. М , 1995.
9. Катаева А.А. Стреблева Е.А Дидактические игру и упражнения в обучении умственно отсталых дошкольников. Книга для учителя М. 1993
10. Рахмонова В.С Махсус педагогика. – Т.,2004

Савол ва топшириқлар

1. Олигофрен болалар деб қандай болаларни айтамыз?
2. Олигофрениaning келиб чиқиш сабаблари нимада?
3. Олигофрениaning даражаларини айтиб утинг?
4. Дебил болаларнинг ривожланиш хусусиятларини таърифлаб беринг.
5. Ақлан заиф болаларга қандай болалар киради?
6. Ақлан заиф , олигофрен болалар қаерда таълим-тарбия олишлари керак?

4.2. Рухий ривожланиши сустлашган болалар

Режа

1. Р.Р.С.болаларнинг бошқа алоҳида ёрдамга мухтож болалардан фарқи.
2. Клинико-психологик белгиларига кўра Р.Р.С.болалар хиллари
3. Рухий ривожланишдаги сустликнинг келиб чиқиш сабаблари.
4. Р.Р.С.болалар учун дифференциал ва интеграциялашган таълимнинг ташкил этилиши.

Улгурмовчи ўқувчилар орасида рухий ривожланиши сустлашган болалар ҳам учраб туради. Уларнинг билиш фаолияти– интеллект мантқиқий тафаккури, идрок, хотираси, ихтиёрий диққати, иш қobiliяти ва бошқа хислатларига биринчи ўринда марказий нерв системасининг касалликлари натижасида рухий ривожланиши сустлашади. Бундай болаларда хиссийет, ирода сферасидаги камчиликлар бирламчи, ақлий заифлик эса иккиламчи ҳодиса бўлиб хисобланади.

Т.А.Власова, М.С.Певзнер, В.И.Лубовский, Т.В.Егорова, К.С.Лебединская, Н.А.Никашина, К.К.Мамедов, Ғ.Б.Шоумаров, Н.А.Ципина, Р.Д.Тригер ва бошқа олимларнинг маълумотларига кўра бошланғич синф ўқувчиларининг 5, 8 фоизини ана шундай болалар ташкил этади.

Рухий ривожланиши сустлашган болалар ақлий даражаси жихатидан асосан икки гуруҳга бўлинади:

1. Енгил нуқсон бор болалар – булар махсус шароитда 1- 3 йил таълим-тарбия олганларидан кейин ўқишда оммавий мактабнинг тегишли синфида давом эттириши мумкин.
2. Рухий ривожланишида сезиларли даражада орқада қолган болалар – булар мактабни битиргунига қадар махсус шароитда ўқитилиши керак. Бундай болалар мактаб дастурини соғлом тенгдошлари қатори ўзлаштира олмайди.Рухий ривожланиши сустлашган болаларни оммавий мактабда ҳамма қатори ўқитиш таълим жараёнига ҳам салбий таъсир кўрсатади.. яъни ўртача ўқувчининг савиясини орқага тортади, яхши ва аъло ўзлаштирувчи ўқувчиларни етарли даражада ўстиришга тўсқинлик қилади.

Дастур материалларини яхши ўзлаштира олмаганлиги туфайли рухий ривожланиши сустлашган болалар доим муваффақиятсизликларга учрайверади, бу нарса уларнинг ҳулқ-атворида аксарият турли салбий ҳислатлар юзага келишига сабаб бўлади.

Олимлардан К.С.Лебединская, Г.П.Бергунь, Э.М.Дунаева ва бошқалар руҳан суст ривожланганликни клиник-психологик жиҳатдан қуйидаги ҳилларга бўлишни тавсия этадилар: 1) конституционал; 2) соматоген; 3) психоген; 4) церебрал шакли.

Руҳан суст ривожланганликнинг конституционал шаклини характерловчи белгиларга қуйидагилар кирали: боланинг гавда тузилиши соғлом тенгдонлириникига нисбатан 1- 2 ёш кичик кўринади. У ўзини боғча ёшидагиларга ўхшаб тутати ва таълим олиш учун ҳали “етилмаган” бўлади.Бундай бола ўқув фаолиятига яхши киришиб кетмайди, чунки унда ўқишга кизиқиш йўқ, иш қобилияти паст. Масъулиятсизлик, мотивларнинг сустлиги, рухий жараёнларлан анализ, синтез қобилиятларининг яхши ривожланмаганлиги туфайли ўқиш ва ёзишни, математикани катта қийинчиликлар билан ўзлаштиради. Дарс вақтида тез чарчаб қолиш ҳоллари, бош оғриб туриши конституцион шаклдаги бундай болала иш қобилияти, фаоллик янада пасайиб кетишига сабаб бўлади.

Ривожланишдаги бу камчиликка бола онасининг ҳомиладорлиги даврида қалқонсимон безлари фаолиятининг бузилганлиги, юрак-томир касалликлари сабаб бўлиши мумкин.

Илк ёшда ҳар хил сурункали касалликлар билан тез-тез касалланиб туриш натижасида бола яхши ўсиб-унмай қолиши мумкин , бу эса ўз навбатида рухий жиҳатдан ривожланишида орқада қолишга, кечикишга олиб келади, суст ривожланганликнинг соматик шакли. деб шунга айтилади. Болада сурункали инфекциялар, аллергия ҳолат туғма порок ва шу каби касалликлар айниқса тез учраб туради. Рухий ривожланишнинг соматоген сабабларга алоқадор сустлиги болада астения ҳолатини вужудга келтиради. Айрим болаларда соматоген инфантилизм кузатилади, яъни бола ўсиб-унмаган, гўдак тахлит бўлиб қолаверади. Бунда бола психикасида неврозга ўхшаш ҳолатлардан ўз кучига ишонмаслик, қўрқоклик, инжиқлик, эркалик, қизиқишнинг пастлиги ва бошқалар кузатилади.

Руҳан суст ривожланганликнинг психоген шаклида бола эрта ёшлигидан ноқулай, ногўғри шароитда тарбияланади ва шу тарбиянинг салбий томонлари руҳан ривожланишига таъсир ўтказган бўлади. Шу ҳилдаги камчиликларнинг келиб чиқиш сабабларини 3 гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Бола тарбияси билан мутлақо шуғулланмаслик, уни бутунлай ўз ҳолига ташлаб қўйиш, бунда болаларда бурч ва масъулият ҳисси шаклланмайди. Ақл-идрокнинг ривожланиши, қизиқишлари, билиш фаолияти,ҳис-туйғу ва ирода етишмаслиги устига ўқув фанларини ўзлаштириш учун зарур билим ва таассуротларнинг етишмаслиги ҳам қўшилади.

2. Болани ҳар томонлама эркалатиш, етарли мустақил фаолиятга ўргатмаслик, ташаббускорлик, масъулият ҳиссини шакллантирмаслик болани «оида эркаси» қилиб ўстириш, ҳаддан ташқари унинг кўнглига қараб иш тутиш натижасида ҳам бола рухий ривожланишида бир қадар орқада қолиши мумкин.

3. Болага нисбатан кўпол муносабатда бўлиш, жисмоний жазолаш, қаттиқ қўллик қилиш, ота-оналарнинг алкоголизмга алоқадор тажоввузкорона муносабатлари болани мудом асабийлаштириб, руҳан ривожланишдан орқада қолишига сабаб бўлади. Бундай болаларда қўполлик, журъатсизлик, ташаббуссизлик, мустақилсизлик, қўрқоқлик ва бошқа ҳислатлар шаклланади. Буларнинг ҳаммаси ақл-идрокига, билиш фаолиятига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Руҳан сусти ривожланганликнинг психоген шаклида ақил-идрок билиш фаолиятига алоқадор камчиликларга аксари нотўғри тарбия натижасида пайдо бўлган ҳислатлар ҳам қўшилиб пировард натижасида шахснинг ривожланиши издан чиқади, унда патологик ҳислатлар юзага келади. Ана шундай болаларни педагогик қаровсиз болалардан ажрата олиш лозим. Педагогик қаровсиз болаларнинг психикаси нормал бўлиб, улар нотўғри тарбияланганлиги натижасида улгурмовчи ўқувчилар қаторига ўтиб қоладилар. Холбуки, руҳан сусти ривожланган болаларда шахсиятнинг ҳар томонлама нотўғри ривожланиши марказий нерв системасидаги енгил даражадаги органик жароҳатланиш билан боғлиқ.

Руҳан сусти ривожланганликнинг энг мураккаб ва кенг тарқалган психоген шаклида бош миянинг касаллигига, яхши етилмаганига алоқадор ўзгаришлар кузатилади. Олимларимизнинг берган маълумотларига қура бундай болаларнинг 50 фоизда нерв системасида органик нуқсонлар бўлади. Бу нарса уларнинг ҳис-туйғу, иродавий ҳолатлари тараккий этмаганлигига, асосан органик инфантилизм тарзида намоён бўлади. Мияга алоқадор органик инфантилизмни иккига бўлиши мумкин:

1. Кайфи-рухияти ўзгариб, аксари, кўтаринки руҳда болалар, уларда ўзларидан ёш болаларга ҳос ҳислатлар сақланган бўлади.

2. Купроқ кайфияти паст бўлиб маънос тортиб юрадиган болалар, уларда вазифани мустақил ҳал қила олмаслик, ташаббус кўрсата олмаслик, қўрқиш ҳолатлари кўрилади.

Мияга алоқадор органик характердаги яна шу икки хил инфантилизм кўп ҳолатларда қатор қўшимча ҳодисалар билан бирга давом этади. Буларга қуйидагилар қиради:

1. Церебрал-эндокрин инфантилизм. Бунда асосан ички секреция безлари фаолияти бузилган бўлади. Натижада болаларда ҳис-туйғулар яхши

ривожланмай невропатия ҳолатлари юзага келади. Боланинг уйкуси, иштахаси яхши бўлмайди. диспепсия ҳолатларига мойиллик пайдо бўлади.

2. Церебрастеник ҳолатлар, булар ҳам тез-тез учраб туради. Марказий нерв системаси тез чарчайди, нейродинамик ўзгаришлар кузатилади. Натижада аклий қобилияти сусайиб, хотира пасаяди, диққати тарқок бўлиб қолади. тез таъсирланиш, қиз болаларда йиғлоқилик, ўғил болаларда хаддан ташқари кўзгалувчанлик кузатилади, бола иш қобилияти паст, арзимаган нарсага тез чарчайдиган бўлиб қолади.

3. Табиатан неврозга яқин ҳолатлар, булар қоронғудан, яқкаликдан кўркиш. ўзи ва атрофдагилар соғлиғи учун хавфсираш, гиперкинезлар, дудукланиш, энурез, каби ҳодисалар билан бирга ифодаланали.

4. Психомотор кўзгалувчанлик -- асосан ўғил болаларда кўпроқ учрайди. Серхаракатлик, диққатнинг тарқоклиги,тез чалғиш бунга характерлидир.

5. Аффектив ўзгаришлар – кайфу-руҳиятнинг айтарли сабабсиз айниб туриши, тажовузкорлик қилишга мойил бўлиш билан характерланади.

6. Психопатик ўзгаришлар – аклий фаолиятга рағбат пастлиги, ўқишга салбий муносабатда бўлиш, ўғрилиқ қилиш(клеттомания), кўпроқ ёлғон гапириш каби салбий ҳислатларни ўз ичига олади.

7. Эпилептик бузилишлар – ҳар хил кўринишларда тутқаноқ тутиб туриши билан намоён бўлади.

8. Апатик-адинамик бузилишлар – ташаббускорлик пасайиши, аклий фаолият сустлиги, хаддан ташқари эмоционал бўшанглик билан характерланади.

Рухий сустривожланишнинг церебрал шакли мия шикастлари, менингит, менингоэнцефалит, гидроцефалия ва бошқа касалликлар натижаси бўлиб хисобланади.

Рухий ривожланиши сустлашган болаларни ўқиши пасайиб кетади, бироқ бу ҳолат ўз вақтида ва тўғри аниқланса,болаларга тегишли ёрдам ташкил этилса, улар оммавий мактаб дастурини ўзлаштира оладилар.

Рухан ривожланиш камчиликларининг баъзи бир шаклларида болаларни вақти-вақти билан махсус психоневрологик санаторийларда даволаш фойдалидир. Санаторияда бола коллектив ишига аста-секинлик билан жалб этилади. Унда чарчаш аломатлари пайдо бўлганда, у ўқув машғулотларидан вақтинча озод этилади ёки унга соддароқ бошқа вазифалар берилади. Санаторийда даволаниб келгандан сўнг бола ўқишни ўз мактабида давом эттираверади.

Рухий ривожланиши сустлашган болалар учун мамлакатимизда махсус мактабгача тарбия муассасалари интернатлари, куни узайтирилган мактабларда

тенглаштириш синфлари ташкил этилган. Ушбу масалаларда таълим умумтаълим оддий богча ёки мактаб дастури ва дарсликлари асосида олиб борилади, химоялайдиган мулоим даволовчи махсус тартиб ташкил этилади. Таълим-тарбиявий ишлар болаларнинг фикрлаш қobiliяти, диққати, иш қobiliяти, хотираси, нутки ва тафаккуридаги камчиликларни бартараф этишга қаратилган бўлиб, бундай болага билим беришда ўқитувчи унинг ўзига хос индивидуал хусусиятларини эътиборга олган ҳолда махсус шароитда, махсус усуллар билан ишлайди, тегишли ёрдам ташкил этади.

Соғлиқни сақлаш вазирлиги қошидаги болалар ва ўсмирлар гигиенаси институти ходимлари, жумладан Н.П. Вайзман ва бошқа олимларнинг ўтказган илмий текширишлари шуни кўрсатадики, руҳий ривожланиши сустлашган болалар ўзлаштириш жиҳатидан олганда соғлом ва дебил болалар ўртасида оралик ўринда туради. Бу олимлар текшириш вақтида дебил ва руҳий ривожланиши сустлашган болаларга бир хилдаги топшириқларни бериб кўрадилар, шунда нормал соғлом болалар берилган вазифани тўғри тушуниб, уни керакли тартибда бажарган бўлсалар, дебил болалар вазифани тушунмай, бажара олмайдилар, руҳий ривожланиши сустлашган болалар эса худди шундай вазифани қисман тушуниб, қисман бажаришади. Демак, руҳий ривожланиши сустлашган болалар ақли заиф, дебил болаларга нисбатан анча яхши тушунади ва буларни бажариш учун уларда керакли имкониятлар мавжуд бўлади. Руҳий ривожланиши сустлашган болаларнинг ўзлаштириш қobiliяти соғлом тенгқурларига нисбатан паст бўлса-да, дебил болаларникидан анча дуруст бўлганлиги учун бундай болаларни ёрдамчи мактабга юбориш нотўғри, чунки ушбу мактаб дастури улар учун соддалик қилади. Оммавий мактаб эса бола учун зарур бўлган шароитни яратиб (махсус синф-тенглаштирувчи синф очиб) ўз дастурини ўлаштиришини таъминлаш учун махсус ёрдам кўрсатиши лозим.

Богча тарбиячилари ва бошланғич мактаб ўқитувчилари руҳий ривожланиши сустлашган болаларнинг махсус шароитда таълим-тарбия олишларига ёрдам беришлари керак, уларни ўз вақтида аниқлаб, бошқа болалардан ажратиб олиб, ота-оналарга мутахассис психоневрологларга мурожаат қилишга маслаҳат беришлари лозим. Руҳий ривожланиши сустлашган болалар билан инклюзив меъёрга ривожланган, соғлом тенгдошлари орасида ёки махсус муассасаларда даволаб, химоя этиш ва руҳий фаолиятни ростилашни кўзлаб алоҳида таълим-тарбия ишлари олиб борилади.

Ўз вақтида ва тўғри ташкил этилган ёрдам туфайли ушбу тоифадаги алоҳида ёрдамга муҳтож болалар кейинчалик яхши ривожланиб кетиб, мактабни битиргач олий ўқув юртларида ҳам муваффақиятли таълим оладилар.

Адабиёт

1. Дети с задержкой психического развития. Т.А.Власова, Н.А.Ципина тахрири остида. М., 1984
2. Маориф вазирлигининг «Рухий ривожланиши сустлашган болалар учун махсус мактаб-интернатлар очиш» тўғрисидаги 1981 йил 3 июль қарори.
3. К.С.Лебединская, Г.П.Бартунь, М.Т.Дунаева. Актуальные проблемы диагностики задержки психического развития детей. М., Педагогика, 1982
4. С.Д.Забрамная. Отбор умственно отсталых детей в специальные учреждения. М., Просвещение, 1988
5. Ғ.Б.Шоумаров, К.К.Мамедов. Психик ривожланиши сустлашган болаларнинг психологик хусусиятлари ва дифференциал диагностикаси. Тошкент, 1987
6. К.К.Мамедов, Ғ.Б.Шоумаров, В.П.Подобед. Рухий ривожланиши сустлашган болалар ҳақида. Т., 1999

Савол ва топшириқлар

1. Р.Р.С.болалар бошқа аномал болалардан нима билан фарқ қилади?
2. Р.Р.С.болалар қайси гуруҳлари мавжуд?
3. Рухий ривожланишдаги сустлик нимадан келиб чиқади?
4. Р.Р.С.болалар қаерда таълим олишлари керак ва нима учун?

5 БОБ. ҲАРАКАТ – ТАЯНЧ АЪЗОЛАРИ ЖАРОҲАТЛАНГАН ВА МУЖАССАМ НУҚСОНЛИ БОЛАЛАР

5.1. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар

Режа

1. Ҳаракат-таянч аъзолари бузилган болаларнинг бошқа тоифадаги аномал болалардан фарк.
2. Ушбу болалардаги нуқсоннинг келиб чиқиш сабаблари.
3. Болалар перебрал фалажи
4. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар билан комплекс ёндошган ҳолда олиб бориладиган коррекцион ишлар
5. Ҳаракат – таянч аъзолари жароҳатланган болалар билан олиб бориладиган таълим-тарбия ишлари

Ҳар қандай ота-она ўз оиласида соғлом фарзандни, жисмонан бақувват, рухан тетик, фикрлаш қобилияти соғлом, иймон-этиқолди бутун, билимли, маънвияти юксак, мард ва жасур, ҳар томонлама камол топишини истайди.

Мустақиллигимизнинг дастлабки йиллариданоқ республикамызда соғлом авлодни тарбиялашга катта эътибор берилмоқда. «Баркамол» авлодни тарбиялаш масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилиб, бу масалага устивор вазифа деб қаралмоқда. Мустақил Ватанимизнинг биринчи ордени «Соғлом авлод учун» деб аталган, «Соғлом авлод учун» халқаро хайрия жамғармасининг тузилганлиги. 2000 йилни «Соғлом авлод йили», 2001 йилни «Она ва бола йили» деб эъло қилинганлиги фикримизнинг далилидир. Президентимиз томонидан «Соғлом авлод» рукнидаги, махсус ёрдамга муҳтож бўлган болаларни соғломлаштириш, уларни соғлом кишилар қаторига қўшиш, ижтимоий, моддий жиҳатдан ҳимоялаш, меҳнатга, ижтимоий ҳаётга мослаштириш масалаларига доир катор қарорлар, ҳужжатлар чиқарилмоқда, қабул қилинмоқда.

Республикамызда сўнгги пайтларда болаларнинг соғлом туғилишини таъминлаш, аномалияларнинг олдини олиш ҳамда жисмоний ёки руҳий ривожланишда камчиликлари бўлган болаларни эртароқ аниқлаш чора-тадбирлари устида талайгина ишлар олиб борилмоқда. Бу масалани тез ва самарали ҳал бўлишини таъминлаш мақсадида онанинг ҳомиладорлик давридан бошлаб то бола вояга етгунга қадар унинг ривожланиши тиббиёт ходимлари, ўқитувчи ва тарбиячилар, психолог, дефектологлар томонидан назорат қилиниб, «Соғлом авлод» дастурини тўғри амалга оширилишини таъминлаш чора-тадбирлари ишлаб чиқилмоқда, ташкил этилмоқда. Натижада, ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар ҳам аниқланиб, уларга махсус

ёрдам кўрсатилмоқда. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болаларнинг кўпчилигига ногиронлар аравачалари олиб берилганлиги сабабли, улар богча ва мактабларга қатнай бошладилар.

Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар церебрал фалажи, полиомиелит (шол касаллиги асорати), ҳаракат-таянч аъзоларининг турли туғма ва орттирилган деформацияси – артрогрипоз, оёқ-қўлларнинг мажруҳлиги, ахондроплазия ёки хондродистрофия – тана, бўйин, бошнинг нормал ривожланаётган бир пайтида туғма оёқ-қўл суяклари ўсишининг орқада қолиши, миопатия – мушак тўқималарида модда алмашинуви билан боғлиқ бўлган ирсий касалликда мушаклар яхши кискармайди, киши қўл-оёқни ҳаракатга келтира олмайд.

Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болаларнинг кўпчилигида мия фалажи кузатилади. Болалар церебрал фалаж касаллиги хали етилмаган, шаклланиб бўлмаган миянинг касаллигидир. Онанинг хомиладорлик даврида маълум касалликлар билан касалланиши, туғилиш вақтидаги патологик ўзгаришлар, туғилгандан то бир ёшгача давр ичида болани касалланиши натижасида бош миянинг ҳаракат зоналари шикастланади, унинг натижасида эса миянинг яхлит етилиши кечикади ва бузилади. Оқибатда боланинг умумий ҳамда нуткий моторикаси (ҳаракатчанлиги) фаолияти бузилади. Нуткнинг ривожланмаслиги эса интеллектуал ривожланишни секинлаштиради. Киши организмнинг асосий функциялари – нафас олиш, қон айланиш, ютуниш, тана ҳаракати, нуткий ҳаракатлар ва бошқалар ҳаракат орқали – мушакларнинг кискариш натижасида содир этилади. Ҳаракатлар ихтиёрий ва ихтиёрсиз бўлади. Аниқ мақсадни қўзлаб бажарилган ихтиёрий ҳаракатлар инсон хатти-ҳаракати, ҳиссий-иродавий қобиляти, билиш фаолиятини, ҳулкининг шаклланишида асосий рол ўйнайди.

Касалликнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳаракат бузулишлари болалар церебрал фалажида ҳар хил намоён бўлади. Адабиётларда болалар мия фалажининг қуйидаги шакллари қайд қилинган: спастик диплегия, спастик гемиплегия, иккиламчи гемиплегия, параплегия, моноплегия, атоник-астатик синдром. Болалар мия фалажининг энг кенг тарқалган шакли спастик диплегия. Бу шаклдаги касаллик қўл ва оёқ ҳаракатларининг бузилиши билан характерланади. Бунда айниқса оёқ қўлга нисбатан кўпроқ жароҳатланган бўлади. Қўл оёқларнинг эркин ҳаракатини чегараланиши ёки бутунлай ҳаракатсизланиши мушакларнинг қучсизланиши билан бирга кечади. Бола қўлларини тепага кўтаришга қийналади ёки умуман кўтара олмайд, олдинга, четга узата олмайд, оёқларни буколмайд, ёзолмайд. Ҳар қандай ҳаракат содир бўлиши учун мушак тонуси нормал бўлиши шарт. Болалар церебрал фалажида мушак тонуси жуда баланд бўлади, натижада бола ўзига хос ҳолатни

қабул қилади: тиззадан букилган оёқ бармоқларга тиралади, тирсаклар букилиб, қўллар танага ёпишгандай бўлади; қўл бармоқлари букилиб, муштлар хосил қилади. Шартсиз мажбурий ҳаракат гиперкинезлар шартли ҳаракатларни бажарилишини кескин қийинлаштиради ёки мутлақо бажара олмаслигига олиб келади. Мувозанат ҳаракатнинг бузилиши ўтириш, туриш, юришни қийинлаштиради ёки бутушлай бажара олмайдиган ҳолатга олиб келади. Кинестезия – тана ёки тана қисмлари ҳаракатини сезиш демакдир. Кинестезия махсус сезувчи тўқималар – проприорецепторлар орқали содир бўлади. Бу тўқималар мушак, пай, бўғимларда жойлашган бўлади. Улар олий нерв системасига тана, қўл, оёқларнинг ҳолати ҳақида, мушакларнинг қисқариши ҳақида маълумот беради.

Спастика диплегия шаклидаги болалар мия фалажи билан касалланган болалар интеллект, фикрлаш қобилияти яхши ривожланмаган бўлади. Улар умумтаълим мактаблари дастурини аъло баҳолар билан ўзлаштира олишлари мумкин. Бироқ бундай болаларнинг жисмоний ва ақлий ривожланишидаги ўзига хос хусусиятлари, қийинчиликлари улар учун махсус ёрдамни ташкил этилишини талаб этади.

Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар учун Ўзбекистонда мактабгача ёшдаги болалар учун боғча ва мактаб ёшидаги болалар учун махсус мактаб интернатлар фаолият кўрсатмоқда. Айрим болалар умумтаълим оммавий мактабгача тарбия муассасаларида ва мактабда интеграциялашган инклюзив таълимга жалб этилмоқда. Махсус муассасаларда барча таълим-тарбия ишлари коррекцион йўналишда амалга оширилади. Кўпроқ ҳаракат функцияларини коррекциялашга эътибор берилади.

Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар билан махсус муассасаларда ҳаракат функциясини коррекциялаш ишлари комплекс тарзда, яъни болага ҳар томонлама таъсир ўтказиш йўли билан амалга оширилади. Бунга тиббий дори-дармонлар билан даволаш, физиотерапевтик, ортопедик, уқалаш-массаж, даволовчи гимнастика, жисмоний тарбия, меҳнатга ўрғатиш ишлари киради.

Тиббий дори-дармонлар билан даволаш ишлари мушак тонусини пасайтириш, гиперкинез-мажбурий ҳаракатларни камайтириш, асаб системасидаги компенсатор жараёнининг фаоллигини кучайтиришга йўналтирилади.

Физиотерапевтик муолажалар мушак тонусини пасайтиришга, мушаклардаги қон айланишини яхшилашга қаратилади.

Ортопедик тадбирлар ҳаракат-таянч аъзолари, бўйин, гавда ҳаракатини яхшилаш, керак бўлса ортопедик мосламалардан фойдаланишни, ҳар бир бола шахсий ортопедик режимга риоя қилишга ўргатишга қаратилади.

Мушакдаги гиперкинезлар боланинг нафақат умумий, балки нуткий моторикасига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Нутк аппаратининг кам ҳаракатланиши (тил, лаб, жағ, ун пайчалари, кичик тил ҳаракати бузилади) нуткнинг фонетик томондан бузилишига, яъни товушлар талаффузидagi камчиликларга олиб келади. Мушаклардаги гиперкинезлар дизартрия ёки анартрия каби товушлар талаффузидagi камчиликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Диафрагма, ковура орасидagi мушаклар гиперкинези нуткий нафас олишни, ун пайчаларининг тебраниши, нутк маромини бузилишига олиб келади. Нисбатан кўпроқ учрайдиган дизартриянинг псевдобульбар шаклида артикуляцион тонус баланд бўлади. Лаб, тил, кичик тил, пастки жағ, ун пайчалари ҳаракатчанлиги бузилади ва натижада товушлар талаффузи, овоз, нутк суръати нуксонлари кузатилади. Сўлак безлари атрофидagi мушаклар қисқармаганлиги туфайли бола сўлаги оқиб туради. Бундай бола яхши чайнай олмайди, ютолмайди. Дизартрик боланинг нутқи ноаниқ, чучмал, хириллаган, монотон бўлади. Дизартрия қанчалик барвақт аниқланса, уни бартараф этиш, коррекциялаш ҳам шунчалик осон бўлади. Узоқ муддат ичида сабр-тоқат билан олиб борилган логопедик ишлар натижасида юқори кўрсаткичларга эришиш мумкин.

Нутк аппаратининг иннервациясига бевосита боғлиқ бўлган калла суяк нервларининг жароҳатлари кўп ҳолларда кўз ҳаракати нервларининг жароҳатланиши билан бирга кузатилади. Натижада бола ғилай, кўзи олайган, кўз ҳаракати бузилади. Болалар ўз кўз ҳаракатларини бир маромда бажара олмайдилар, мўлжалга нигоҳ ташлай олмайдилар. Бундай камчиликлар логопедик ишни тўғри олиб боришга тўсқинлик қилади. Бола артикуляцион аппарат аъзолари ҳаракатини кузата олмайди, расмга қараб ишлаш, ўқиш ва ёзишни ўзлаштиришда кийналадилар.

Медико-педагогик комиссиянинг ҳулосасига биноан, ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар инклюзив таълим олишга ёки махсус мактабгача ёшдаги болалар муассасасига мактаб-интернатларга юборилади. Бу муассасаларга ўзлари ёки аравачада юра оладиган, ўзгаларнинг қаровига муҳтож бўлган болалар қабул қилинади. Соғлиқларини тиклагач тиббий-педагогик комиссиянинг ҳулосасига биноан ўқувчиларни умумтаълим боғча ёки мактабга ўтказилади. Махсус мактаб-интернат педагогик кенгаши битирувчиларига ишга жойлашиш учун тавсиянома беради. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар I – II гуруҳ ногиронлари ҳисобланиб, уларни ишга жойлаштириш ижтимоий таъминот бўлимларига топширилади.

Савол ва топшириқлар

1. Ҳаракат-таянч аъзолари бузилган болалар бошқа тоифадаги аномал болалардан нима билан фарқ қиладилар?
2. Ушбу болалардаги нуксон нимадан келиб чиқади?
3. Болалар церебрал фалажи деганда нимани тушунаси?
4. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар билан комплекс ёндошган ҳолда қандай коррекцион ишлар амалга оширилади?
5. Ҳаракат — таянч аъзолари жароҳатланган болалар қаерда таълим-тарбия олишлари керак?

5.2. Мужассам нуксонли болалар, уларнинг таърифи

Режа

1. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар аномал болалар тоифасидан бири сифатида
2. Боланинг ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланишининг сабаблари.
3. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар билан олиб бориладиган таълим-тарбия ишларининг ўзига хослиги
4. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар учун дифференциал ва интеграциялашган таълимни ташкил этиш.

Дунёдаги 500 миллион аҳолининг 10 фоизи ногиронлардир. Шулар жумласига мужассам нуксонли аномал болалар ҳам киради. Мужассам нуксонли аномал болаларда бир неча нуксон биргаликда кузатилади., Улар комплексли нуксонли болалар категорияси деб ҳам номланади. Оналар ва болалар саломатлигини яхшилаш, ногиронликни олдини олиш, экологик мувозанатни янада барқарорлаштириш юзасидан мамлакатимизда мустақиллигимизнинг биринчи куниданок муайян амалий ишлар олиб борилмоқда. Республикада касал болалар туғилиши кўрсаткичи 1000 аҳолига нисбатан 1991 йилдаги 34, 5 дан 2000 йилдаг 21, 4 га камайди. Демак ҳали ҳам бу борада кўпгина ишлар олиб борилиши лозим. Аёллар, айникса, кизлар орасида учрайдиган чекиш, спиртли ичимликлар ичиш, наркотик моддалар истеъмол қилиш, шифокор маслаҳатсиз дори-дармон қабул қилиниши, экологик муаммолар ва бошқа ҳолатлар ногирон болалар туғилишига сабаб бўлаётгани ва унинг олдини олиш борасида кўпроқ баҳоғат ёшидаги йигит-қизлар орасида тушунтириш ишлари кенг тарзда олиб борилиши мақсадга мувофиқдир. Олимлар томонидан аниқланган 400 дан ортққ дори-дармонлар ҳомила ривожланишига (дастлабки 1-2 ойлар) салбий таъсир этар экан.

Мужассам нуксонли махсус ёрдамга мухтож тоифасига кар-кўр-соков болалар, кар ва аклан заиф, кўр ва олигофрен, ҳаракат таянч аъзолари жароҳатланган ва кўр ёки аклан заиф ва ҳ.к. кирадилар.

Охириги йилларда кўр ва заиф кўрувчи болалар сони анча камайди. Офтальмологик ютуқлар, эрта диагностиканинг янги усулларини қўлланиши, кўриш органлари касалликларини даволаш ва коррекция қилиш натижасида махсус мактаб ўқувчиларининг контингенти сезиларли даражада ўзгарди. Кўр болалар нисбатан камайди, аммо заиф кўрувчи болалар сони кўпайди. Уларнинг орасида мактаб дастурини ўзлаштира олмайдиган болалар яққол кўрина бошланди. Комплекс , яъни ҳар томонлама текшириш, ўрганиш натижасида уларнинг кўриш қобилиятини бузилиши билан бирга олигофрения типигаги акли заифлик ҳам мавжудлиги аниқланди. Заиф кўрувчи ва акли заиф бўлган болаларни ўқитиш ва тарбиялаш анча мураккаб ва ўзига хосдир. Одатда заиф кўрувчилардан айримлари ва кўр болалар «Брайль» системаси бўйича ўқиш ва ёзишни ўрганадилар. Тўғри ташкил этилган таълим натижасида кўр болалар нукта-рельефли шрифтни тез ўрганиб оладилар. Акли заиф кўрларда бу жараён анча секин кечади, унча самарали бўлмайди. Бунга бир неча сабаблар мавжуд. Марказий нерв системасининг органик шикастланиши натижасида акли заиф кўр боланинг компенсатор имкониятлари сустлашган бўлади. Махсус ташкил этилган ишлар туфайлигина эшитиш анализаторлари компенсатор фаолиятни бажара бошлайдилар. Акли заиф ўқувчиларнинг тафаккур, тасаввур, нутқи, фикрлаш қобилиятини ўстиришда ёрдамчи мактабда кўргазмали куроллардан кенг фойдаланилади. Кўрлар мактабида бу борада кўпроқ нутқ, сўзга, махсус тифлографик кўргазмали куролларга асосланган ҳолда иш ташкил этилса, акли заиф кўр болалар билан бошқача ишларни уюштириш лозим бўлади. Иккала ҳолатда ҳам биринчи навбатда боланинг абстракт тафаккури яхши ривожланган бўлиши керак. Акли заиф болаларнинг эса билиш фаолияти тургун бузилган бўлади. Аклан ва кўриш қобилияти заиф болаларнинг таълим-тарбиясига махсус ёндошган ҳолда, махсус яратилган тизим асосида ўқитиш ва тарбиялаш лозим.

Мужассам нуксонли болалардан эшитиш қобилияти ва акли заиф болалар биринчи бўлиб ўрганилган эди. Кар ва заиф эшитувчи болаларда иккиламчи ҳодиса сифатида аклан заифлик кузатилиб борилади. Натижада интелекти соғлом, эшитиш қобилияти заиф болаларни акли заиф эшитиш қобилияти заиф болалардан амалда ажратиш анча мушкул. Айниқса илк ёшдаги болаларда. Ҳозирги кунда улар учун дифференциал-диагностик мезонлар ишлаб чиқилган. Акли ва эшитиш қобилияти заиф болалар қарлар ёки заиф эшитувчи болалар мактаб-интернатларининг ёрдамчи синфларида ёрдамчи мактаб дастури бўйича

таълим оладилар. Ёрдамчи синфлар кўрлар ва заиф кўрувчи болалар мактаб-интернатларда ҳам мавжуд.

Мужассам нуқсонли болалар тоифасига кўр-кар-соқов болалар ҳам киради. Бу тоифадаги болалар нуқсони анча мураккаб. Кар-кўр-соқов болалар теваарак атрофдан информация олиш имкониятидан маҳрум бўлганлиги туфайли аклан ривожланмайди. Бироқ махсус ташкил этилган ёрдам туфайли бу болалар тулик интеллектуал ривожланиш имкониятига эгадирлар. Уларга барча мураккаб мулоқот турлари яратилади, нутки ўстирилади ва улар баркамол нутқдан тортиб то сўз нуткигача эгаллай оладилар. Бу эса уларни ўрта мактаб дастурини эгаллаб, ҳатто олий ўқув юртларини муваффақиятли битиришга имкон беради. Бунга Ольга Ивановна Скороходованинг ҳаёти ва ижодини мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Кар-кўр-соқов кизчани машҳур дефектолог Соколянский И.А. ўзи раҳбарлик қилган мактаб-клиникада ўқитиб, тарбиялаган. Олий ўқув юртини тугатиб, О.Скороходова бутун ҳаётини коррекцион педагогикага бағишлади. У Коррекцион педагогика илмий-тадқиқот институти доценти, педагогика фанлари номзоди, кўпгина илмий мақола, шеърлар тўплами муаллифи. Айниқса у яратган ноёб китоблар «Как я воспринимаю окружающий мир» (1947), «Как я воспринимаю и представляю окружающий мир» (1956), «Как я воспринимаю, представляю и и понимаю окружающий мир» (1972) кўпгина тилларга таржима қилинди. Москва вилоятининг Загорск шаҳрида кар-кўр-соқов болалар билан олиб бориладиган ишлар тизими такомиллаштирилди. Ушбу мактаб-интернат ўз фаолиятини давом эттирмоқда ва кўпгина кар-кўр-соқов болаларга мустақил ҳаётда ўз ўрнини топиб кетишга ёрдам бермоқда.

Савол ва ғошпириклар

1. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар нима учун аномал болалар категориясидан бири сифатида ўрганилади?
2. Нима учун боланинг ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланади?
3. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар билан олиб бориладиган таълим-тарбия ишларининг ўзига хослиги нимада?
4. Мужассам нуқсонли болалар категорияси бошқа аномал болалардан нимаси билан фарқ қилади?

Адабиёт

1. Дефектологический словарь. М., Педагогика, 1970.
2. Оилада церебрал фалаж бўлган илк ёшдаги болалар билан олиб бориладиган коррекцион педагогик ишлар. РТМ, Т., 1998.
Р.Шомахмудова., Г.А.Содиқова, Файзиёва У.Ю
3. Шиянына Л.М.Зашеужнская О.В и др. Азбука общения СПб. 1998..
4. В.А.Лапшин, Б.П.Пузанов. Основы дефектологии. М., Просвещение, 1990.
5. А.И.Мешеряков. Слепоглухонемые дети. М.,1974.
6. К.А.Семёнова, М.М.Махмудова. Медицинская реабилитация и социальная адаптация больных детским церебральным параличом. Т., 1979.
7. Л.О.Бадалян, Л.Т.Журба, О.В.Тимонина. Детский церебральный паралич. Киев, Здоровье, 1988.
8. Г.В.Дедюхина, Л.Д.Могучая, Т.А.Янушсена. Логопедический массаж и лечебная физкультура с детьми 3-5 лет, страдающими детским церебральным параличом. М., Гном-Пресс, 1999

6 БОБ. ОВИР НУТҚИЙ НУҚСОНЛИ БОЛАЛАР

6.1. Логопедия фани ва унинг вазифалари

Режа

1. Логопедия фанининг предмети.
2. Логопедия фанининг вазифалари.
3. Логопедия фанининг мақсади.
4. Логопедия фанининг бошқа фанлар билан алоқаси.

Коррекцион педагогика фани ривожланиб бориб, айрим соҳалари мустақил фан сифатида ажралиб чиқди. Шу фанлар жумласига логопедия ҳам киради. Логопедия (логос – сўз, падео – тарбиялаш, ўргатиш деган маънони англатади) – педагогик фанлардан бири бўлиб, нутқ камчиликлари ва уларнинг сабабларини ўрганиш, шунингдек, буларнинг олдини олиш, борларини бартараф этиш учун махсус таълим-тарбия воситалари ва методларини ишлаб чиқиш, амалиётга тадбиқ этиш масалалари билан шуғулланади.

Логопедия фани мавзу баҳси, нутқ камчилиги бор кишилар билан олиб бориладиган таълим-тарбия жараёни. Нутқ камчилиги бор киши эса логопедия фанининг ўрганиш мавзуси ҳисобланади.

Ҳозирги замон логопедиясига мактабгача ёшдаги болалар логопедияси, ўсмирлар ҳамда катталар логопедияси, мактаб ёшдаги болалар логопедияси киради.

Логопедия фанининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Турли хил нутқ камчиликлари бор кишиларнинг нутқ фаолияти онтогенезини ўрганиш.
2. Нутқ камчиликларининг сабаблари ва симптоматикаси, уларнинг турлари, келиб чиқиш механизмларини ўрганиш, даражасини аниқлаш.
3. Нутқ камчиликларини киши фаолияти, шахсияти, ҳуқ-атвори, рухий ривожланишига таъсирини ўрганиш.
4. Эшитиш, кўриш, интеллектуал ва бошқа камчиликларга эга бўлган аномал болалар нутқий фаолиятининг аҳволи, етишмовчиликларни ўрганиш, аниқлаш.
5. Нутқ камчиликларини аниқлаш йўллари, усулларини ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ этиш.
6. Нутқ камчиликларини системага солиш, таснифлаш, тизимга келтириш.
7. Нутқ камчиликларининг олдини олиш, бартараф этиш принциплари ва усулларини, ташкилий шаклларини белгилаш, ишлаб чиқиш, такомиллаштириш.
8. Логопедик ишни ташкил этиш масалаларини ишлаб чиқиш.

Логопедия фани анатомия, физиология, нейрофизиология, отоларингология, невропатология, психопатология, педиатрия, лингвистик фанлар, психолингвистика, психология ва педагогика фанлар билан боғлиқ, шулар асосида ривожланади.

Логопедия коррекцион педагогика фани каби, нерв системасининг тузилиши, ривожланиши фаолияти ҳақидаги назарияга асосланган. Табiiй фанларни билмай туриб, нутқ камчиликларини келиб чиқиш сабаблари, механизми, бола психикасига таъсирни аниқлаб бўлмайди. Логопед нутқ камчиликларининг неврологик асосларини яхши билиши керак. Бу билимлар нутқ камчиликларини бартараф этиш, уларни олдини олиш, болани тўғри тарбиялаш, унга билим бериш йўллари ва усулларини тўғри танлашда логопедга ёрдам беради. Тиббiiй фанлар ҳақидаги билимлар тўғри логопедик хулоса чиқариш, нутқ камчиликларини уларга ўхшаш бошқа аномалиялардан ажратиш, аномал болаларни тегишли муассасаларга тўғри саралаш имконини беради.

Логопед ўз олдига қўйган мақсад – вазифани ҳал этишда тилшунослик, лингвистик фанларга, психология ва педагогикага суяниб иш кўради.

Тилшунослик фани кишиларнинг энг муҳим алоқа қуроли бўлган нутқни ижтимоiiй ходиса деб билади. Нутқнинг асосiiй таркибiiй қисмлари: товуш, сўз, сўз бирикмаси ва гап бир бутун тизимни ташкил этиб, фикрни оғзаки ёки ёзма равишда ифодалаш учун хизмат килади. Ҳар бир логопед тилшуносликнинг илмiiй-назарiiй асосларини, фонетика ва грамматикани, луғат ва стилистикани, орфография ва пунктуацияни мукамал билиш билан бирга, ифодали ўқий олиш ва тўғри сўзлай олиш қобилиятига ҳам эга бўлиши керак. Табiiйки, логопеднинг ўзи имлони яхши билмай туриб, ўқувчиларга ҳеч қачон савод малакасини сингдира олмайди, логопед учун оғзаки ва ёзма нутқ қобилияти амалий жиҳатдан жуда муҳимдир: логопед сўз воситасида фан хулосаларини изоҳлабгина қолмасдан, аynи вақтда нутқда камчилиги бўлган болани тарбиялайди, тарбияланувчилар йўлини ёритади ҳам.

Логопедия махсус педагогика – коррекцион педагогика фанининг бир соҳасидир. Логопед ҳам бошқа фан ўқитувчилари каби, таълим ва тарбия шакллариининг моҳиятини, мақсад ва мазмунини, усул ҳамда воситаларини, принципларини яхши эгаллаб, уларни амалда қўллай олиши керак.

Логопед болаларнинг психологик қобилиятларини ҳисобга олиши керак. Болаларни ўз кучига ишонтириши, машгулотларга ҳавасини уйғота билиши, материал баёни вақтида уларнинг диққатини тўла жалб қила олиш, материални эсда сақлаб қолиш йўлларини (машқ, кўргазмали қуроёлардан фойдаланиш, мустақил иш, суҳбат, грамматик ўйин каби воситаларни) қўлланиши ўқитиш самарадорлигини янада оширади. Инсон идрокининг мазмуни, фикри, нутқи

орқали шаклланади. Болалар логопед тушунтирган материалларни эшитиб, ёзганларини кўриб, кузатиб, мушоҳада йўли билан ўзлари фикр юритадилар ва берилаётган билим-малакаларни мустахкамлаб ўзлаштириб борадилар.

Моддий дунёдаги нарса ва ҳодисалар онгимизда акс этиб, буларнинг инъикоси сўз шаклида ифодаланади, тил ҳодисалари воситасида намоён бўлади. Инсон ўзи кўрган ва таъсирланган буюм ёки воқеаларни сўз ёрдамида номлаб, уларнинг мазмуни ҳақидаги таассуротларни образлар, фикрлар, тушунчалар, тасаввурлар кўринишида англаш, ифодалаш имкониятига эга бўлади. Ҳар қандай ҳодисанинг миёда акс этиши ва онда мустахкам ўрнашиб қолишида нутқ етакчи восита ҳисобланади. Модомики шундай экан, нутқ алоқа боғлаш жараёнида тафаккур кураги бўлиб хизмат қилади. Шу билан бирга алоқа жараёнида нутқ – ифодалаш, бирор нарсани билдириш, англаштириш ва таъсир кўрсатиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Фикрлаш қобилияти нутқ негизида пайдо бўлади. Нутқ киши тафаккурининг ривожланиш даражасини ҳам белгилаб беради. Нутқдаги камчилик боланинг тафаккури, хотираси, диққати ва бошқа руҳий жараёнларнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатади. Оғир нутқий камчилиги бўлган болаларда интеллектуал камчиликлар бўлиши, юзага келиши мумкин ва аксинча, масалан, олигофрен болалар нутқида бир қатор нутқий камчиликлар кузатилади. Логопедик амалиётда нуксонларнинг бирламчи ва иккиламчи эканлигини аниқлаш ниҳоятда муҳим. Логопед ҳар бир боланинг руҳий ривожланишини чуқур ўрганиб нутқ камчилиги туфайли руҳиятида пайдо бўлган иккиламчи асоратларни ажрата билиши керак. Агар ақл идрок ривожини нутқий камчилик туфайли орқада қолган бўлса, бундай бола нутқида камчилиги бўлган болалар учун махсус ташкил этилган мактабгача ёшдаги болалар боғчасига юборилиши керак. Билиш фаолиятининг турғун бузулиши натижасида бола нутқи ривожланмаган бўлса, бу болани олигофрен болалар учун ташкил этилган мактабгача ёшдаги махсус болалар боғчасига юбориш талаб этилади.

Маълумки, нутқ мураккаб функционал системани ўз ичига олувчи жараёндир. Бу системанинг ҳар бир таркибий қисми бошқа қисмлари билан маҳкам боғланган. Р.Е.Левина ва шогирдлари Л.С.Виготскийнинг нутқ ва тафаккур ҳақидаги маълумотига асосланиб туриб, нутқни уч таркибий қисмга бўлиб: фонетико-фонематик, лексик ва грамматик нутққа ажратиб ўрганишни тавсия этади. Ана шу уччала қисм кишининг яхлит нутқ системасини ташкил. Нутқида камчилиги бўлмаган ва камчилиги бўлган болаларда нутқ системаси ҳар хил даражада ривожланади. Нутқ системасининг фонетико-фонематик қисми товушлар талаффузи, овоз, нутқ маъроми, суръати, ровонлигидан, шунингдек идрок қобилиятидан ташкил топади. Лексик ва грамматик қисмлари тилнинг луғат бойлиги ва грамматик қурилишини ўз ичига олади. Нутқ

системасида лексик қисм етакчи ўринни эгаллайди. Бола нутқида сўзлар сони кам, яъни нутқнинг лексик қисми ривожланмаган бўлса, фонетико-фонематик, грамматик қисмларида ҳам, маълум камчиликлар юзага келади, бутун нутк системасида етишмовчиликлар кузатилади. Фонетико-фонематик қисмдаги камчиликлар, масалан товушларни нотўғри талаффуз этиш туфайли сўзлар лексиканинг ўзгариши, нутқнинг грамматик тузумига таъсир этади. Системалилик принципи нутк камчиликларини аниқлаш, бартараф этиш, олдини олиш йўллари, усулларни тўғри белгилашга ёрдам беради.

Логопедия фани барча ишларни комплекс ёндошиш асосида ташкил этишни тавсия қилади. Комплекс ёндошиш - болага ҳар томонлама таъсир кўрсатишини кўзлаб таълим-тарбия жараёнида ҳам педагогик, ҳам психологик, ҳам медицина методларини ишлатишдир.

Ривожланиш принципи нутк камчилигининг келиб чиқиш йўлини, унинг ривожланишини таҳлил қилишни кўзда тутати. Бунда камчиликнинг келиб чиқиш сабабларини ривожланиш жараёнида қандай ўзгаришлар натижаси эканлигини кўрсатиш – асосий вазифадир.

Нутқдаги асосий функцияларнинг бузилиши киши фаолиятига албатта салбий таъсир кўрсатади, унинг фаоллигини пасайтиради, оғир руҳий кечинмалар келиб чиқишига сабаб бўлади. Масалан, айрим сўзларнинг нотўғри талаффуз этилиши кишини ноқулай вазиятга солиб қўйиши билан бирга, уни атрофдагилар билан муомала қилишида қийнаб қўяди, у гапирганда ўз фикрини тўла англаб олмайди. Нутқ камчиликларининг оғир турлари (алалия, ринолалия, тутилиб гапирш ва бошқалар) мактаб дастурини ўзлаштиришга, кейинчалик, касб танлашга, баъзан, умуман ўқишга тўсқинлик қилади, билиш фаолияти ривожланишини сусайтиради, баъзиларида интеллектуал етишмовчиликлар юзага келишига сабаб бўлади. Шу нуқтаи назарда, нутқдаги камчиликларни бошқа руҳий жараёнлар билан боғланган ҳолда ўрганиш принципига амал қилиш ниҳоятда зарур.

Нутк камчиликлари кўп ҳолларда биологик ва ижтимоий омилларнинг биргалашиб таъсир ўтказиши натижасида пайдо бўлади. Логопедик ишнинг самародорлиги нутк камчиликлари келиб чиқиш сабаблари, механизмлари, турларини тўғри аниқлашга боғлиқдир. Бу ўринда онтогенетик, этиопатогенетик принципларни аҳамияти катта.

Нутк камчиликларини ўрганиш, аниқлаш, уларни бартараф этишда логопед барча дидактик принципларга таянган ҳолда иш тутати. Логопедик ишни ташкил этишда, ҳар қайси болага хос хусусиятларни ҳисобга олиш, билим, кўникма ва малакаларни пухта ўзлаштириш, таълимнинг ўқувчиларга хос бўлиши, таълим ва тарбиянинг бирлиги принципига амал қилиш, онглилик, активлик ва мустақиллик каби принципларнинг аҳамияти айниқса катта.

Савол ва топшириқлар

1. Логопедия фанининг предмети деганда нимани тушунаси?
2. Логопедия фанининг вазифаларига нималар киради?
3. Логопедия фанининг мақсади нималардан иборат?
4. Логопедия фанининг бошқа фанлар билан алоқаси?
6. 2. Нутқ нуқсонлари ҳақида тушунча?

6.2. Нутқ нуқсонлари ҳақида тушунча

Режа

1. Нутқ нуқсонининг таърифи.
2. Нутқ нуқсонларининг келиб чиқиши.
3. Логопедия фанининг методологик асоси.

Нутқ нуқсони логопедия фанида муайян тилнинг меъёрларидан четга чиқиш деб таърифланади. О.В.Правдина ўзининг «Логопедия» китобида логопедик нутқ нуқсонларини қуйидагича характерлаган:

1. Нутқ нуқсони ўз-ўзидан барҳам топмайди, балки вақт ўтган сари янада мустаҳкамланиб, зўрайиб боради.
2. Нутқ нуқсони гапирувчининг ёшига мос келмайди.
3. Нуткий нуқсонлари бўлган кишилар логопедик ёрдамга муҳтож бўлади.
4. Оғир нутқ нуқсони кишининг нафақат нуткига, балки умумий ривожланишига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Юқоридаги кўрсатилган нутқ нуқсонлари ўз хусусиятлари жиҳатидан болаларда ва катта ёшдаги кишиларда баъзан вақтинча учраб турадиган нуткий камчиликлардан фарқ қилади. Ёш болаларда, кейинчалик ўзидан-ўзи тўғриланиб, барҳам топиб кетади. Катталарда эса бундай ходисалар асосан чарчаш, ҳаяжонланиш, асабийлашиш натижасида учраб туради. Улар кўпинча ўз хатоларини сезиб, буларни тузатишга ҳаракат қиладилар. Гоҳо эса сезмасликлари ҳам мумкин. Лекин вақти билан бундай хатолар ҳам ўз-ўзидан тўғриланиб кетади. Нуткий нуқсонлар ажнабийларда, бошқа миллатли кишиларда ҳам кузатилиши мумкин. Улар тилни ўрганиб борганлари сари, нутқдаги камчиликлар барҳам топиб бораверади.

Нутқ камчиликлари келиб чиқиш сабабларига кўра логопедия фанида органик ва функционал хилларга бўлинади. Органик нутқ нуқсонлари нуткий анализаторнинг тузилишидаги камчиликларга алоқадор бўлиб, бу анализаторнинг қайси бўлимида шикастланганига қараб марказий ёки периферик турларга бўлинади. Функционал нутқ нуқсонларида анализатор тузилишида ўзгаришлар кузатилмайди. Нотўғри тарбия ота-она, тарбиячи ёки

Ўқитувчи нуткидаги камчиликларга тақлид этиш натижасида ёки ноўрин рефлексларнинг мустаҳкамланиб қолиши функционал нутк нуқсонларига сабаб бўлиши мумкин. Функционал нуқсонлар нерв жараёнлари ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши, анализатор фаолиятидаги бошқа камчиликлардан келиб чиқиши ҳам мумкин.

Нутк анализатори қайси бўлимининг ўзгариб қолганига қараб функционал нутк нуқсонлари ҳам марказий ёки периферик характерда бўлади.

Логопедия фани сурдопедагогика ва тифлопедагогикалар ичидан ажралиб, XIX асрнинг иккинчи ярмида тиббий фанларнинг алоҳида бир окими бўлиб вужудга келди. Нутк нуқсонларини асосан шифокорлар тузатишар эди, бироқ «даволаш» ишлари яхши натижа бермас эди.

Нутқий камчиликларнинг айрим белгилари нуқсон сифатида ўрганилар эди. Нутк компонентлари, нуткнинг системали тузилиши ҳақидаги маълумотлар ўша даврларда ҳали бўлмаганлиги туфайли, нутк камчиликларини ўрганиш, аниқлаш, бартараф этиш усуллари ҳам нотўғри белгиланган. Асосан механик машқлардан фойдаланилар эди.

Ҳозирги кунда логопедия фани педагогик ва психологик, тиббий, лингвистик фанлар асосида, шуларга таянган ҳолда ривожланиб бормоқда. Бир қатор тиббий фанларни чуқур ўрганган махсус мутахассис педагог (логопед) тўғри нутқни тарбиялайди.

Шифокор эса логопед болага анамнез тузади, унинг диагнозини аниқлайди, керак бўлса дорилар билан даволашни тавсия этади.

Логопедик амалиётда, эшитиш органларидаги камчиликлар психикасига таъсир этган болалар кўп учраб туради. Бундай болаларни энг аввало отолоринголог текшириб, уларга тиббий хулоса чиқармоғи лозим. Шундагина логопед бундай логопадлар билан ишни тўғри олиб бориши мумкин.

Адабиёт

1. Аюпова М.Ю., Мўминова Л.Р. Логопедия. Т., 1993.
2. Логопедия. И.С.Волкова таҳрири остида. М., Просвещение 1989.
3. О.В.Правдина. Логопедия. М., Просвещение, 1973.
4. Л.Р.Мўминова, М.Т.Кахрамонова. Логопедиядан терминларнинг русча-ўзбекча изоҳли лугати. Т., Ўқитувчи, 1988
5. В.С.Рахманова Махсус педагогика, Т. 2004.

6.3. Меъёردа ривожланган болалар нутқининг ривожланиши.

Режа

1. Нутқни ривожланиш босқичлари
2. Нутқнинг фонетик жиҳатдан ўсиши
3. Болалар нутқи грамматик тузилишининг ўсиши
4. Мактабдаги таълим жараёнида нутқнинг ўсиши

Маълумки, чакалок туғилган захоти чинкириб йиғлашга тушади. Чакалокнинг йиғлаши очликка, оғрикка, совуқка, ўзини безовта қилаётган бошқа таъсиротларга бўлган акс таъсирдир. Лекин бунинг чакалок ўсиши учун ижобий аҳамияти ҳам бор: чинкириб йиғлаш туфайли чакалокнинг нафас ва нутқ аппарати ўсади, мустаҳкамланади. Умуман, ёш боланинг чинкириб йиғлаши кейинчалик нутқнинг ўсиши учун зарур шароитларнинг биридир. Чакалок икки ё уч ойлик бўлганида чинкириб йиғлашдан ташқари “агу”, “а”, “у” каби товуш бирикмаларини чиқара бошлайди, айрим товушлар чиқариши унинг нутқ аппаратини ўстиради, мустаҳкамлайди, шунингдек унда бир канча янги товушлар ҳосил бўлишига ёрдам беради.

Бола 3 –4 ойлик бўлганда тили чиқа бошлайди. Унда айрим товушлар пайдо бўлади. Гўдакнинг тил чиқаришида бошқа одамлар нутқининг таъсири сезила бошлайди. Гўдак теварак-атрофдаги кишиларнинг нутқини эшитиб, нутқ бирикмаларига ўзи англамаган ҳолда таклид қила бошлайди. Кар-соқов (гунг) болаларда кичкириш ва гувраш бўлади, лекин нутқ фақат соғлом болалардагина олатдагича ривожланиб боради. Болаларнинг тил чиқара бошлаши нутқнинг ўсиш жараёнида тайёргарлик ролини ўйнайди: тил чиқараётган даврда турли товушлар ва буларнинг бирикмалари ҳосил бўлади, нутқ аппарати ривожланиб, мустаҳкамланиб боради.

Болалар 7-8 ойлик бўлганида уларнинг бошқалардан эшитган сўзлари билан шу сўзларда ифодаланган маъно ўртасида дасглабки боғланишлар ҳам ҳосил бўлади. Болалар ўзларига айтилган сўзга жавобан ҳаракат қиладиган бўлиб қолади. Масалан: “ая” сўзини айтганимизда бола бошини онаси томонга буради. Бу пассив нутқни эгаллашнинг бошланишидир. Кейинроқ бола 9-10 ойлик бўлганида, товушлар бирикмасини таклид йўли билан талаффуз этади, лекин шу товуш бирикмаларининг талаффузда бўлиши актив нутқ бошланғичи борлигини кўриш мумкин. Хуллас, болаларнинг туғилиш пайтидан то бир ёшга тўлгунча товушлар чиқариб, товуш бирикмаларини талаффуз қилиб туриши, нутқ аппаратининг фаолиятига тайёргарлик даври бўлиб ҳисобланади. Бола товушларини бирга кўшиб, нарсаларнинг номини ва ўз фикрларини ифодалашга киришган пайтидан бошлаб, у нутқни эгаллай бошлайди.

Тарбиянинг белгилловчи таъсири остида тафаккур ўсиб бориб, у билан чамбарчас боғланган ҳолда онгли нутқ ҳамда умумлаштириб фикрлаш, абстракциялаш қобилияти пайдо бўлиб боради.

Нутқнинг фонетик жиҳатдан ўсиши

Бола тилга кира бошлаган дастлабки пайтларда нутқ товушларини мукаммал айта олмайди. Болалар баъзи сўзларни нотўғри талаффуз қиладилар. Масалан, товушларни бузиб, бирининг ўрнига бошқасини қўйиб талаффуз қиладилар (парта-пайта, канд-анд, оёқ-олок).

Кўпинча сўзлардаги айрим товушларни ва ҳатто бутун-бутун бўғинларни тушириб қолдирадилар, товушларнинг ўрнини алмаштириб юборадилар. Масалан, бер дейиш ўрнига бе, олиб кел ўрнига абе, ҳолва ўрнига ҳавла, сариёғ ўрнига сайроғ дейдилар. Энди тиши чикиб келаятган болалар нутқининг фонетик жиҳатдан тўлиқ бўлмаслигини сабаби шуки, бундай болаларда нутқ (артикуляция) аппарати етарли ўсмаган, етилмаган бўлади. Аини вақтда олий нерв фаолиятининг номукаммаллиги ҳам бунга сабаб бўлади. Бундан ташқари айрим сўзлардаги товушларни бир-биридан ажратиб етарлича фарқ қила олмайди, умумлаштириш ва сўз таркибига киритишни билмайди. Лекин бола ўсиб-униб борган сайин луғатдаги сўзлар сони тез кўпая бошлайди. Масалан, икки яшар болаларнинг луғатидаги сўз бойлиги 250-400 га етади. 7 ёшга тўлган болалар луғатида сўзлар сони 3000-3500 га боради. Шу билан бирга тенгдош болаларда сўз бойлигининг оз ёки кўп бўлиши асосан шу бола тарбияланадиган муҳитга, шунингдек, боланинг вояга етиб боришидаги ўзига хос хусусиятларига боғлиқдир.

Болалар луғатидаги сўз сони кўпайиб борган сари бир томондан, улар нутқнинг лексик жиҳати ҳам ўсиб борсада, иккинчи томондан, болаларнинг сўзлар маъносини тушуниш лаёқати, умумлаштирилган ҳолда идрок эта олиш қобилияти кенгайиб боради.

Болалар нутқи грамматик тузилишининг ўсиши

Тилга кира бошлаган бола ўз нутқида дастлаб бош келишиқда келадиган баъзи феълларни ишлатади. Болаларнинг дастлабки гаплари бир сўздан иборат бўлади. Бу гап уларда бир неча маънога эга бўлиши мумкин. Масалан, бола “копток” дер экан, бунда “коптокни менга бер”, “ана копток” деган ва бошқа маъноларни ифодалаш мумкин.

Лекин бола бир ярим ёшга тўлгандан кейин, айниқса 3 ёшга қадам қўйганда она тилисининг грамматик тузилишини тезда эгаллай бошлайди.

Бола “оз” ва “кўп” тушунчасини жуда эрта фарқ қила бошлайди, 2 ёшга яқинлашганда “катта” ва “кичик” тушунчасини ҳам фарқ қила бошлайди. Аммо қаратич келишиги ўрнига тушум келишиги қўшимчасини ишлатади (бизани уйимиз). Болалар бу ёшда феълларни шахс ва замон эътибори билан

хам бирмунча тўғри ишлатадиган бўлиб қоладилар. Болалар буйруқ феълини анча тез ва барвақт ўзлаштириб оладилар.

Бола икки ёшга тўлганида содда гапларни тўғри тузиб гапиришни ўрганади. Энди бола ўзи турган вазиятдан ташқаридаги нарсалар, шу пайтдаги бирон иш ҳаракат билан билвосита боғланган нарсалар ҳақида ҳам гапира бошлайди, яъни ўзи бевосита кўриб турмаган нарсалар тўғрисида гапира бошлайдики, бу ҳилдаги нутқ тасаввурларга асосланиб фикр қилишнинг ифодасидир.

Икки ярим ёшдан беш ёшгача бўлган болаларда аксари ўзича сўз ясаш ҳодисаси кўрилади, масалан, бу ёшдаги болалар ўзлари билган сўзларнинг шакллариغا ўхшатиб сўз туза бошлайдилар: нон-нanna, ош-ашша ва ҳоказо. Мактабгача тарбия ёшдаги болаларнинг катталардан эшитган сўзларнигина такрорлаб қолмасдан, балки шу тариқа ўзларича сўз ясаш грамматик шаклларини ҳам эгаллаб бошлаганини кўрсатувчи белгидир.

Бола етти ёшга тўлганида оғзаки нутқнинг грамматикасини амалий йўл билан эгаллаб олади дейиш мумкин. Бу эса кейинчалик савод чиқариш ва тил грамматикасини ўрганишга имкон беради.

Мактабдаги таълим жараёнида нутқнинг ўсиши:

Мактабда ўқиётган бола ўз нутқини грамматика қоидаларига мувофиқ суратда, онгли равишда тузишни ўрганади. Грамматикани ўқиб ўрганиш жараёнида бола нутқининг фонетик жиҳати қарор топиб, нутқнинг морфологик жиҳати тўғриланиб боради, синтаксис тузилиши анча такомиллашади.

Мактабда ўқитилаётган ҳамма фанларни ўрганиш ва шу фанлар билан шуғулланиш жараёнида ўқувчи нутқининг луғат бойлиги кўпаяди, сўзларнинг мазмунни чуқурлашади ва кенгаяди, ҳар қайси сўзнинг, ҳар қайси атаманинг маъноси аниқ, равшан бўлиб боради.

Таълим жараёнида ўқувчи ёзма нутқини тўғри тушунишни ўрганиб олади: ўз фикрларини ёзма нутқ билан ҳам баён қилиш ва бошқаларга тушунтиришни ўрганади.

Ёзма нутқни эгаллаш оғзаки нутқни ва айниқса монолог нутқни тўғри ва кенгрок қилиб тузишга ёрдам беради.

Ўқувчи овоз чиқариб ўқиш, матнни айнан ёки ўз сўзлари билан такрорлаш йўли билан ўзининг артикуляция аппаратини машқ қилдиради, ўз нутқини қай даражада тўғрилигини, шу билан бирга ўзи ўзлаштирган билимларини тўғри ва мустахкамлигини ҳам назорат қилиб боради.

Савол ва топшириқлар

1. Нутқни ривожланиш босқичларини таърифлаб беринг
2. Нутқнинг фонетик жиҳатдан ўсиши деганда нимани тушунасиз?
3. Болалар нутқи грамматик тузилишининг ўсиши
4. Мактабдаги таълим жараёнида нутқнинг ўсиши

6.4. Нутқнинг анатомио-физиологик ва психолингвистик

таърифи

Режа

1. Нутқнинг юзага келиши ва идрок қилиниши.
2. Нутқ фаолиятининг физиологик асоси.
3. Эшитув анализатори тузилиши ва фаолияти.
4. Артикуляцион аппарат ва унинг фаолияти.
5. Нутқ аппаратининг тузилиши ва фаолиятида кузатилиши мумкин бўлган камчиликлар.

Инсоннинг энг муҳим фазилатларидан бири унинг сўзлаш қобилиятига эга бўлиб, нутқ воситасида ўзаро алоқа боғлай олиши, фикрлай билишидир. Турли товушларнинг маълум тартибда биргалашиб, пайваста бўлиб қўшилишидан юзага келадиган маъноли нутқ муайян организмларнинг фаолияти натижасида пайдо бўлади.

Нутқ ҳосил бўлишида иштирок этадиган органларнинг жами нутқ аппарати дейилади. Нутқ аппарати марказий ва периферик бўлимлардан иборат. Нутқ аппаратининг марказий бўлимига бош мия пўстлоғи, пўстлокдаги марказлар ости ва ўтказувчи нервлар киради.

Одам мия пўстлоғининг маълум қисми (мия чап ярим пешона қисмининг пастки томондаги пуштларнинг орқа қисми) шикастланса, беморда нутқ артикуляцияси, яъни нутқ талаффузи бузилиб қолишини бундан юз йил аввал 1861 йилда Брока кашф этган. Брока бундай миянинг ана шу қисми “сўз образларининг мотор, яъни ҳаракатлантирувчи марказидир”, деб хулоса чиқарган эди. Сўзлар талаффузининг марказлари миянинг худди шу қисмида жойлашгандир. Бирмунча вақт ўтгандан кейин (1874 йилда) К.Вернике мия чап ярим шари тепа қисмидаги пуштларнинг орқа қисми шикастланганда нутқни тушуниш қобилияти йўқолиб қолишини аниқлади ва мия пўстлогининг ана шу қисмида “сўзларнинг сенсор образлари” жойлашган деган хулосага келди. Бундай тадқиқотлар одамнинг нутқ билан боғланган ҳамма функцияларини психологик ва физиологик жиҳатдан ўрганишга алоқадор бир канча текшириш ишларини бошлаб берди. Шу ишлар натижасида нутқ билан

боғлиқ бўлган барча психофункциялар мия пўстлогининг маълум қисмлари иштирокида юзага чиқиши аниқланди.

Маълумки, организм атрофидаги муҳит билан доимо ва мустақкам ўзаро алоқада бўлмай туриб яшай олмайди. Организмнинг шундай ташқи таъсирларга мосланиши, атрофидаги муҳит билан мувозанатда бўлиши асаб системаси туфайли юзага чиқади. Олий даражадаги организм бўлмиш одамда ташқи муҳит билан боғланиш, алоқада бўлишнинг янги шакллари вужудга келиб, қарор топиб борган. “Ривожланиб бораётган ҳайвонот дунёсида, - деб ёзади И.П.Павлов, - одам даражасига келганда нерв фаолияти механизмларига жуда ҳам катта қўшимча қўшилади”.

Бу қўшимча одамда нутқ пайдо бўлиб, иккинчи сигнал системаси юзага келиши ва ривожланиб боришидан иборат бўлади.

Нутқнинг юзага келиши ва идрок қилинишида биз “сигналларнинг сигналлари” (И.П.Павлов) тарзидаги сўзлардан фойдаланамиз, яъни сўзларни танлаймиз ва уларнинг маъносига қараб таҳлил қиламиз, ажратамиз. Бу мураккаб жараён катта мия ярим шарларининг пўстлогиди амалга оширилади. Болада айрим товуш ва фонемалар ҳаётининг дастлабки ойларида пайдо бўлсада, лекин улар хали тегишли сигналлар ролини ўйнамайди, маълум бир тушунчани, маънони ифода қилмайди. Сўзни, гапни талаффуз этиш, нарсаларнинг номини, гаплардан иборат нутқни тушуниш учун миёда шартли алоқалар қарор топиши физиологик коррелантлар пайдо бўлиши, яъни мия фаолиятининг тегишли механизмлари юзага келиши лозим.

Сўнги 40 йил мобайнида физиологлар (П.К.Анохин, Н.А.Бернштейн) ҳамда психологлар (А.Р.Лурия, А.Н.Леонтьев, Э.Ўзиев, Д.Н.Узнадзе, АКШда Дж.Миллер ва бошқалар) олиб борган илмий-тадқиқот ишларидан маълум бўлишича, нутқ фаолиятининг физиологик асосини бундай тушуниш уни бутунлай очиб бериб, талқин қилиш учун етарли эмас.

П.К.Анохин тадқиқотларидан олинган маълумотлар нутқни назаридан қараганда, нутқ фаолиятининг физиологик асосини ихтисослашган функционал система ёки, аниқроқ айтганда, бир неча функционал системалардан иборат мураккаб уюшма ташкил этади, бу функционал системалардан айримлари нутқ учун ихтисослашган система бўлса, бошқалари ўзга фаолиятлари учун ҳам хизмат қилаверади. Функционал системаларнинг бундай уюшмалари кўп томонлама ва кўп даражалидир. Нутқ жараёнини таъминлашда “стимул-реакция” типидagi жуда содда физиологик механизмлар ҳам, нутқ фаолиятининг юксак шакллари, масалан, ичдан программалаштириб, нутқ воситаси билан фикр баён қилишнинг ҳар хил даражасидаги махсус механизмлари ҳам қатнашади.

Маълумки нутқ ҳар хил даражадаги системалар билан аввало эшитув анализаторининг функцияси билан маҳкам боғланган. Бола сўзларни, ўзига қаратилган нутқни эшитадиган бўлгани учун ҳам, гарчи уларнинг маъносини тушунмаса-да, унда эслаб қолиш қобилияти – аста-секин ривожланиб бориб, кейинчалик айрим сўзларни осон такрорлай оладиган ва ҳатто оддий жумлаларни туза оладиган бўлиб қолади. Модомики, шундай экан, нутқ функциясининг ривожланишида эшитув анализаторининг аҳамияти катта.

И.П.Павлов. Тўла асарлар тўплами, III том, 2-китоб, М.Д, 1951 йил, 335 бет.

Эшитув анализатори ҳақида қисқача маълумот:

Эшитув анализатори ташқи, ўрта, ички қулоқ, ички қулоқдан бошланадиган ва нерв қузғалишларини миёга ўтказиб берувчи эшитув нерви ва бош миёдаги эшитув марказларини ўз ичига олади. Ташқи қулоқ-қулоқ супраси ва ташқи эшитув йўлидан иборат. Қулоқ супраси товушни тутиб олиш ва йўналишини аниқлашга хизмат қилади, ташқи эшитув йўли ингичка туклар билан қопланган каналдан иборат бўлиб, узунлиги катталарда 2,5 см га боради ва қулоқнинг ташқи чегараси бўлмиш қулоқ пардаси – ноғора парда билан туташиб туради. Қулоқ пардаси эгиловчан, эластик бўлади, шунга қўра товуш тўлқинлари таъсирида тебраниб, шу тебранишларни бузмасдан такрорлайди. Қулоқ пардаси калла суягининг чекка қисмида жойлашган ўрта қулоқ бўшлиғининг ташқи деворини ҳосил қилади. Бу бўшлиқда эшитув суякчалари ва шу бўшлиқни бурун – ҳалқум билан туташтириб турадиган канал – Евстахио найи бор. Ўрта қулоқнинг ички деворчаси иккита дарча – овал дарча ва юмалок дарча билан ички қулоқдан ажралиб туради. Ўрта қулоқдаги эшитув суякчалари болғача, сандон ва узанги деб аталадиган учта суякчадан иборат. Болғачанинг дастаси қулоқ пардасига ёпишган, бошчаси ҳаракатчан бўлиб, сандонга тақалиб туради. Сандон эса узанги билан туташган. Узангининг кенг тарафи овал дарчадаги пардага ёпишган. Қулоқ пардасининг тебранишлари эшитув суякчаларига ўтиб, уларни ҳам ҳаракатлантиради, бунинг натижасида қулоқ пардасининг ҳамма тебранишлари овал пардасига ҳам тарқалади.

Овал дарча юмалок дарча билан биргаликда ички қулоққа туташади. Ички қулоқ (лабиринт) чекка суягининг пирамида деган қисмида жойлашган бўлиб, суяк лабиринт ва унинг ичидаги парда лабиринтдан иборат. Суяк лабиринт билан парда лабиринт деворчалари ўртасида кичик бир камчак бўлиб, у перелимфа деган суюқлик билан тўла туради. Парда лабиринт ичида ҳам суюқ бор, буни энфолимфа дейилади.

Лабири... т дахлиз, чиғаноқ ва ярим доира каналлар деган қисмлардан иборат. Лабиринтнинг ярим доира каналлари мувозанатни сақлаш органи бўлиб

хисобланади. Асл эшитув органи чиғанокдир. У ғажакка ўхшаб, 2,5 марта ўралган суяк каналдир. Унинг ичида корти органи жойлашган. Корти органи товушни сезувчи мослама бўлиб, миядан келадиган эшитув нервнинг охирилари шу органда тугайди.

Эшитув сезишлари куйидагича келиб чиқади. Товуш тўлкинлари ҳаво орқали ташки эшитув йўлига кириб, кулок пардасига урилганида уни тебратади. Бу тебраниш эшитув суякчаларига ўтиб, уларни ҳам тебраниради. Эшитув суякчаларидан узанги овал дарча пардасига такалиб турадиган бўлганидан шу парда ҳам тебранади. Бу тебраниш перелимфага ундан эндолимфага ўтади. эндолимфа тебранганда чиғанокдаги корти органи тукларни ҳам тебранириб, шу ердаги эшитув нерви охирилари кўзгатади. Бу нервларда пайдо бўлган қўғалиш бош мия пўстлогига — эшитув анализаторининг олий марказига етиб боради ва у ерда таҳлил этилиб, бизда товуш сезгисини келтириб чиқаради.

Болада нутқ ривожланиб бориш, юкорида айтилгандек, эшитув анализатори функциясига, миёда бўлиб ўтадиган таҳлил жараёнларининг такомиллашиб боришига бевосита боғлиқдир. Бола ҳаёти биринчи йилининг охирилари ва бутун иккинчи йили нутқ шаклланиб қарор топиб борадиган давридир. Бу даврда асл нутқ аппарати ривожланиб, такомиллашиб боради ва бош мия пўстлогига тегишли марказлар билан ўзаро алоқалар ҳосил қилади.

Асл нутқ аппарати: 1) нафас аъзолари; 2) ҳикилдок; 3) артикуляцион аппаратлардан ташкил топган. Нутқий товушларни ҳосил қилувчи восита ўпкадан нафас йўллари орқали чиқиб, ҳикилдоққа ва ундан оғиз бўшлиғи, баъзан бурун бўшлиғига ўтадиган ҳаво оқимида. Демак, ўпка нутқ товушларини талаффуз этиш учун зарур бўлган ҳаво оқимининг манбаидир.

Овоз ҳикилдоқда ҳосил бўлади. Ҳикилдоқда қўндаланг жойлашган эластик, юпка товуш бойламлари мавжуд бўлиб, булар сўзлаш пайтида, ўпкадан чиқадиган ҳаво оқимининг кучи билан тебранади, шуларнинг тебранишида овоз ҳосил бўлади. Унли, сонор ва жарангли ундош товушлари овози ана шу товуш бойламларининг ҳикилдоқ бўшлиғида тебраниши натижасидир. Жарангсиз ундошлар ҳосил бўлишида бу бойламлар тебранимайди, уларнинг орқаси очик туради: ораси ёпиқ бўлса ҳаво оқими уларнинг орасидан ўтади ва овоздор: унли, сонор, жарангли ундош товушлар ҳосил бўлади.

Товуш бойламларининг тебраниши натижасида ҳосил бўлган овоз қучсиз, паст, ноаниқ бўлади. Оғиз ва бурун бўшлиғи — нутқ резонатори, яъни овозни қучайтириб берадиган жойдир. Оғиз бўшлиғида жойлашган аъзоларнинг турлича ҳаракати ва ҳолати туфайли хилма-хил товушлар ҳосил бўлади. Нутқ органларининг товуш ҳосил қилиш пайтидаги ҳаракати ва ҳолати артикуляция

деган атама билан белгиланади. Оғиз бўшлиғидаги энг актив орган тилдир. Тил ўзининг ҳаракатчанлиги билан товуш ҳосил қилишда бошқа нутқ органларига нисбатан каттароқ вазифани бажаради. Тил, лаблар, юмшоқ танглай, кичик тил (лак-лук), товуш бойламлари актив органлар деб; тиш, каттиқ танглай, бурун бўшлиғи – пассив органлар деб саналади. Ҳикилдоқ орқали ўтган ҳаво оқими тил, танглай ёки икки лабнинг тўсиқлигига дуч келиб, шовқин ҳосил бўлади. Оғиз бўшлиғи пастки ҳаракати билан кенг ва тор ҳолатга ўтиб туради. Тил билан танглайнинг нутқ товуши ҳосил қилишидаги ҳаракатини аниқ белгилаш мақсадида буларнинг ҳар бири бир неча қисмга бўлинади: тил олди, тил ўртаси ва тил орқаси; танглай олди ёки каттиқ танглай ва танглай орқаси ёки юмшоқ танглай. Тил оғиз бўшлиғида горизонтал ва вертикал йўналишларда ҳаракат қилади: тилнинг олдинги – милкка ва орқага қараб силжиб туриши горизонтал йўналишдаги, танглайга томон юқори кўтарилиши ва ундан паст тушиши вертикал йўналишдаги ҳаракатдир. Сўзлаш пайтида лаблар турлича ҳаракат қилади: чўччаяди, пастки лаб устки лабга ё тишларга тегади ва ҳоказо. У ёки бу нутқ органининг товуш ҳосил қилишида актив қатнашган қисми артикуляция ўрни бўлади. Масалан, тилнинг олд қисми олдинги тиш милкка тегиши ёки яқинлашиши билан “Д”, “Т”, “З”, “Ж”, “Ш” каби товушлар пайдо бўлади, демак, бундай товушларнинг артикуляция ўрни тил олдидир. Пастки лабнинг устки тишларга сал тегиши билан “Ф” товуши ҳосил бўлади, “Ф” ундошнинг артикуляция ўрни лаб ва тишлардир.

Артикуляция ўрни ва усули нутқ товушларини гасвирлаш, таснифлаш, логопедик камчиликларни аниқлаш, бартараф этиш муҳимдир.

Нутқ аппаратининг тузилиши ва фаолиятида турли хил камчиликлар кузатилиши мумкин. Шулардан айримларини кўриб чиқамиз.

Тил нуқсонлари

1. Тилнинг нихоятда катта бўлиши натижасида “с”, “р”, “л” ва бошқа товушлар нотўғри талаффуз этилади, масалан сирғалувчи товушлар талаффузида тиш аро сигматизм каби нуқсон кузатилиши мумкин.

2. Узун, тор тил ён сигматизмига, яъни ҳаво оқими ўртадан ўтиши ўрнига тилнинг ён томонларидан ўтиши натижасида пайдо бўладиган талаффуз камчиликларига олиб келиши мумкин. Тилнинг тор, узун бўлиши “Р”, “Т”, “Д”, “Н” каби товушларнинг нотўғри талаффуз этилишига ҳам сабаб бўлиши мумкин.

3. Тил хаддан ташқари калта бўлса, уни танглай билан бирикиши натижасида пайдо бўладиган товушлар (р, с, ш, л)ни нотўғри талаффуз этилишига олиб келиши мумкин.

4. Тилнинг туғилишдан бўлмаслиги. Бундай ҳолларда киши гапира олмайди, сўзларини мутлақо тушуниб бўлмайди.

Лабдаги нуксонлар

Товушларни тўғри талаффуз этишда лаблар ҳам фаол иштирок этади.

1. Лабнинг туғма иккига бўлинганлиги лабланган барча товушлар (м, п, б, в, ф) нотўғри талаффуз этилишига олиб келади.

2. Лабларнинг юпка, калталиги натижасида, оғиз тўлиқ ёпилмайдиган бўлса, бунда лабланган товушлар нотўғри талаффуз этилади.

3. Лабларнинг хаддан ташқари калин бўлиши уларнинг кам ҳаракат бўлишига олиб келадики, бунда ҳам барча лабланган товушлар нотўғри талаффуз этилади.

Юқори лабнинг калта ва пастки лабнинг калинлиги ҳам талаффузга баъзан маълум даражада таъсир этади.

Танглайдаги нуксонлар

Танглай юқорида айтилгандек, қаттиқ ва юмшоқ танглайдан иборат. Қаттиқ танглай танглайнинг олдинги, ҳаракатланмайдиган, пассив қисми. Юмшоқ танглай, яъни танглай пардаси танглайнинг орқа ҳаракатчан, актив қисмидир. Танглай тузилишида қуйидаги камчиликлар кузатилади:

1. Танглай ёриқ – бунда оғиз ва бурун бўшлиқларни ораси очик қолади, натижада барча товушлар манкаланиб, бурун билан талаффуз этилади, товушлар талаффузидаги бундай нуксон, жумладан ринолалия деб аталади.

2. Юмшоқ танглай калта, камҳаракат – бунда ҳаво оқими бурун бўшлиғига ўтиб кетади ва барча товушлар бурунли “М”, “Н” товушлари каби талаффуз этилади.

3. Танглай хаддан ташқари баланд туради, тор бўлади – бунда тил ва танглай бирикиши натижасида ҳосил бўладиган товушлар, масалан, “Р”, “Л” каби товушлар нотўғри талаффуз этилади.

4. Танглай хаддан ташқари паст туради, ясси бўлади, бунда оғиз бўшлиғи ўзининг резонаторлик функциясини, яъни овоз кучайтириб бериш вазифасини тўлиқ бажара олмайди.

Бурун бўшлиғи ва халқум нуксонлари

Оғиз ҳамда бурун бўшлиқлари нутқни кучайтириб берадиган резонаторлик функциясини бажаради. Юмшоқ танглай пасгга тушганда ҳаво оқими бурун бўшлиғига ўтади. Ҳаво оқими бурун бўшлиғидан ўтиши натижасида овоз кучаяди ва маълум тусга, тембрга киради. Бурун ва халқумда турли хил шишлар бўлиши, бурун тўсигининг хаддан ташқари қийшайиб қолиши,

бодомча безларининг шиши, аллергия ҳолат, хроник тумов ва бошқалар ҳам манкаланиб гапиришига (эпик ринолалия) олиб келиши мумкин.

Жағ ва тишлардаги нуксонлар

Оғиз бўшлиғининг кенгайиши ва торайиши пастки жағнинг ҳаракатига боғлиқ. Унли товушлар талаффузида пастки жағ туширилади, ундош товушлар талаффузида эса қўтарилади.

Жағ нуксонларига прогения, прогнатия, юкори ва пастки жағлар жипслашганида улардаги олдинги, ён тишларнинг нотўғри ҳолатда, ораси очик бўлиб туриб қолиши, яъни нотўғри прикус киради. Прогения (грекча про – олдинда, генпон - ияк) пастки жағнинг бир-бирига тегмаслиги, жипслашмай қолиши, прогнатия (грекча про – олдинга, гнатос - жағ) юкори жағнинг олдинга кескин чиқиб туриши натижасида тишлар қаторларининг бир-бирига тегмай олдиима-кейин туришидир. Бу турдаги нуксонлар туфайли талаффуз вақтида товуш, масалан, тишлар орасидан сирғалиб чиқиш ўрнига, тўсикка учрамай чиқади. Тишларнинг сийрак, қийшиқ бўлиши ҳам талаффузга таъсир кўрсатиши мумкин. Бундай ҳолларда ҳаво оқими тишлар орасидан чиқиб товуш хуштак аралаш талаффуз этилади.

Адабиёт

1. Основы теории и практики логопедии. Под ред. Р.Е.Левиной. М., 1968
2. Логопедия. О.В.Правдина. М., 1973
3. М.Ф.Фомичева. Воспитание у детей правильного произношения. М, 1981
4. М.Ф.Фомичева, К.Шодиева. Мактабгача тарбия ёшидаги болаларни тўғри талаффуз этишига ўргатиш. Ўқитувчи, 1984
5. Д.Р.Мўминова, М.Ю.Аюнова. Логопедия. Т., 1993
6. Р.Шомаҳмудова, Д.Р.Мўминова. Боғча ва кичик мактаб ёшидаги болалар талаффузидаги камчиликларни бартараф этиш. Т., 1981

Савол ва топшириқлар

1. Нутқ қандай пайдо бўлади?
2. Нутқ жараёнида қайси органлар, анализаторлар қатнашади?
3. Эшитув анализаторини таърифлаб беринг.
4. Нутқ аппаратининг тузилишини сўзлаб беринг.
5. Нутқ органларида қандай нуксонлар кузатилади?

7 БОБ. ТАЛАФФУЗДАГИ КАМЧИЛИКЛАР ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ

7.1. ЎЗБЕК ТИЛИ ФОНЕМАЛАРИ

Режа

1. Айрим унли товушлар характеристикаси.
2. Тилнинг горизонтал ҳаракатига алоқадор товушлар;
3. Тилнинг вертикал ҳаракатига алоқадор товушлар;
4. Лаблар иштирокига алоқадор товушлар
5. Ўзбек адабий тилининг ундош фонемалари уларнинг ҳосил бўлиш ўрнига; ҳосил бўлиш усулига; овоз ва шовкин иштирокига кўра таснифланади.

Нутқ товушлари – талаффуз этиладиган сўзнинг кичик, айрим бир кисмидир. Товушни фонемадан фарқ қилмоқ керак. Фонема сўз маъноларини ифодалаш ва фарқлаш учун хизмат қиладиган нутқ товушидир. Фонемалар сони ягона умумхалқ тили ва унинг шеваларига кўра ҳар хил бўлиши ҳам мумкин. Масалан, Ўзбек тилида 6 та унли товуш бўлишига қарамай, шу тилнинг баъзи шеваларида унли фонемалар сони 6-7 дан тортиб, 18 гача бўлади. Шунингдек, ҳар бир тилнинг фонемалар системаси сифат ва миқдор жиҳатидан бир хил эмас: бир тилда фонемалар сони кўпроқ, бошқасида эса озроқ бўлиши мумкин. Масалан, рус тилида 42, Ўзбек тилида 29 фонема бор.

Мустақил фонема билан унинг вариантлари орасида моҳият эътибори билан олганда фарқ бор. Фонема вариантлари унга ёндош товушлар таъсирида пайдо бўлади. Масалан, “И” фонемаси (билди, ичди) турли вариантларда бўлади. Товушларнинг ана шундай турлича талаффуз этилишида ҳосил бўладиган вариантлар – комбинатор вариантлар дейилади. Бирор фонеманинг вариантлари унинг ўзига қараганда бошқачароқ эшитилади. Баъзан эса бу вариантлар тингловчига яққол сезилмаслиги ёки аниқ эшитилмаслиги ҳам мумкин.

Фонемаларнинг акустик (товушга оид) хусусиятлари уларнинг артикуляцион хислатлари билан белгиланади.

Ҳосил бўлиш механизмларига кўра фонемалар унли ва ундошларга бўлинади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида унли фонемалар сони олтитта (и, э, а, о, у, ў). Ундош фонемалар 23 та.

Унлилар талаффузида асосий вазифани товуш бойламлари, тил ва лаблар бажаради. Унли товушлар талаффузида лаб ҳар хил шаклда бўлади, яъни у ёйилади ёки буришиб, чўчқаяди. Унли товушларни талаффуз этишда тил оғиз бўшлиғида турлича ҳаракат қилади, ўзини горизонтал ҳаракатидан олдинга чўзилади ёки орқага тортилади, вертикал ҳаракатдан эса танглай томон кўтарилади ёки пастки жағ билан биргаликда куйи тушади. Унлилар бўғизда

хосил бўладиган, оғиз бўшлиғида турли тусга кирадиган соф овоздангина иборат бўлган товуш ёки фонемалардир.

Унли товушлар тил ҳаракатига нисбатан олинганда уч тоифага бўлинади:

1. Тилнинг горизонтал ҳаракатига алоқадор товушлар;
2. Тилнинг вертикал ҳаракатига алоқадор товушлар;
3. Лаблар иштирокига алоқадор товушлар.

Тилнинг горизонтал ҳаракатига алоқадор унлилар 2 гуруҳга бўлинади: тил олди ёки олди қатор унлилар – и, э, а; тил орқа ёки орқа қатор унлилар – а, у, ў.

Тилнинг вертикал ҳаракатига ва оғиз очилиш даражасига алоқадор унлилар 3 гуруҳга бўлинади: а) юқори(тор) унлилар – и, у; б) ўрта (кенг) унлилар – э, ў; в) қуйи (кенг) унлилар – о, а.

Лаблар иштирокига алоқадор унлилар 2 гуруҳга бўлинади: лабланган – ў, у, о ва лабланмаган – и, э, а унлилар.

Айрим унлилар характерисгикаси

“И” ва “У” товушларни талаффуз қилганимизда, тил танглайга томон баланд кўтарилади ва танглай билан тил орасида торгина бўшлиқ қолади, шунинг учун ҳам “и” ва “у” товушлари тор унлилар дейилади. “И” ва “У” унлилар сўз ичида, кўпинча, қисқа талаффуз этилади: икки жарангсиз ундош орасида эса нихоятга қисқаради. Масалан, бир, йигит, тиш, киш. “И” унлиси тил олди, тор ва лабланмаган товуш бўлиб, сўзнинг турли ундошларида турлича талаффуз этилади. Масалан, биз, сиз, илдиш, идиш каби сўзларда “И” унлиси олди қатор товушидир, чуқур тил орқа ундош товушлари “Қ”, “Х”, “Ғ” лардан кейин қелади. “И” орқа қатор унлига мойилдир. Масалан, киз, оғир, охир. “У” унлиси тил орқа, тор ва лабланган товушидир. “У” унлиси талаффуз қилганда тилнинг горизонтал ҳаракати танглай орқасига қаратилган бўлади, вертикал ҳаракати эса танглайга қараб анча кўтарилади, лаблар чўчқаяди ва тўтарак шаклини олади. “О” унлиси ўртача кенг (тор билан кенг унли орасидаги) товуш; тил олди, лабланмаган товуш. “Э” унлиси ярим тор унли товуш бўлганидан, жонли тилда кўпинча “И” билан алмашиб туради. Масалан, меҳмон-миҳмон, деҳқон-диҳқон, қабилар. “А” унлиси тил олди кенг, лабланмаган товушидир. Бу унли ҳам сўздаги ўрнига қараб икки хил талаффуз этилади, ака, дала каби сўзларда олди қатор очик “Э” товушини билдирса, қанд, қарс каби сўзларда чуқур тил орқа ундошлари – “Қ”, “Ғ”, “Х” дан кейин тил орқа унлисидай талаффуз қилинади.

“О” унлиси кенг, тил орқа, лабланган товушидир. Бу унли ўғил, бўри, тўғри каби содда сўзларнинг биринчи бўғинида қелади. “У” унлиси “Қ”, “Ғ”, “Х” ундошлардан кейин келганда қаттиқ, аксинча “Қ”, “Ғ”, “С” ундошлардан

кейинги ҳолатда эса нисбатан юмшоқроқ талаффуз этилади. Масалан, кўл-кўл, хўп-чўп.

Ўзбек адабий тилининг ундош фонемалари

Унлилар нутқ органларида тўсикка учрамай, чўзилиб чиқиши, ундошлар эса нутқ органларининг бирор ерда тўсикка учраб чиқиши билан характерланади. Ундош фонемалар товуш бойламларининг ҳаракати ҳолатига ва оғиз бўйлигининг каерда тўсикка учрашига, факат шовқиндан иборат бўлишига ёки аксинча овознинг шовқиндан устун бўлишига ҳамда талаффуз этилиш йўлларига қараб бир-биридан фаркланади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ундош фонемалар 23 та: б, в, г, д, й, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ч, ш, қ, ғ, х. Ундош фонемалар: 1) ҳосил бўлиш ўрнига; 2) ҳосил бўлиш усулига; 3) овоз ва шовқин иштирокига кўра таснифланади.

Ҳосил бўлиш ўрнига кўра ундошлар уч асосий гуруҳга бўлинади: а) лаб ундошлари, б) тил ундошлари; в) бўғиз ундоши.

Лаб ундошлари 2 кўринишда бўлади: 1) лаб – лаб ундошлари (б, п, в, м) икки лаб орасида пайдо бўлади; 2) лаб – тиш ундоши (ф ва в) пастки лаб билан устки тишлар орасида ҳосил бўлади. Масалан, фан, синф, виставка ва бошқалар.

Тил ундошлари учга бўлинади: 1) тил олди ундошлари (т, д, н, р, л, с, ж, ш, ч); 2) тил ўрта ундоши (й); 3) тил орқа, (к, ч) чуқур тил орқа ундошлари (қ, ғ, нг).

Тил олди ундошлари тилининг олд қисми билан тиш ва милк орасида; “й” ундоши тил ва танглайнинг ўрта қисмида; “к”, “г”, “нг” ундошлари танглай ўрта қисмидан орқароқда; “қ”, “ғ”, “х” ундошлари эса “к” ва “г” пайдо бўладиган жойдан ҳам орқароқда (тил илдизи билан юмшоқ танглай орасида) ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам “к”, “ғ”, “х” ундошлари чуқур тил орқа ундошлари деб юритилади. Бўғиз ундоши битта – “х”. Бу ундош бўғиз, яъни хикилдоқ бўшлиғида ҳосил бўлади. Ҳосил бўлиш усулига кўра ундош фонемалар учга бўлинади: а) поргловчи; б) сирғалувчи; в) портловчи-сирғалувчи.

Портловчи ундошлар икки артикуляция органининг ўзаро жипслашуви ва ўпкадан чиқадиган ҳавонинг маълум зарб билан портлаб ўтишдан ҳосил бўлади. Булар б, п, д, т, к, ч, қ товушларидир. Ундошлардан ч, ж товушлари ҳам портловчилар группасига қиради, аммо булар коришиқ (аффрикатив) портловчилар дейилади.

Ўзбекча коришиқ ч ва ж ундош фонемалари мана бундай ҳосил бўлади: тилнинг олдинги қисми милкка такалади, лекин одатдаги портлаш юз бермай, оғиз бўшлиғига келган ҳаво асосан сирғалиш натижасида коришиқ (яъни икки хил усул иштирокида) т-ш-ч, д-ж-(дж) товушлари ҳосил бўлади.

Сирғалувчилар икки артикуляция органининг ўзаро жипслашмай, фақат бир кадар яқинлашиши ва ҳаво оқимининг икки орган орасида ишқаланиб – сирғалиб чиқиши натижасида ҳосил бўлади. Булар: в, ф, с, з, ш, ж, х, ғ, ғ товушларидир.

Портловчи-сирғалувчиларни талаффуз қилишда ҳам портловчиларга ҳос бўлган очиклик (бурун йўли очиклиги) иштирок этади. М, н, нг, л, р ундоларининг талаффузи ана шундай бўлади: “М” ни айтганимизда икки лаб жипслашсада, қисман оғиздан ярим портлаб чиқади; “Н” ундошини айтиш вақтида тил учи юқори тишлар билан милка тегади; “НГ” ундошининг талаффузида тилнинг орқа қисми танглайга тегади, аммо ҳаво тўла равишда портлаб чиқмайди, чунки бутун йўли очик бўлади. Юқоридаги м, н, нг ундолари бурун товушлари дейилади, л ундошини айтиш пайтида тил учи юқorigа бурилиб, милка тегади, ҳаво тилнинг икки ёнидан сирғалиб ўтади, шунинг учун ҳам “л” товуши ён ундоши дейилади, “р” ундошининг талаффузида тилнинг олдинги қисми ўпқадан чиққан ҳаво тўлкини таъсирида тирайди, шунинг учун “р” титроқ ундош дейилади.

Ўзбек тили ундолари овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра иккига бўлинади: 1) сонор ва 2) шовқинли ундолар. Сонор ундолар “м”, “н”, “л”, “р”, “нг” ни талаффуз қилганимизда, товуш бойламлари актив иштирок этади, яъни пайчалар титраб, овоз ҳосил қилади. Шунинг учун ҳам сонорларда овоз миқдори шовқинли ундолардагидан кўпроқдир. “Сонор” сўзи латинча бўлиб, овоздор деган маънони билдиради.

Демак сонорлар унли товушларга яқин туради, лекин оғиз бўшлиғида қисман шовқин иштирокида пайдо бўлгандан сонорлар ундош ҳисобланади.

Шовқинли ундолар товуш бойламларининг қанчалик иштироки билан ҳосил бўлишига кўра жарангли ва жарангсиз ундоларга бўлинади.

Жарангли ундоларни ҳосил қилишда товуш бойламлари таранглашади ва улар ўртасидаги тор оралиқдан чиқаётган ҳаво оқими пайчаларни бир оз титратиб ўтади. Масалан: б, в, з, д, ж, г, ғ, й.

Жарангсиз ундош товушларни ҳосил қилишда эса товуш бойламлари таранглашмайди ва улар ўртасидаги кенг оралиқдан чиқаётган ҳаво оқими ҳеч қандай тўсикка учрамай, пайчаларни титратмай ўтади. Масалан: п, ф, с, т, ш, ч, қ, қ, х, х. Бу товушлар фақат шовқиндан иборат.

Савол ва топшириқлар

1. Айрим унли товушларни таърифлаб беринг
2. Тилнинг горизонтал ҳаракатига алоқадор товушлар;
3. Тилнинг вертикал ҳаракатига алоқадор товушлар;
4. Лаблар иштирокига алоқадор товушлар

5. Ўзбек адабий тилининг ундош фонемаларини уларнинг ҳосил бўлиш ўрнига; ҳосил бўлиш усулига; овоз ва шовкин иштирокига кўра таснифлаб беринг.

7.2. Дислалия

Режа

1. Келиб чиқиш сабабларига кўра дислалиянинг хиллари
2. Дислалиянинг кўринишлари
3. Сигматизм ва парасигматизм
4. Ротацизм ва параротацизм
5. Йотакизм, хитизм, ламбдацизм ва боа товушларнинг нотўғри талаффуз этилиши.

Дислалия (дис – издан чиқиш, айниш, бузилиш; лалия - нутқ) товушларни нотўғри талаффуз этиш билан ифодаланадиган нутқ нуқсонидир. Дислалияда болалар бир фонетик гуруҳдаги товушларни (мономорф дислалия) ёки ҳар хил фонетик гуруҳдаги товушларни (полиморф дислалия) нотўғри талаффуз этишади. Товушлар талаффузидаги камчиликлар нутқ системасининг бошқа таркибий қисмларига ҳар хил даражада таъсир кўрсатиши мумкин. Баъзи болаларда талаффуз камчилиги шунчаки бир нуқсон бўлиб, бола нутқининг лексик, грамматик қисмларида, идрок этиш лаёқатида ҳеч қандай камчиликлар кузатилмайди. Бироқ кўп ҳолларда хаттоки биттагина товушнинг нотўғри талаффузи ҳам нутқ системасидаги лексик ҳамда грамматик томонларга таъсир кўрсатади, натижада бола товушни нотўғри идрок этади, ўхшаш товушлар билан адаштиради, ёзиш ва ўқиш пайтида ҳам хатоларга йўл қўяди.

Келиб чиқиш сабабларига кўра дислалия механик, функционал хилларга бўлинади. Нутқ апаратининг тузилишидаги ўзгаришларига алоқадор талаффуз камчиликлари механик дислалияга олиб келади, масалан, артикуляцион аппарат тузилишидаги ўзгаришлар: танглайнинг ёриқ, тил тағидаги юганчанинг қалта бўлиши, кичик (лак-лук) тилнинг иккига бўлинганлиги манкаланиб гапириш, сирғалувчи товушлар, тил олди р-л санор товушларнинг нотўғри талаффуз этилишига сабаб бўлади. Нотўғри малакалар, масалан, катталар нутқидаги талаффуз нуқсонларига тақлид этиш, тил, лабларни нотўғри ҳаракатлантириш одатлари ва бошқалар мустаҳкамланиб, функционал дислалияда нутқ апаратининг фаолиятида функционал ўзгаришлар пайдо қилган бўлади. Физиологик дислалия бола физиологиясига боғлиқ. Кичик ёшдаги болаларнинг нутқ апарати яхши ривожланмаганлиги туфайли товушларни нотўғри талаффуз этиш ҳоллари жуда кўп учрайди. Ёши улғайиб артикуляцион аппарат ривожланиб борган сайин бу нуқсонлар йўқолиб боради.

Дислалик болаларнинг кулоғи яхши эшитадиган бўлади. унда ҳеч қандай камчиликлар кузатилмайди. Нутқни фонематик жиҳатдан эшитиш, яъни товушларни бир-биридан ажрата билиш лаёқати эса ривожланмаган бўлиши мумкин.

Амалиётда энг кўп нотўғри талаффуз этиладиган товушлар сосан қуйидагилардир:

1. Сирғалувчилар – 46 фониз (ш, ж, ч – 24 фониз).
2. «Р» ва «Л» товушлари.
3. Тил орқа товушлари (к, г, нг), чуқур тил орқа товушлари (қ, ғ, х ҳам кўпинча бузиб талаффуз этилади).

Унли товушларнинг деярли ҳаммаси тўғри талаффуз этилади.

Талаффуздаги камчиликлар ўз характериға кўра логопедияда фонетик ва фонематик (антропофоник ва фонологик) камчиликларға бўлинади.

Товушларни тушириб кетиш, нотўғри талаффуз этиш – бу фонетик характердаги камчиликлар. Бир товушни иккинчи бошқа бир товуш билан алмаштириш, аралаштириш – фонематик характердаги камчилик бўлиб ҳисобланади.

Фонематик талаффуз камчиликларини паралазия дейиш ҳам мумкин.

Сигматизм – ш, ж, с, ч – каби сирғалувчи товушларни талаффуз эта олмаслик, нутқда (оғзаки нутқда буларни йўқлиги) ёки нотўғри талаффуз этилиши – антропофоник сигматизм дейилса, шу товушларни бошқа товушлар билан алмаштириш – фонологик алмаштириш, парасигматизм дейилади. Бунда бола масалан, Салим зинадан тушди дейиш ўрниға, алим жинадан тўсди дейди.

«Р» товушининг йўқлиги ёки нотўғри талаффуз этилиши – ротацизм, бошқа товушлар билан алмаштирилиши- параротацизм, «л» товушининг йўқлиги ёки нотўғри талаффуз этилиши – ламбдацизм, бошқа товушлар билан алмаштирилиши – параламбдацизм дейилади. «К» товушининг йўқлиги каппацизм, товушининг бошқа товушлар билан алмаштирилиши – паракатпацизм, «г» товушини йўқлиги ёки нотўғри талаффуз этилиши – гаммацизм, бошқа товушлар билан алмаштирилиши –парагаммацизм, «х» товушининг йўқлиги ёки нотўғри талаффуз этилиши- хитизм, бошқа товушлар билан алмаштирилиши паракхитизм, «й» товушининг йўқлиги ёки нотўғри талаффуз этилиши – йотацизм, бошқа товушлар билан алмаштирилиши – парайотацизм дейилади ва ҳоказо.

Товушлар талаффузидаги камчиликлар логопедияда икки гуруҳға бўлинади: 1) мономорф; 2) полиморф камчиликлар.

Агар бола қандайдир битта товушни ёки фонетик жиҳатдан бир гуруҳли товушларни (масалан, тил орқа товушлари «к», «г», ни) нотўғри талаффуз этса,

биз унда содда мономорфли талаффуз камчилиги бор деймиз (моноталаффуз) – шакл деган сўзлардан олинган бўлиб, бир шаклли деган маънони билдиради.

Агар бола бир неча фонетик жихатдан турли гуруҳли товушларни (масалан, р, ш, й) нотўғри талаффуз этадиган бўлса, бундай камчиликлар мураккаб диффуз полиморф камчиликлар дейилади (поликуп, куп шакли демакдир).

Савол ва топшириқлар

1. Келиб чиқиш сабабларига кўра дислалиянинг қайси хиллари мавжуд .
2. Дислалиянинг кўринишлар.
3. Сигматизм ва парасигматизм.
4. Ротацизм ва параротацизм.
5. Йотакизм, хитизм, ламбдацизм ва бошқа товушларнинг нотўғри талаффуз этилиши.

7.3. Товушлар талаффузидаги камчиликларни бартараф этиш йўллари

Режа

1. Товушлар талаффузидаги нуксонларни бартараф этиш босқичлари.
2. Товушлар талаффузидаги нуксонларни бартараф этиш усуллари.
3. Нафас олиш машқлари.
4. Артикуляцион машқлар.

Маълумки, логопедиянинг асосий мақсади турли хил нутқ фаолияти: оғзаки, ёзма нутқдаги камчиликларни, мустақил гапириш жараёнида, ўйинларда, ўқишда, жамият ишларида ва ҳоказолардаги талаффуз нуксонларини бартараф этиш, тўғрилаш, йўқотишдир.

Логопедик таъсир ўтказиш моҳият эътибори билан олганда махсус педагогик системалар ёрдамида янги кўникмаларни тарбиялаш, нотўғри кўникмаларни олдиниға бўғиб, кейин йўқотиб юборишдан иборатдир.

Логопедик таъсирнинг асосий воситаси – талаффуз камчиликларини бартараф этишнинг махсус усуллари қўллаш, яъни тўғри тузилган нутқ машқлари комплекси ва артикуляцион гимнастикадан фойдаланишдир. Товушлар талаффузидаги камчиликларни бартараф этиш иши 4 босқичда олиб борилади: 1) тайёрлов даври, 2) товушлар талаффузини йўлга қўйиш (товушлар постановкаси), 3) товушларнинг осон, яъни ўз-ўзидан талаффуз этиладиган бўлишига эришиш - автоматизацияси, 4) алмаштириладиган товушларни бири-биридан фарқ қилиш, товушлар дифференцияси. Тайёрлов даври ҳар доим

ўтказилиши шарт эмас. Баъзи ҳолларда биргина оддий машқ билан товушнинг ўз-ўзидан талаффуз этиладиган бўлишига эришиш мумкин. Бирок кўп ҳолларда товушни қўйиш учун бир қатор тайёрлов ишларини ўтказиш зарур. Масалан тил тагидаги юганчанинг калта бўлиши туфайли бола “р” товушини тўғри талаффуз этмаса, тил учини тепага кўтара олмаса, юганчани бир қатор артикуляцияон машқлар ёрдамида ўз ҳолига келтириш, чўзиш мумкин. Тайёрлов босқичида артикуляцияон аппаратнинг ҳаракатчанлигини яхшилаш, нафасни машқ қилиш, таклидчанликни ривожлантириш ва кейинги босқичларда зарур бўладиган бошқа қўникмаларни тарбиялаш зарур.

Агар киши талаффузида камчиликлар бўлса, энг аввал нотўғри талаффуз этиладиган товушни тўғри талаффуз этишга ўргатиш, яъни товуш талаффузини йўлга қўйиш, унинг постановкаси устида иш олиб борилади.

Ўрганилган янги товушни бўгин, сўз, гапларда, шеърларда ва умуман нутқ фаолиятида тўғри қўллашга ўргатиш – товушнинг автоматизациясидир.

Янги ўрганилган товушни бошқа ўхшаш товушлардан ажрата билишга ўргатиш – дифференциация тўртинчи босқич сифатида ўтказилади.

Товушларни турли хил усуллар ёрдамида тўғри талаффуз қилишга ўргатиш мумкин.

1. Таклид усули. Бунда логопед ойнага қараб керакли бўлган товуш артикуляциясини аниқ қилиб кўрсатади, товушни талаффуз этади. Логопат эса унинг ҳаракатларига таклид қилиш йўли билан товуш талаффузини ўрганиб боради.

2. Ўхшаш товушни талаффуз эттириб туриб, механик усулдан ҳам фойдаланиш.

Логопат бола тўғри талаффуз қила оладиган ўхшаш товушни нутқ аппарати органларининг ҳолатини тегишли асбоб (шпатель, логопедик зондлар) ёрдамида ўзгартиради. Агар болага масалан, “к” товушини тўғри талаффуз этишини ўргатмоқчи бўлсак биз унга та – га – та каби бўғинларни такрорлаш вазифасини берамиз. Бунда тил учи пастки тишларга тегиб туриши керак. Бола шу бўғинларни талаффуз этаётган вақтда логопед шпатель ёки зонд ёрдамида тил учини аста босиб, тилни оғиз ичкарироғига итарайди. Бунда аста секин та – тя – кя – ка – ка каби товушлар чиқади. Шунингдек “д” товушининг талаффузидан фойдаланиб “г” товушини, “с” товушидан фойдаланиб “х” товуши талаффузини йўлга қўйиш мумкин.

3. Аралаш усул. Бу усул таклид механик усулни ва тушунтириш ишларини ўз ичига олади. Масалан, “с” товуш талаффузи ўргатилаётганда логопед тил, тиш, лаблар қандай ҳолатда бўлиши кераклигини болага тушунтиради. Бола бунга тушунса ҳам, лекин ихтиёрий ҳаракат малакаси яхши

ривожланмаганлиги туфайли тилни керакли ҳолатга келтира олмайди, “тили келишмайди”. Бунда биз шпатель билан ёрдам берамиз.

Товушлар автоматизациясини ўтказишда дастлабки босқичларда содда ёшиқ бўғинлар, сўнг очик, кейин эса мураккаброк бўғин бўлиши мумкин. Лекин боланинг ёшига, талаффуздаги камчилигининг характериға қараб, машқ муддати ҳар хил бўлиши мумкин.

Логопедик машғулотлар бир ҳафтада камида уч марта ўтказилиши керак. Логопедик машғулотлар учун материал танлашда оддийдан мураккабга ўтиш принципиға асосланиш зарур. Бунда логопед фонетик талабларни доимо ҳисобға олиб бориши керак. Энг олдин талаффуз фонетик жихатдан осон товуш ўрганилади. Дифференциация босқичида энг аввал артикуляция жихатидан бир-биридан узоқ товушлар, сўнгра яқин, ўхшаш товушлар устида иш олиб борилади.

Товушлар автоматизацияси ўтказишда дастлабки босқичларда содда ёшиқ бўғинлар, сўнг очик, кейин эса мураккаброк бўғинлар берилади. Уларнинг талаффузи ўзлаштирилгандан сўнг содда сўзлар, гаплар талаффузига ўтилади ва ҳоказо. Масалан, ло – ла, ол – ма, ги – лос, их – лос ва ҳоказо. Агар болада полиморф талаффуз дефекти бўлса, бундай болалар билан бир нечта товуш талаффузини бир вақтнинг ўзида бартараф этиш устида иш олиб бориш мумкин. Энг аввал ўзининг артикуляцияси билан бир-биридан узоқ турадиган кескин фарқ қиладиган товушлар устида иш олиб борилади. Масалан, “р”, “с”, “й” товушлар бир-биридан фонетик жихатдан кескин фарқ қилади. Шунинг учун бу уч товушни бир вақтда ўргатиш мумкин.

Лекин бола “с”, “ш”, “л”, “р” товушларини нотўғри талаффуз қиладиган бўлса, “с” ва “ш” ёки “л” ва “р” товушлари талаффузини бир вақтда тузатиш мумкин эмас, чунки ўхшаш товушларни бола бир-бири билан алмаштириб юборади.

Сирғалувчи товушлар талаффузидаги камчиликлар

Сирғалувчи (с, з, ш, ж, ч, ц) товушларнинг нотўғри талаффузи сигматизм, бошқа товушлар билан алмаштирилиши парасигматизм деб аталади.

Логопедияда сигматизмларнинг 6 та тури ўрганилади:

1. Лаб – тиш сигматизми.
2. Тишлараро сигматизм.
3. Тиш олди сигматизми.
4. Шипилловчи сигматизм.
5. Ён сигматизми.
6. Бурун сигматизми.

“С” товушнинг ҳосил бўлиши механизми куйидагичадир.

1. Лаблар ёйилган, “кулиб туради”.
2. Тишларнинг орасида 1- 2 мм оралик ҳосил бўлади.
3. Тил учи олд қатор пастки тиш милкига тиралиб, тилнинг ўрта қисми бўртиб туради; унинг ёнлари эса юқори жағ тишларига тегади.
4. Товуш бойламлари очик бўлади.
5. Ҳаво оқими тил ўртасида ҳосил бўлган ариқчадан сирғалиб ўтади.
6. Юмшоқ танглай кўтарилган бўлади.

“З” товушининг ҳосил бўлиш механизми ҳам худди “с” никига ўхшайди. Факат бу ерда ун пайчалари бириккан бўлиб, овоз иштирок этади. “С” товушининг фонетик хусусиятлари: ҳосил бўлиш ўрнига кўра – тил олди; усулига кўра – сирғалувчи; овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра – жарангсиз ундош. “З” эса жарангли товушдир.

Лаб – тиш сигматизми

Сигматизмнинг бу хилида сирғалувчи “с”, “з” товушлар “ф”, “в”, га ўхшаб талаффуз этилади, чунки товушларнинг ҳосил бўлишида пастки лаб иштирок этади. Ҳаво оқими пастки лаб ва устки тишлар ўртасидаги ораликдан ўтади, шунга кўра талаффузда “ф” ва “в” га ўхшаш товуш чиқади. Лаб – тиш парасигматизмида з – в, ц – в ёки “ф” га алмаштирилади.

Лаб – тиш сигматизмларни бартараф этиш учун энг аввал боланинг пастки лабини пастга туширишга ўргатмоқ зарур. Логопед болага “с” товушининг тўғри артикуляциясини тушунтириши лозим. Агар логонад тушунмаса, ойнага қараб, тўғри артикуляцияни бажара олмаса, у билан лаблар гимнастикасини ўтказиш тавсия этилади. Гимнастика: лабларни юмиб, орасини очиш, яъни оғзини юмиш, пастки тишларни кўрсатиш. Агар керак бўлса, пастки лабни механик равишда шпатель ёки логопедик зонд билан тушириш мумкин.

Шу билан бир вақтда “с” фонемасини содда бўгин ва сўзларда чўзиб талаффуз этишга ўргатиш машқлари ҳам ўтказилади. Бундай машқларни бола шпательсиз лабини тушира олмаса ҳам ўтказавериш керак.

Бундан ташқари лаб – тиш сигматизмини “ф” товушни талаффуз эгтириш йўли билан тўғрилаш мумкин.. Логопад “ф” товушини талаффуз этаётганида, логопед унинг пастки лабини аста-секин шпатель ёрдамида туширади. Натижада “с” товуши ҳосил бўлади.

Шпатель билан ўтказиладиган машқ бир неча марта логопад ҳаракатларини ўзлаштириб олгунига қадар давом эттирилади. Сўнгра янги ўрганилган товуш мустақил равишда содда бўгин ва сўзларда чўзиб талаффуз этилади. Кейинчалик товуш талаффузининг автоматизацияси ва дифференциацияси устида иш олиб борилади.

Тишлар аро сигматизм

Тил юкори ва пастки тишларнинг орасида бўлганлиги учун “с” товушининг ҳосил бўлишида иштирак этадиган ҳуштакнамо товуш ўрнига кучсиз шовқин эшитилади. Бу патологияда “з” ва “ц” товушлари талаффузи ҳам бўзилиши мумкин.

Тишлараро сигматизмларнинг келиб чиқишига тиш қаторларининг роса жипслашмай, жағлар юмилганида очик қолиши (олдинги очик прикус), тилининг узун, кам ҳаракат бўлиши, бурун бўшлиғидаги аденоидлар сабаб бўлиши мумкин. Шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, тишлараро артикуляция фақатгина сирғалувчи товушлардагина эмас, балки бошқа тил олди товушларда, масалан “т”, “д”, “н”, “р”, “л” товушларида ҳам бўлиши мумкин.

Тишлараро сигматизмни бартараф этиш учун аввало логопедга тилни пастки тиш орқасига қўйишини ўргатиш керак. Бунинг учун болага “с” товушини тишни жипслашган ҳолатда ҳузиб талаффуз эттирилади. Логопед ойна орқали тўғри артикуляцияни кўрсатиб турмоғи лозим.

Бола логопедга тегишли ҳаракатларга қараб, тақлид қилади.

Тиш олди сигматизми

Агар нормада сирғалувчи с, з товушларининг ҳосил бўлишида тил учи пастки тишларга тиралиб турса, бу турдаги сигматизмида тил учи юкори тишларга тегиб туради. Натижада с, з, ц товушлари т, д товушларига ўхшаб талаффуз этилади. Масалан: соч-точ; цирк-тирк; сомон-томон; зина-тина; соат-тоат ва ҳоказо.

Тиш олди сигматизмни бартараф этишда 2 та усулдан фойдаланиш мумкин.

1. Ҳаво тишлар орасидан чиқадиган бўлиши учун тил учи шпатель ёки зонд ёрдамида пастки тишлар орқасига тушириб, оралик ҳосил қилиш ва И ёки О товушлари талаффузидан фойдаланиш орқали с, з, ц товушларининг талаффузига ўтилади.

2. Тилни ёйилган ҳолда тишлар орасига қўйиб, учига пуфлаш тавсия этилади. Натижада “с” фонемаси ҳосил бўлади. Шу вақтда логопед зонд ёки шпатель ёрдамида аста-секин тилни талаб этиладиган ҳолатига келтиради, яъни пастки тишлар орқасига туширади.

Логопед мустақил равишда “с” фонемасини талаффуз этишга ўрганганидан сўнг, унинг бўғин ва сузлардаги автоматизациясига эришиш мумкин. Автоматизациядан сўнг унинг дифференциацияси ҳам ўтказилади.

Бу усулни шипилловчи ён ва бурун сигматизмларни бартараф этишда ҳам қўллаш мумкин.

Шипилловчи сигматизм

Шипилловчи сигматизмда с, ц ва з товушларни шипилловчи товушлар (ж, ш, ч)га ўхшаб талаффуз килинади. Шипилловчи сигматизмнинг энг оғир шаклларида парасигматизмлар кузатилади. Масалан, цирк-чирк, зина-жина, соат-шоат, совун-шовун. Бу турдаги сигматизм милкнинг тишдан узоқ жойлашганлиги туфайли ҳосил бўлади. Унинг асосий салбий томони шундаки, бу камчилик кейинчалик ёзувда ҳам акс этиб, дисграфия келиб чиқишига сабаб бўлади.

Ён сигматизми

Бунда “с” товушининг талаффузи тишлар жипслашган ҳолда ҳосил килинади – ш товуши талаффузига ўхшайди, чунки тил учи ва ўртаси (олдинги қисми) юқори тиш ва альвеолаларга тақалиб туради. Ҳаво оқими тил ўртасидаги ариқчадан чиқиш ўрнига ён томонлардан чиқади. Баъзиларда бир ёндан, баъзиларда эса икки ёндан ҳам ҳаво чиқиши мумкин.

Бурун сигматизми

Бу камчиликка хос артикуляция куйидагичадир: тилнинг орқа қисми баланд кўтарилиб, юмшоқ танглайга тегиб туради. Натижада ҳаво оқими бурун бўшлиғидан чиқади. Сирғалувчи товушлар бурунли х товуши сифатида ҳосил бўлади. Масалан, соат-хоат, сигир-хигир, зина-хина.

Бурун сигматизмини бартараф этиш учун болага ҳаво оқимини оғиздан чиқаришни ўргатиш керак (тил учига пуфлаш машини қўлланилади). Шу билан бир вақтда тилни керакли шаклларга келтириш лозим. Бунинг учун тилнинг орқа қисмини кўтармасликка ўргатиш керак. Бурун сигматизмини тузатиш учун с, з товушларини тишлараро с, з товушларидан ўргата бориш тавсия этилади. Шуни ҳам айтиш керакки, бурун сигматизми унли товушларнинг бурун иштирокида талаффуз этилишига сабаб бўлади. Шунинг учун логопед бурун сигматизмини бартараф этиш устида иш олиб борганида унли товушлар талаффузига ҳам эътибор бермоғи лозим.

Аффрикат ц-тс (қоришиқ ундош)

Ц – тил олди товуши бўлиб, сирғалувчи товушлар тоифасига киради. Лотин графикасида у S ҳарфи билан белгиланади.

Қоришиқ Ц товушининг ҳосил бўлиши куйидагичадир: тилнинг олдинги қисми юқори милкка такалади, лекин одатдагича портлаш юз бермай, оғиз бўшлиғига келган ҳаво асосан сирғалиб чиқади. Ц товушини тўғри талаффуз эттириш учун энг аввал болани т, с товушларини тўғри талаффуз эттиришга

ўргатиш лозим. Чунки ц товуши тс товушларининг қўшилишидан ҳосил бўлади.

Нормада т товуши талаффузида тил учи юкори тишларга тегиб турса, сигматизмда т товуши билан яхшироқ қўшилиб кетиши учун тилнинг пастки тишларга такаладиган бўлишига эришиш лозим.

«Ц» товушининг автоматизациясини ёпик бўғинлардан бошлаш керак, чунки очик бўғинларда унинг т-с товушларига бўлиниши осон.

Ж –Ш товушлари

Ж, Ш товушлари ҳам сирғалувчилар тоифасига киради. Шунинг учун уларнинг талаффузида ҳам тил-тиш, тишлараро, тил-олди, ён ва бурун сигматизмлари кузатилиши мумкин. Бу турдаги сигматизмлар ш ва ж товушларини бошқа сирғалувчи товушлар билан адаштириб талаффуз этилиши (парасигматизм), уларни худди с товушининг бурун, тил-тиш, тишлараро талаффузига ўхшаб кетиши билан ифодаланади. Бу эса болага ўқиш, ёзиш жараёнини ўзлаштиришга ҳалакит беради.

Баъзи болаларда нотўғри талаффуз этиладиган ш ёки ж товуши барча сирғалувчилар ўрнига ишлатилади. Масалан, совун-шовун, соат-шоат, зина-жина, Зулфия-Жулфия ва ҳоказо.

Парасигматизмлардан ш-с, з-ж, ч-ц кабилар айниқса кўп учраб туради: шолғом-соғлом, машина-масина, мушук-мусик, Зухра-Жухра, челак-целак.

Баъзи бир болаларда артикуляция аппарати яхши ривожланмаганлиги натижасида сирғалувчи товушлар нотўғри талаффуз этилади. Бундай болаларда товуш талаффузини бирдан йўлга қўйиш, ўргатиш мумкин эмас. Аввал тайёрлов машқлари, гимнастика ўтказилиши зарур. Товуш талаффузи тўла йўлга қўйилмагунча болага шу товуш ҳақида гапириш керак эмас. Масалан, ҳозир тилимизчи бундай қилсак, ш товуши ҳосил бўлади дейиш ҳам мумкин эмас. Агар болада барча сирғалувчи товушлар нотўғри талаффуз этилса, ишни С товушидан бошламоқ зарур.

Ш ва Ж фонемалари талаффузида лаблар билинар-билимас юмалок шаклга кириб, тил олдинга сал букилади. Унинг ўрға қисми кўтарилиб, ёндари юкори жағ тишларининг ички томонига тегади. Тил учи альвеолалар томонга йўналган бўлиб, шу ерда дорайиш ҳосил қилади. Тил ўртасида кенг ариқча ҳосил бўлади. Ундан кучли ҳаво оқими ўтади. Тилнинг орқа қисми салгина кўтарилади. Юмшоқ танглай кўтарилган бўлади.

Ш ва Ж товушларини талаффузини йўлга қўйиш, Ш товушини С товушини талаффузидан ўргатиш мумкин. Бунинг учун бола С товушини чўзиб талаффуз этаётганида, логопед унинг тилини шпатель ёрдамида альвеолаларнинг ёнига кўтаради. Натижада ш товуши ҳосил бўлади. Бундан ташқари эса ась

бўғинидан ҳам ш товуши талаффузини йўлга қўйиш мумкин. Бунда ҳам логопед бола ась деб турганида унинг тилини зонд ёрдамида кўтарали. Ж товуши Ш товушидан унга овоз бериб, талаффуз эттириш йўли билан ҳосил қилинади, айти вақтда ҳаво оқими кучсизроқ бўлади.

Ч товуши

Ч товуши коришиқ фонемадир. У т ва ш товушларидан ҳосил бўлади. Нормада бу товушнинг ҳосил бўлишида лаблар чўччайиб туради. Тилнинг ҳаракатида иккита пайт кузатилади.

1. Тил учи юқори тиш ва милк ўртасига такалади.

2. Сўнгра портлаш ҳосил бўлгандан сўнг орқароқдаги альвеолаларга таяниб сурилади. Тилнинг орқа қисми шу заҳоти кўтарилиб, каттик танглайга яқинлашади. Юмшоқ танглай кўтарилади. Овоз бойламлари очик, ҳаво оқими кучли бўлади.

Ч товушининг талаффузини ўргатиш мақсадида болага ать бўғини кетма-кет айттирилади. Шу заҳоти тил учи шпатель билан юқори тишлар орқасига кўтарилади, лаблар чўччайтирилади. Бу ҳолда ать ўрнига ач, оть-оч, уть-уч товушлари ҳосил бўлади ва эшитилади.

Ч товушини талаффуз этиш учун бола т ва ш товушларини яхши талаффуз эта билиши керак. Агар логопад, т, ш, ч товушларини талаффуз эта олмаса логопедик ишни ш товуши талаффузини йўлга қўйишдан бошлаш керак. Сўнгра т, кейин эса ч товушига ўтиш.

Сигматизм ва парасигматизм турларини бартараф этиш усулларини айникса кўп нотўғри талаффуз этиладиган, с, з, ш ва бошқа товушлар мисолида ёритиб беришга ҳаракат қилдик. Худди шу усулларни сирғалувчи бошқа товушлар талаффузидаги камчиликларни бартараф этишда ҳам қўллаш мумкин.

Ротацизм ва параротацизм

Нутқда Р товушини талаффуз этолмаслик ёки нотўғри талаффуз этиш ротацизм дейилади. Уни бошқа товушлар билан алмаштирилиши параротацизмдир.

Нормада р товушнинг ҳосил бўлишида артикуляцион аппарат актив иштирок этади. Бу товуш талаффузида лабларнинг қандай шаклга келиши р дан кейинги унли товушга боғлиқ. Агарда р дан кейин и товуши келадиган бўлса, лаблар «кулиб» туради.

Тишлар ўртасида маълум оралик бўлиши лозим. Тил қошиқча шаклини олади. Тил эълари юқори жағ тишларига тегиб туради. Олдинги қисм эса

альвеолаларга тегиб туради ва кучли ҳаво оқими таъсирида тебранади. Юмшок танглай кўтариледи-да овоз бойламлари жипслашиб, овоз ҳосил қилади.

Логопедик амалиётда ротацизмнинг куйидаги турлари учраб туради:

1. Р товушини умуман талаффуз этолмаслик – тарок-таоқ, парта-пата, ўрток-ўток.

2. Юмшатиб талаффуз этилиши – ручка-рючка, рўмол-рёмол, карам-карям.

3. Р товушини бўғиздан чиқариб томокни қириб талаффуз этиш – ранда-ганда, рўмол-ғўмол.

4. Ён ротацизми. Бу типдаги ротацизмда тил учи ўрнига тил ёнлари тебранади. Шунинг учун, масалан, тарок-тариёқ, парта-парильта, шаклида талаффуз этилади, яъни р ўрнига «рль» каби товуш эшитилади.

5. «Аравакаш» ротацизм. Бунда р товуши махкам жипслашган лабларнинг тебраниш натижасида ҳосил бўлади. Масалан, пррр..

Параротацизмлар. Буларнинг тури ҳам ҳар хил: чунончи «р» товуши ўрнига «а», «в», «д» товушлари ва бошқалар талаффуз этилиши мумкин. Масалан арча-адча, ари-ади, хўроз-хўноз, ўрик-ўник, арча-айча, анор-аной, арча-авча.

Ротацизм ва параротацизмларни бартараф этишда турли методларни қўллаш мумкин.

1. Ойнага қараб таклид қилиш. Бу усул энг осон, энгил ротацизмларни бартараф этишда қўлланилади. Р товушининг артикуляциясини ўргатишда тайёрлов машқларининг роли ниҳоятда катта. Улар икки йўналишда олиб борилади.

Биринчиси р товушининг асосан вибрациясиз артикуляциясини ўргатиш, яъни фрикатив р ни ҳосил қилиш.

Иккинчиси тилнинг вибрациясини ҳосил қилиш. Шу мақсадда куйидаги тайёрлов машқларини ўтказиш мумкин.

А) Кенг ёйилган тилни юқори лабга кўтариб, текказиш. Бунда тил ёнлари ҳам юқори лабга зич бўлиб туриши керак. Пастки лаб тилга тегмаслиги лозим.

Б) Тилни шу шаклда тутиб туриб, тишлар орақсига тортилади.

Тилнинг учи ҳаракатларини ривожлантириш мақсадида куйидаги гимнастика ўтказилади:

А) тил учини юқори лабга – пастки лабга, юқори тишлар орасига – пастки тишлар орасига қўйиш.

Б) Чапга-ўнгга (оғиз бурчакларига), сўнгга ўнгга- чапга ҳаракат қилдириш

В) Лабларни айланасига ялаш; лаб ва жағлар ўртасида тилни айланасига ҳаракатлантириш (чапдан ўнгга ва тескари йўналишда). Бунда тил учи лаблар ташқарисига чиқиб кетмаслигига эътибор бериш керак. Гимнастикани болалар ойнага қараб бажариши лозим.

Тайёрлов машкларини ўтказишда логопед болаларга шпатель билан ёрдам бериши мумкин ёки боланинг ўзи бармоқчаси билан тилни керакли ҳолатга келтиради. Болалар билан тил вибрациясини ҳосил қилиш, керакли ҳолатга келтиришга ёрдам берадиган машқлар ҳам ўтказилади. Бу машқларни ҳар хил овозларга тақлид қилиш тариқасида ўтказиш ва аynи вақтда болага тегишли саволларни бериб, уни тақлид қилиб қўришга ундаш мумкин, чунончи, мушук сувни қандай ичади? От чопганда қандай товуш эшитилади? ва ҳоказо.

Титровсиз-Фрикатив товушни ш-ж товушларидан ҳосил қилиш мумкин. Бунинг учун оғизни каттарок очиб, тил учини альвеолаларга текказиб туриб, ш ёки ж товушини айттириш тавсия этилади. Кейинчалик бу усулда ҳосил бўлган товушни мустаҳкамлаш, автоматлаштириш мақсадида фрикатив товушни аввал бўғинларда, сўнгра сўз ва гапларда талаффуз этишга ўргатиш машқлари ўтказилади. Логопед бу босқичда фрикатив р товушининг тўғри айтилишига кўпроқ эътибор бермоғи лозим.

Агар ш-ж товушлари ҳам нотўғри талаффуз этиладиган бўлса, логопед олдин шу товушлар талаффузини ўргатиши керак.

Тили тебрантиришни ҳам бир неча усул билан ишлаб чиқиш, ўргатиш мумкин.

1. Ойна қаршисида ўтирган болага оғзини кенг очтириб, тил учини юқори тишлар орқасига кўтариб «з» товушини чўзиб айттириш тавсия этилади. Шу пайт логопед шпатель ёрдамида тилнинг тагида тебранма ҳаракатлар қилади. Натижада р товушининг ҳосил бўлишида иштирок этадиган титраш ҳосил бўлади.

2. Тил учини тепага кўтариб туриб, «т» товушини бир дам билан кетма-кет бир неча марта талаффуз этилади. Аynи вақтда товушлар қаторининг энг охирини урғу билан талаффуз этмоқ керак –ттт. Худди шу ишни «д» товуши асосида ҳам амалга ошириш мумкин – дд, ддд, дддд.

Ламбдацизм ва параламбдацизм

Л товушининг нотўғри талаффуз этилиши ламбдацизмдир. Уни бошқа товушлар билан алмаштириб талаффуз этилиши параламбдацизм дейилади.

Л товушининг ҳосил бўлиш механизми қуйидагича: бу товуш талаффузида лабларнинг қандай ҳолатда бўлиши шу товушдан кейин келаётган унлига боғлиқ. Тишлар орасида маълум оралик бўлиши керак. Тил учи юқори тишларга ёки милкака тегиб туради. Унинг ёнлари эса юқори жағ тишларига тегмаслиги керак., чунки л товуши ҳосил бўлишида ҳаво оқими ён томонларидан ўтади. Баъзиларида ҳаво оқими бир ёндан, кўпроқ чап томондан

чиқади. Бу нормал ҳолатдир. Тилнинг орқа қисми эса кўтарилиб, тил эгар шаклига келади. Юмшоқ танглай кўтарилади. Овоз бойламлари жипслашади.

Ламбдацизмнинг турлари ротацизмнинг турларига ўхшашидир. Улар қуйидагича:

1. Л товуши умуман талаффуз этилмаслиги, масалан, шолғом-шоғом, олча-оча;
2. Л товушини юмшатиброк талаффуз этилиши, масалан, олча-ольча, олма-ольма, луғат-люғат;
3. Бурун ламбдацизми. Бунда юмшоқ танглай тилнинг орқа қисми билан жипслашади, натижада ҳаво оқими бурун бўшлиғидан ўтади.

Параламбдацизмларга келганда буларнинг турлари ҳам кўп, хусусан л товуши, р, в, у товушлари билан алмаштирилиб талаффуз этилади. Масалан, гилос-гивос, олма-овма; лампа-уампа, олма-оума, рўмол-рўмоу. Баъзан Л ўрнига русча «ў» товушига ўхшаш товуш талаффуз этилиши мумкин. Масалан, олма-оўма, олча-оўча, гилос-гиўос. Параламбдацизмнинг бошқа турларида Л товушини й, н, д товушлари билан алмаштирилиши мумкин, масалан лампа-йампа, калиш-кайиш, лола-нона, лампа-нампа, бола-бода, олма-одма.

Ламбдацизми бартараф этишда тақлид йўлини кхллаш камдан-кам ҳолларда натижа беради. Чунки унинг артикуляцияси мураккаброкдир. Бу товушни талаффузини йўлга қўйишдан олдин тайёрлов машқларини ўтказиш фойдалидир. Буларга лабларни чўчайтириш, ёйиш, чўзиш каби машқлар киради. Тил билан қуйидаги гимнастика ўтказилади: тилни кенг ёйиб кўрсатиш, курак шаклига келтириш, уни чайнаш, тилнинг энг кенг қисмида коғозчани пуфлаб ташлаш, тилни кенг қилиб кўрсатиш. Шу машқлар орқали бола ҳаво оқимини тилнинг ён томонларидан чиқаришга ўрганади, тилни керакли ҳолатда ушлай олади.

«Л» товуши талаффузини йўлга қўйиш

Логопад ойнага караб туриб логопеднинг кўрсатганини тақлид йўли билан бажаради. Бунда логопед тилни кенг ёйиб тишлар орасига қўяди. Шу ҳолатда болага а ёки рус тилидаги ў унлилари айттирилади. Бунда логопед ҳаракатларни яхшилаб тушунтириб беради.

Шу ҳолатда айtilган а ёки ў товуши Л товушига ўхшаб кетади. Лекин логопед буни болага айтиши керак эмас, чунки бола олдин нотўғри талаффуз этиб юрган л товушига ўтиб кетади.

Агар бола юкорида айтиб ўтилганларни бажара олмаса шу машқларда қийналса, ҳаво оқимини тилнинг ён томонларидан чиқара олмаса, оғиз бўшлиғини керакли шаклга келтира олмаса, бола билан қуйидаги тайёрлов машқлари ўтказилади.

Логопад кенг ёйилган тилини тишлаб, лунжларини бўрттириб туриб пуфлаши керак. Бола пуфлашни ўргангандан сўнг худди шу машқни овоз чиқариб туриб бажаради. Натижада шовқини аралаш Л товуши ҳосил бўлади. Сўнгра Л товуши бўгин ва сўзлардаги талаффузи автоматлаштирилади. Автоматизациялаштириш давомида шовқинсиз Л товуши ҳосил бўлишига аста-секин эришилади. Бу ишни "ал" каби ёпиқ бўгинлар талаффузини машқ қилишдан бошлаш мақсадга мувофиқдир. Бундай бўгинлар талаффузи ўзлаштирилгандан сўнг "ал-а" сўнгра "ла" бўгинлари устида иш олиб борилади. Кейинги босқичларда (Али) сўзидаги «и» товуши, «о» ва «ў»лардан тузилган бўгинлар устида иш олиб борилади. Масалан, ала, али, ало, алу, ла, лу, ли вужудга келтирилади.

Л товушини тўғри талаффуз этишга ўргатишда болани ҳаво оқимини ён томонлардан чиқара билишига ўргатиш жуда қийин бўлади. Айниқса Л товушини Н товуши билан алмаштирилишини енгил қийин. Логопед махсус зонд ёки шпатель билан тилнинг ён қисмларини босиб туриб, тил учини юқори тишларга текказиб туради. Бу ҳолда ҳаво оқими тилнинг ён қисми билан юқори жағ тишлари ўртасида ҳосил бўладиган йўлдан ўтади. Зонд ўрнига қалам ёки пластмассадан тайёрланган таёқчани қўллаш мумкин. Агар «л товуши «в» билан алмаштирилса, логопед пастки лабни зонд, шпатель ёки бармоғи билан туширади. Шундай усул билан параламбдацизм тузатилади. Л товуши ўзбек тилидаги «в» товушининг тусини қўшиб туриб талаффуз этилиши ҳам мумкин, масалан; лампа-вампа.

Бу камчиликни ҳам лабларнинг чўчайишига йўл қўймасдан, уларни керакли ҳолатга келтириш йўли билан тузатиш мумкин.

Бурун ламбдацизмда ҳаво оқимини оғиз бўшлиғидан, тилнинг ён томонларидан чиқаришга ўргатиш керак.

Тил орқа к, г, х товушлари талаффузидаги камчиликлар

К товушининг нотўғри талаффуз этилиши – каппацизм ва ц ни бошқа товуш билан алмаштирилиши паракаипацизм дейилади. Г товуши талаффузидаги камчилик гаммацизм ва парагаммацизм, Х товуши талаффузидаги камчилик эса хитизм ва парохитизм дейилади.

Уларни қуйидаги турлари амалда қўпроқ учрайди.

1. К – Т (кино-тино, китоб-титоб, курк-турка, калит-талит)

2. Г – Д (гилос-дилос, гилам-дилам, йигирма-йидирма)

3. Х – К ёки Х – С (хат-кат, хат-сат) Тил орқа товушларида лаблар ҳолати кейин сўзда қандай унли товуш келишига боғлиқ. Тил учи одатда пастки тишлар орқасида бўлади. Тилни ўрта қисми баланд кўтарилиб, г, к товушларида каттиқ танглайга тегиб туради. Х товушида эса тор оралик ҳосил

килади. Г, К товушида кучли ҳаво оқими тилнинг ўрта қисми ва танглай орасидан портлаб, Х товушида эса сирғалиб чиқади. Тил орқа товушлари талаффузида юмшоқ танглай кўтарилиб туради. К – Х товушларида овоз бойламлари жипслашмай, тебранмай туради. Г товушида эса овоз бойламлари жипслашиб тебранади. К товушини тўғри талаффуз этишга ўргатиш учун : болага та бўғинини кетма-кег айттирилади (та-та-та). Шу захоти тил ўртасини шпатель билан босиб, орқа сурилса, қя-қя-қя каби товушлар, тил ўртаси янада орқароққа сурилганида эса ка-ка-ка каби товушлар ҳосил бўлади. Бола к товушини олдин шпатель ёрдамида, кейин эса мустақил равишда талаффуз этишга аста-секин ўрганади. Шундан кейин к товуши талаффузини аввал бўғинларда, сўнгра сўз ва ғалларда мустаҳкамлаш мумкин.

Г – Х товушлари талаффузини ҳам худди шу усул билан ўргатиш мумкин. Аммо г товушини д-дан, яъни да-да-да, х – товушини эса с товушидан, яъни са-са кабилардан ўргатилади.

Йотацизм

Нутқда й товуши талаффуз этилмаслиги, нотўғри талаффуз этилиши йотацизм дейилади. Уни бошқа товушлар билан алмаштириб талаффуз этиш парайотацизмдир. Й товуши камчилиги ль товуши билан алмаштирилиши мумкин.. Масалан, йа-ля, суяк-суляк, ямоқ-лямоқ, янги-лянги ёки ёмғир-лёмғир, куён-кулён, йе-л-елка, йер-лер; й товуши умуман талаффуз этилмаслиги ҳоллари ҳам учраб туради. Шунингдек Й товуши ўрнига И товуши талаффуз этиладиган ҳоллари ҳам бўлиши мумкин. Масалан, лой-ло, бой-бон, бой-боль, лой-лои. Й товуши тўғри талаффуз этилганида тилнинг олдинги қисми одатда пастки тишларга тегиб туради, тилнинг ўрта қисми қаттиқ эгилган бўлиб, танглай билан ҳаво учун тор йўлак (оралик) ҳосил қилади.

Й товуши талаффуз этилаётган пайтда овоз бойламлари жипслашиб, тебраниб турали. Юмшоқ танглай ҳавони оғиз бўшлиғидан ўтишга йўл очиб, кўтарилади. Ҳаво оқими тил ва танглай ўртасидаги йўлакчадан ўтиб, й товушини ҳосил қилади.

Й товушини турли хил методлар ёрдамида тўғри талаффуз этишга ўргатиш мумкин. Товуш талаффузини эшитиб туриб, кейин шунга таклид қилиш йўли билан ўрганиш. Бунда болага ойна орқали товушнинг тўғри артикуляцияси тушунтирилади.

Нутқ камчиликлари, айрим товушлар талаффузидаги етишмовчиликлар юкорида келтириб ўтилганларнинг ўзи билан тугамайди. Бошқа товушлар, бўғинлар, хаттоки сўзлар талаффузидаги одат бўлиб қолган бошқа камчиликлар ҳам учраб туради. Биз шуларнинг, назаримизда муҳим бўлиб кўринган хиллари устидагина қисқача тўхталиб ўтдик. Асосий вазифа нутқ камчиликларини

вактида пайкаб олиб, шундай камчиликларни боғча ёки куйи синфлар шароитларида бартараф этиш чораларини кўриш, ота-она, тарбиячилар ва бошланғич синф ўқитувчилари ўз имкониятлари билан уларни бартараф этолмайдиган ҳолларда эса логопад болаларни тегншли муассасаларга – психоневролог ва логопедларга вақтида юбориб, даволатишдир.

Адабиёт

1. М.Мирзаев, С.Усмонов, И.Расулов. Ўзбек тили. Т., 1966.
2. Т.Б.Филичёва и др. Основы логопедии. М., Просвещение, 1989.
3. Р.Шомахмудова, Л.Р.Мунинова. Боғча ва кичик мактаб ёшидаги болалар талаффузидаги нуқсонларни тузатиш. Т., Ўқитувчи, 1981.
4. М.Фомичёва, К.Шодиева. Мактабгача тарбия ёшидаги болаларни тўғри талаффузга ўргатиш. Т., Ўқитувчи, 1984.
5. М.Ф.Фомичёва. Воспитание у детей правильного произношения. М., 1981.
6. Г.Каше. Исправление недостатков речи у дошкольников. М., 1972.
7. Логопедия. Под ред. Л.С.Волковой М., Просвещение, 1989.
8. Л.Р.Мунинова, М.Ю.Аюпова ва бошқалар. Логопедия. Т., Ўқитувчи, 1993.

Савол ва топшириқлар

1. Дислалия нуқсонини таърифлаб беринг.
2. Товушлар талаффузидаги камчиликлар нимадан келиб чиқади?
3. Дислалиянинг қайси турлари, кўринишлари мавжуд?
4. Товушлар талаффузидаги камчиликлар қайси йўллар билан бартараф этилади?
5. Сирғалувчи товушлар талаффузида кузатиладиган камчиликлар ва уларни бартараф этиш йўлларини кўрсатиб, айтиб беринг.
6. Ротацизм ва параротацизмни таърифлаб беринг.
7. Л товушининг ногўғри талаффуз этилиши ва бу нуқсонни бартараф этиш усуллари.
8. Тил орқа товушларини ногўғри талаффузи ва уни бартараф этиш усуллари.
9. Ротацизм ва уни бартараф этиш йўллари.
10. Жарангли талаффуз этиш тарикасидаги нуқсонларни таърифланг.
11. Фонематик эшитиш ва уни шаклланиш йўллари.

8 БОБ. РИНОЛАЛИЯ ВА УНИ БАРТАРАФ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ

8.1. Ринолалия нуқсонининг таърифи

Режа

1. Ринолалия нуқсонини таърифи.
2. Ринолалиянинг қ турлари.
3. Ринолалиянинг келиб чиқиш сабаблари.
4. Ринолалияни олдини олиш.

Ринолалия, яъни димоқдан, димоқ билан гапириш, товушлар талаффузи ва овоз тембрининг нутқ аппаратидаги анатомик-физиологик камчиликлари, ўзгаришлари натижасида бузилиб айтилишидир. Ринолалия оғиз ва бурун бўшлиқлари ўртасида тўсиқ йўқлигидан ёки шу бўшлиқлар битиб қолганидан келиб чиқади.

Артикуляцион аппаратнинг тузилишидаги камчиликларга оид маълумотлар дастлаб XIX аср шифокорларининг илмий асарларида пайдо бўла бошлади.

В.И.Олтушевский нутқ камчиликларини ўрганиб, адабиётда ўргатилган маълумотларни умумлаштириб нутқ камчиликларини таснифлаган ва талаффуз камчиликларини тегишли гуруҳларга ажратган. У артикуляцион аппарат тузилишининг бузилиши натижасида келиб чиққан туғма ёки ҳаёт давомида орттирилган камчиликларни механик дислалия деб атаган. Ринолалияга эса дислалиянинг бир тури деб қаралган.

Ринолалия Е.Ф.Рау (1933), З.Г.Нелюбова (1939), М.Морли, В.В.Куколь (1941), А.Г.Ипполитова (1955, 1963), И.И.Ермакова (1984), Г.В.Чиркина (1989) ва бошқалар томонидан айниқса кенг ўрганилган. Уларнинг фикрича, ринолалиянинг олдини олиш чораларини кўриш, коррекцион-тарбиявий логопедия иш системасини тўғри ташкил этиш, ота-оналарнинг ўз боалаларини вақтида мутахассис-шифокор, логопедга кўрсатиб даволатиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Боладаги камчиликнинг турини аниқлаш ва унга тегишли ёрдам кўрсатиш ҳозирги логопедия фанининг муҳим муаммоларидан бўлиб ҳисобланади ва бола ҳаётида муҳим роль ўйнайди.

Маълумки нутқ жараёнида юмшоқ танглай муҳим вазифани бажаради. Бурунли товушлардан ташқари ҳамма товушларнинг талаффузида бурун ва бурун-халқум бўшлиқлари орасида тиркиш ҳосил бўлади. Бу бўшлиқларни бир-биридан ажратиб турувчи тиркиш танглай халқум тиркиши деб аталади ва у иккита мушак гуруҳининг бир вақтда ҳаракатланишидан юзага келади. Парданинг олдинги қисмини юмшоқ танглай ва халқумни орқа деворларнинг

мушаклари ташкил этади. Юмшоқ танглайнинг кўтарилиши юмшоқ танглай ва халқум ён деворлари мушагининг тўғри ишлашига боғлиқдир.

Юмшоқ танглай овоз ҳосил бўлишида кўтарилиб, бўртиб чиқади. Бу бўрта, яъни дўнглик халқумнинг орқа деворлари билан бирлашади. Айни вақтда, овоз ҳосил бўлишида юмшоқ танглай ҳаракати билан халқум орқали деворлари ўз ҳолатини ўзгартиради.

Мушакларнинг қисқариши натижасида халқум шиллиқ каватнинг юқори қисми кўгарилади ва бурун халқумига очилиш йўлида кўндаланг тўсик ёки дўмбокча ҳосил бўлади.

Бунинг анатомик асосини халқумнинг юқори мушаклари ташкил этади. Юқоридаги мушакларнинг ҳаракати натижасида танглай-халқум тирқиши ҳосил бўлади.

Талаффуздаги товушларнинг хусусиятига қараб, юмшоқ танглай турлича кўтарилади ва тирқиш ҳажми ҳам шунга яраша ўзгаради.

Тирқишнинг ҳажмига қараб овоз кучи ҳар хил булади. И.И.Ермакова текширишлари шуни кўрсатадики, унлиларни талаффуз қилиш вақтида тирқиш ҳажми катта бўлар экан.

Ундош товушлар талаффузида бу тирқиш тор бўлади. Факат М ва Н товушлари талаффузида эса бу тирқиш умуман ҳосил бўлмайди ва ҳаво бемалол бурунга ўтади. Агарда шу органларда камчилик бўлса, у ёрик ҳосил бўлишига тўсқинлик қилади ёки умуман бурун-халқум йўли тўсилиб қолиши мумкин. Натижада товушлар талаффузи ўзгариб, бу нарса нутк камчиликларини ҳосил қилади. Ринолалия деб ана шундай нутк камчиликларига айтилади. Бунда бурун бўшлиғининг резонаторлик фаолияти йўқолиб қолиши натижасида овоз, товушлар талаффузи ноаниқ, жонсиз характерда бўлади, одам манқаланиб гапирати.

М.Д. Дубов (1960) ва кейинчалик Н.Л. Козина маълумоти бўйича (1971) ҳар йили Россияда беш миңдан ортиқ танглай кемтиги билан туғилади. Туғма танглай кемити ҳолисасини келтириб чиқарувчи сабаблар ҳалигача тўла аниқланмаган.

Олимлардан Е.М. Немчинова (1970), В.М. Мессина (1971), Г.В. Кручинский (1974) фикрларига кўра, ҳомиладорликнинг 7-8 ҳафталигида онанинг оғир кассаликлар (токсоплазмоз, паротит ва бошқалар) билан, оғир руҳий кечинмаларини бошидан кечириши боланинг танглай – лаб камчиликлари, кемтиклари билан туғилиши мумкин.

Чет эл адабиётидаги маълумотларга қараганда, танглай-лаб тузилишидаги нуқсонлар ирсий сабабларга ҳам боғлиқ бўлиши мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Риолалия нуксонини таърифлаб беринг.
2. Риолалиянинг қайси турлари мавжуд?
3. Риолалиянинг келиб чиқиш сабаблари нимада?
4. Риолалия нуксонининг адабиётларда ёритилиши

8.2. Риолалия хилларини аниқлаш

Режа

1. Риолалия нуксонининг таърифи.
2. Риолалиянинг турлари.
3. Риолалиянинг келиб чиқиш сабаблари.
4. Ёпиқ риолалия.
5. Очиқ риолалия.

Болада умуман риолалия борлигини аниқлаш қийин эмас. Аввало, талаффузнинг ноаниқ бўлиб, боланинг манқаланиб гапириши унда риолалия борлигини кўрсатади. Бироқ, риолалия очиқ ёки ёпиқ, ё бўлмаса, иккаласи бирга қўшилган аралаш ҳолда бўлиши мумкин. Унинг хилини аниқлаш учун оғзини очиб, артикуляцион нутқ аппарати кўздан кечирилади. Очиқ риолалия танглайда ёриқ борлиги дарҳол кўзга ташланади. Агар болада ёпиқ риолалия аломатлари бирга қўшилган бўлса, аралаш риолалиядир.

Риолалия хилларини аниқ билиб олиш уни бартараф этишнинг йўллари тўғри белгиланган олишга имкон беради. Унинг хилларини аниқ ажратмай туриб чора кўриладиган бўлса, бу болага фойда бериши ўрнига зарар келтириши мумкин.

Риолалия қайси ҳолда бўлишидан қатъий назар, у табиатдан органик ва функционал бўлади. Бу ҳолатларни биз қуйида алоҳида-алоҳида кўриб чиқамиз.

Очиқ, ёпиқ ва аралаш риолалия.

Очиқ риолалия. Риолалиянинг бу хили ҳам бошқа нутқ камчиликлари сингари табиатан органик, яъни артикуляцион аппаратнинг тузилишидаги нуксонга боғлиқ бўлгани ҳолда, функцияси етишмаслигига ҳам боғлиқ бўлади. Органик очиқ риолалия артикуляцион аппаратдаги туғма ёки ҳаётда орттирилган нуксон, етишмовчилик туфайли юзага келади. Туғма хилларининг сабаблари ҳар хил, чунончи юқори жағ суякнинг тиш қаторларига тақалиб, юмшоқ танглай, лаб кемтиклиги, юмшоқ танглай ёки тилча (лак-лук)нинг катталиги ва бошқалар ана шундай нутқ камчилигига олиб келади.

Ҳаётда орттирилган очиқ риолалия сабаблари ҳам кўп. Уларнинг кўпроқ учрайдиганлари томок, бурун, халқум бўшлигининг ўпкadan чиқаётган ҳаво

бурун бўшлиғига ўтиб кетаверишига олиб борадиган ўзгаришлардир (масалан, бодомча беи шишиб, юмшоқ танглайнинг юкори кўтарилишига ҳалал бериши).

Дифтерия, грипп, тиф касалликлари муносабати билан юмшоқ танглай қисман ёки бутунлай фалажланиб қолиши мумкин. Бунда юмшоқ танглай яхши кўтарила олмаслиги ёки бутунлай кўтарилмаслиги натижасида бурун – ҳалқум тешиги тўла ёпилолмайдиган бўлиб қоладики, бу ҳам ринолалияга сабаб бўлади.

Агар фалаж барҳам топиб кетса, манқалик ҳам ўз-ўзидан йўқолади. Очик ринолалия бурун-ҳалқум йўлидаги аденоид ва бошқа ўсмалар олиб ташлангандан кейин ҳам пайдо бўлади. Артикуляцион аппаратнинг турли хил травмалар ёки захм туфайли шикастланиши ҳам очик ринолалияга олиб келади.

Функционал очик ринолалия. Бу хилдаги ринолалия соғлиғи яхши бўлмаган, заиф болаларда мускул нерв аппаратининг яхши ишламаслиги натижасида юмшоқ танглайнинг кам ҳаракатчанлиги, яъни гипокинез ҳолларда бўлишига, нафас олиш жараёнининг бузилганлигига боғлиқ бўлади. Эшитув функциясининг бузилиши, қулоғи оғир болаларда ўз нутқини назорат қилолмаслик, дудукланувчиларда оғиз бўшлиғидаги ўзгаришлар туфайли юмшоқ танглайнинг кўтарила олмаслиги ҳам шундай ринолалияга олиб келади.

Ёпиқ ринолалия. Ринолалиянинг бу тури ҳам туғма ва ҳаётда орттирилган бўлиши мумкин. Ёпикринолалиянинг ташқи белгиларидан бири шуки, бундай камчилиги бор бола доимо оғзи очик юради. Ёпиқ ринолалиянинг иккита шаклини: органик, функционал хилларини фарқлаш зарур.

Органик ёпиқ ринолалия томоқ, бурун-ҳалқум бўшлиғи, бурун бўшлиқларидаги турли хил ўсимталар, шишлар, абсцесслар ва бошқа хил касалликлар натижасида келиб чиқади.

Функционал ёпиқ ринолалия. Баъзи маълумотларга кўра бу хилдаги манқалик айрим товушларни ўзлаштириш вақтида пайдо бўлади-да бола ўша товушларни ўзлаштириб, уларнинг талаффузини ўрганиб олганидан кейин боланинг атрофдагиларга ёки ажнабий тилдаги (масалан, француз тилидаги) нутқ талаффузига таклид қилиш ҳам функционал ринолалияни келтириб чиқариши мумкин.

Функционал ёпиқ ринолалиянинг одат бўлиб қолган хили ҳам учрайди. Бу аксари юмшоқ танглайни доимо кўтариб турган аденоидлар операция йўли билан олиб ташланганидан сўнг юмшоқ танглайнинг аввалдагидек кўтарилиб тураверишига ўрганиб, одатланиб қолганига боғлиқ бўлади.

Ёпиқ ринолалияда бурун резонаторлик вазифасини бажара олмаганлиги сабабли, овоз тембри бузилиб, одам тумов бўлган касалга ўхшаб, димоқ билан манқаланиб гапиради, бунда унлилар анча жонсиз чиқади. Бурунлик ундош

«М», «Н» товушлар эса ёпик Ринолалияда ҳаво бурунга кира олмайдиган бўлгани учун бошқача М-Б, Н-Д бўлиб талаффуз этилади.

Аралаш ринолалия. Аралаш ринолалияда ҳам очик ҳам ёпик ринолалияни белгилари бирга қўшилган, яъни бунда бурун йўли тўсилиб қолган, устига танглай- ҳалқум пардасида етишмовчилик ҳам бўлади. Бурун товушлари ёпик ринолалия сингари, бошқа товушлар эса очик ринолалия сингари талаффуз қилинади. Аралаш ринолалия ҳам органик ё функционал бўлиши мумкин. Органик хилига юмшоқ танглайнинг қалғалиги ёки фалажлиги сабаб бўлса, функционал хилга танглай-ҳалқум ёриғининг функцияси ўзгариши нағижасида бурун йўлининг тўсилиб қолишига сабаб бўлади.

Даволашдан олдин, қайси бир камчилик овоз тембрини кўпроқ бузиб манкаликка кўпроқ сабаб бўлаётганини аниқлаш зарур. Масалан, бемор бурун товушлари билан унлиларни бошқа товушларга қараганда янада кўпроқ манкаланиб-талаффуз этаётган бўлса, демак, унда ёпик ринолалия устун бўлади. Ва даволаш чорасини шунга қараб белгиланади.

Ринолаликлар нутқини таҳлил қилиш шунини кўрсатадики, биринчи галда сирғалувчи товушлар талаффузи бузилади, чунки ринолалияда ҳаво оғиздан эмас, балки бурундан чиқади. Бунда сирғалувчилар ўрнига кириш, ҳиринглашга ўхшаган товушлар пайдо бўлади (В. Вердю, 1929).

Тил орқа ундошлари талаффуз этилмай, нутқда умуман эшитилмайди ёки портловчилар билан алмашинади. Ҳаво бурундан чиқадиган бўлгани учун унлилар талаффузи ҳам бузилиб, бу товушлар билан ундош товушлар бири-биридан фарқ қилмай қолади. Оғир даражадаги ринолалияда нутқни касалнинг атрофидаги кишилар, хатто, ота-оналари ҳам тушунмаслиги мумкин.

Ринолалиянинг енгил даражасида эса товушлар талаффузи жиҳатидан ҳам, овоз жиҳатидан ҳам нормалар нутқни товушига яқин бўлади, лекин талаффуз бир оз манкали тус олади.

Нутқ жараёнида ринолалик болалар тегишли товушни бир қадар тўғри талаффуз этишга ҳаракат қилиб бурун, артикуляцион аппаратга ортикча зҳриқиш берадилар. Натижада уларнинг нутқи юз мускуллари, айниқса бурун мускулларининг ортикча ҳаракатлари билан бирга давом этиб боради. Ринолалик болада периферик нутқ аппаратидаги органик етишмовчилик боланинг жисмоний тараққиётига ҳам салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Танглай, лаб кемтиклари билан туғилган бола овқатланишда каттик қийинчиликларга учрайди. Бундай бола одатда олдин томизгичдан, қошиқдан сут бериб, овқатлантирилиб борилади. Шунда ҳам овқатланиш вақтида кўпинча сут бурун бўшлиғига ўтиб, бола қалқиб кетади, баъзан эса сут юқори нафас йўлларига тушиб қолади. Бу эса нафас органлари шиллик қавати яллиғланишига олиб келади.

Бундан ташқари, танглай кемтик болаларда нафасга олинадиган ҳаво етарли исимай ва тозаланмай ўтгани учун, кўпинча, ўрта кулок яллиғланади.

Шундай қилиб, бундай болалар жисмоний жиҳатдан ҳам заиф бўлиб ўсадилар. Бу эса бола нутқининг ривожланишига яна салбий таъсир этади. Уларнинг нутқлари анча кеч ва фонетик томондан нотўғри ривожлана бошлайди. Товушларни нотўғри талаффуз этиш эса-товушларни анализ қилишни қийинлаштиради.

Туғма манқа болалар ўзларининг манқаликларидан етарли ривожланмаган бўлади. Натижада улар сўзларнинг маъносини ҳам бузиб нотўғри идрок этадилар.

Ринолалик болаларнинг фонетик ҳуви ҳам етарли ривожланмаган бўлади. Натижада улар ўхшаш сўзларни маъносини ҳам бузиб нотўғри идрок этадилар.

Уларнинг луғат бойлиги чекланган бўлгани учун мантиқий фикрлашлари ҳам қийинлашади, логик хотиралари ҳам бирмунча паст бўлади. Ринолалик болада учрайдиган ақл – идрок камчилиги, одатда, иккиламчи ҳодиса бўлиб, нутқ ривожланиши йўлига тушиб кетганидан кейин ринолалик ақлий жиҳатдан ўз тенгдошларига етиб олади.

Бирок ринолалия баъзан ақлий қолоқлик билан бирга учрайди ва боланинг ривожланишида анча қийинчилик туғдиради. Бундай болалар ёрдамчи мактаб дастурини ҳам қийинчилик билан ўзлаштирадилар.

Нутқни ривожлантириш боғчасидан олинган маълумотлар шуни кўрсатадики, боғчага келган 3-4 яшарли ринолалик ҳам жисмоний, ҳам рухий томондан ривожланишида бирмунча орқада қолган бўлади. Кейинчалик эса тегишли дори-дармон ва логопедик йўл билан кўрсатиладиган ёрдам натижасида ўз тенгқурларига етиб олади ва 7-8 ёшдан оммавий мактабга бориши мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Ринолалия нуқсонини таърифлаб беринг.
2. Ринолалиянинг қайси турлари мавжуд?
3. Ринолалиянинг келиб чиқиш сабаблари нимада?
4. Ёпиқ ринолалия
5. Очик ринолали нима билан очик ринолалидан фарқланади

8.3. Ринолалияни баратараф этиш йўллари

Режа

1. Органик ёпиқ ринолалия
2. Функционал ринолалия
3. Операциягача олиб бориладиган ишлар тизими
4. Ёпиқ ринолалияни баратараф этиш йўллари.
5. Очик ринолалияни баратараф этиш ва даволаш тизими
6. Операциядан кейин ринолаликлар билан олиб бориладиган ишлар.
7. Нафас олишга ўргатиш машқлари ва уларнинг ахамияти.

Ёпиқ ринолалияни баратараф этиш йўллари. Органик ёпиқ ринолалияни баратараф этиш учун бурун йўлини тўсиб қўйган сабабларни йўқотиш, болани тўғри нафас олишга ўргатиш керак. Бола бурун оркали тўғри нафас оладиган бўлганидан кейин манкалик ўз – ўзидан йўқолиб кетади. Агар манкалик давом этаверса, нутқ машқларини ўтказиш зарур бўлиб қолади. Ёпиқ ринолалияда ўтказиладиган махсус машқлардан баъзи бирларини қуйида кўриб чиқамиз.

Нафас олиш машқлари хусусан эгизни юмиб туриб бурун оркали нафас олиш ва нафас чиқаришни ҳар куни бир неча минутдан 3-4 ҳафта давомида машқ қилишни тақозо қилади.

1. «М», «Н» товушларини чўзиб талаффуз этиб, бурун бўшлиғининг резонаторлик фаолиятини кучайтириб бориш. Резонаторлик фаолиятини бурун тешиклари олдида қўлни тутиб туриш ёки унга боғланган пахта бўлагини осилтириб туриш йўли билан текширса бўлади.

2. Кичик ёшдаги болалар билан бошқачароқ қилиб, яъни ўйин тарикасида ўтказиш мумкин. Бунда болалар қўл қафтларини пешона билан юкори лаб оралиғига қўйиб, бурундан чиқаётган ҳавони сезиб туришлари керак. ҳаво чиқиши равон-равонмаслигини билиш учун болалар қафтини дам ўзлари, дам тарбиячи, дам ўртоқларининг юзига қўйиб кўриб ҳаво оқимини таққослашлари мумкин. Шу мақсадда «Сигир қандай маърайди?» ўйинидан фойдаланса ҳам бўлади.

3. «М» товушини унлилар, масалан, «а», «о», «у» билан бирга ма-мо-му бўғимлари тарикасида талаффуз этиш, бунда «М» товуши чўзиб талаффуз эттирилади. Айни вақтда унлилар ҳам дастлаб ноаниқ бурун билан талаффуз қилинади. Буни ростилаш учун уларни бурун ундошларидан ажратиб, алоҳида талаффуз эттирилади, кейин унлилар бирикмаси: ау-ао-аи ҳоказолар, ундан сўнг унлиларнинг жарангли ундошлар билан бирикмаси (ба, бо,бу) ва охирида м-а-ма ва ҳоказолар бирикмаси талаффузи машқига ўтилади. Ана шундай машқлар ёрдамида «М» товуши талаффузи йўлга олинса, «Н» товуши талаффузини ўзлаштириш бирмунча осон кечади.

«М», «Н» товуш, шу товушлар иштирокида бўғинлар тўла ўзлаштирилгандан сўнг, бутун-бутун сўзлар ва ундан ниҳоят жумлалар

талаффузига ўтилади.

Очик ринолалияни бартараф этиш. Очик ринолалияни бартараф этиш учун жаррохлик, физиотерапия ва логопедия даволаш усуллари ва воситаларидан фойдаланилади. Юкори лаб кемтигини йўқотиш учун ҳаётнинг биринчи ойларидаёқ боланинг кемтик жойи операция йўли билан тикилади. Юмшоқ танглайни тикиш операцияларини рус жаррох Пирогов 1844 йилдаёқ ўтказа бошлаганди. Унинг шогирди Н. Воронцовский эса операциянинг ўзи билангина ринолалияни бартараф этиб бўлмаслигини, операциядан сўнг махсус нутк машғулотлари ўтказиш зарурлигини кўрсатиб ўтди.

Юмшоқ танглай операциялари хусусида хозир катта ютуқлар қўлга киритилган. Пластик операциялар ишлаб чиқилиб, кемтик жойни тикиб бутлаш ёки протез (обтуратор) қўйиш қўлланилади. Лекин операция қайси ёшда ўтказилса яхшироқ натижа беради, деган масала ҳали узил-кесил ҳал этилгани йўқ. Баъзи олимлар операциясини бола тилга киргунча ўтказишни маъқул дейишса, баъзилари бола каттароқ бўлиб, нутқи тўла такомиллашиб бўлганидан кейин, тахминан 9 ёшларда операция ўтказиш вақтини ринолаликнинг умумий ҳолагига, кемтик табиятига ва ҳажмига қараб белгилайдилар.

Профессор М.Зееман, А.А. Химбергларнинг фикрича, операция 4-5 ёшларда қилинадиган ҳам ёрдам сўраб келишади. Шунда логопед қандай ёрдам кўрсатиш ҳақида тўғри маслаҳат бера олиши, операциядан олдин қандай тайёргарлик ишлари олиб бориши, операциядан сўнг нутқни жойга келтириш учун қандай чоралар қўриш кераклигини билиши керак, чунки операциядан кейин ринолалик нутқи ноаниқлигича қолаверадиган бўлганидан, ўз вақтида, тўғри уқштирилган логопедик ёрдам берилсагина нутқидаги камчиликлар йўқолиб кетади.

Операциядан олдинги тайёргарлик тарикасида олиб бориладиган логопедик ишлар қуйидаги бўлимлардан иборат:

- 1) бурун ва оғиз орқали нафас чиқаришни ўргатиш;
- 2) товушлар талаффузини йўлга қўйиш;
- 3) товушлар автоматизацияси.

Операциясидан сўнгги ринолаликнинг артикуляцион апарати операциясидан олдинги даврдаги артикуляцион апаратидан фарқ қилади. Чунки кемтикни тикиш учун солинган чоклар ўрнида чандиклар ҳосил бўлиб, юмшоқ танглай ҳаракатчанлигини бир қадар чеклайди – юмшоқ танглайни пассив ҳолатга тушириб қўяди. Шунинг учун операциядан сўнгги ишга энди юмшоқ танглайни активлаштириш машқлари ҳам киритилади.

Операциядан сўнгги логопедик иш қуйидаги бўлимлардан иборат:

- 1) юмшоқ танглай ва артикуляцион аппарат гимнастикалари;
- 2) нутк пайтида тўғри нафас олишга ўргатиш;
- 3) товушлар талаффузини йўлга қўйиш;

4) товушлар автоматизацияси.

Ҳар икки даврда ҳам логопед олиб борадиган қўшимча ишлар психотерапия, эшитув диққатини ривожлантириш ва мускуллардаги ортиқча ҳаракатларни бартараф этишдан иборат.

Юмшоқ танглай ҳаракатини активлаштириш учун биринчи галда массаж усулидан фойдаланилади. Бунинг учун танглай олдинги қисмидан орқа қисмига ва ўнг томонидан чап томонига қараб бош ёки қўрсаткич бармоқ билан силаб, уқалаб чикилади, айни вақтда чоклар ўрнидаги чапдиклар аста-секин босиб-босиб қўйилади. Массаж 3-5 кун кунига 3-4 марта ўтказиб турилади. Массажни аввал логопед, кейинчалик бориб, ринолаликнинг ўзи ўтказди. Массаж натижасида тўқималарда қон айланиш яхшиланиб, юмшоқ танглай ҳаракатчанлиги анча ўзига келиб қолади. Массаж билан бир қаторда, тўғри нафас олишни йўлга қўйиш учун нафас олиш машқлари қўлланилади.

Бунда қўйидаги машқлар қўлланилади:

- 1) бурун билан нафас олиш – бурундан нафас чиқариш;
- 2) оғиз билан нафас олиш – оғзидан нафас чиқариш;
- 3) оғзидан нафас олиш – бурундан нафас чиқариш.

Киши сўзлаганда ҳаво оқими ё оғзидан, ё бурундан тўғри кириб-чикиб туришини таъминлайдиган яна бир қанча қўшимча воситалар ҳам бор. Масалан, нафас чиқариш оғиз ёки бурунни беркитиб туриш, ёниб турган гугуртни дам оғзидан чиқаётган ҳаво билан, дам бурундан чиқаётган ҳаво билан ўчириш, пахта бўлакчасини оғзидан ёки бурундан чиқаётган ҳаво ёрдамида ўчириш ва бошқалар шулар жумласидандир. Тўғри нафас олиш ва чиқариш малакаси мустаҳкамланганидан сўнг товушлар талаффузини йўлга қўйиш устида иш олиб борилади. Бунда А.Г.Ипполитова товушлар талаффузини қўйидаги тартибда ўзгартириб бориш мақсадга мувофиқдир деб ҳисоблайди:

а) унлилар (а,э,о,у,и,я,е,ё,ю); б) ундош жарангсиз сирғалувчилар (ф-с-ш-х); в) жарангсиз поргловчилар (п-т-к); г) жарангли сирғалувчилар (в-з-ж); д) жарангли портиловчилар (б-д-г); е) аффрикатлар (ц-ч); ё) сонорлар (л-р-м-н).

Ҳозирги товушлар талаффузини йўлга қўйишнинг қўйидаги тартибига амал қилинганида яхшироқ натижаларга эришмоқда.

Аввало «т» товуши устида иш олиб борилади, чунки «т» товушидан к-ч-ш-ц-с товушларини ҳосил қилиш мумкин. «Т» товуши бўлмаса, уни «д» товушидан ҳосил қилинади. Агар «д» товуши бўлмаса, уни «н» товушидан ҳосил қилинади, бурунни ёпиб туриб «н» товушини талаффуз этилса, «д» товуши ҳосил бўлади.

Бунда ҳар бир товуш талаффузини ўзлаштирилганидан сўнг, бу товушни аввал очик, кейин ёпиқ бўғинларда, ундан кейин сўзлар ва гапларда талаффуз

этишга ўтилади. Эшитув диққатини ва фонематик ўқувни ўстириш учун логопед ўзи талаффуз қилган бўғинларни айтиб кўришни илтимос қилади. Бир товуш билан фарқ қилувчи сўзлар маъноси сўралади, манқаланиб ва манқаланмасдан айтилган жумлаларни эшитиб, маъносини айтиб бериш сўралади ва ҳоказо.

Ринолалияни бартараф этишда нафас гимнастикаси каттагина ўрин тутди. Бу гимнастика бурундан нафас олиб, бурундан чиқариш, бурундан нафас олиб, оғиздан чиқариш, оғиздан нафас олиб, оғиздан чиқариш машқларидан иборат бўлади.

Шундай қилиб, ҳозирги кунда, ринолалияни бартараф этишда логопедик амалиётда турли хил методикалар ишлатилмоқда. Биз авторлардан Ипполитова А.Г., Ермакова Н.И., Чиркина Г.В. ларинг ишлаб чиққан ринолалияни бартараф этиш системаларидан фақатгина айрим, умумий бўлган иш усуллари, йўлларини кўрсатиб ўтдик ҳолос.

Ринолалия каби мураккаб нутқий нуқсон фақатгина тўғри ташкил этилган комплекс чора-тадбирлар таъсирида, махсус шаронгда, мутахассис логопед-шифокорлар томонидан бартараф этишилиши мумкин.

Мактабгача тарбия муассасалари, бошланғич синфларда тарбиячи ва ўқитувчилар ринолалия каби нутқий нуқсонга эга бўлган болаларни иложи борича вақтلىроқ мутахассисларга маслаҳат учун юборишлари даркор. Бундай болалар махсус нутқий боғчаларда, синфларда таълим олсалар, уларга тегишли ёрдам ўз вақтида ва тўғри ташкил этилса, улар кейинчалик ўқишни муваффақиятли давом эттирадилар.

Савол ва топшириқлар

1. Органик ёлик ринолалия нима билан характерланади?
2. Функционал ринолалиянинг фарқи нимада?
3. Операциягача олиб бориладиган ишлар тизимига нималар кирази?
4. Ёлик ринолалияни бартараф этиш йўллари.
5. Очиқ ринолалияни бартараф этиш ва даволаш тизими
6. Операциядан кейин ринолаликлар билан олиб бориладиган ишлар.
7. Нафас олишга ўрғагиш машқлари ва уларнинг аҳамияти

Адабиёт

1. Логопедия, Л.С. Волкова таҳрири остида – Просвещение, 1989.
2. И.И. Ермакова. Коррекция речи при ринолалии у детей и подростков. – М., Просвещение, 1984.
3. Ипполитова А.Г. Открытая ринолалия. – М., Просвещение, 1982.
4. Чиркина Г.В. Дети с нарушениями артикуляционного аппарата, М., Просвещение, 1969.
5. Филичева Т.Б. и др. Основы логопедии. – М., Просвещение, 1989.
6. Муминова Л.Р., Аюпова М.Ю. Логопедия.-Т. 1993

9 БОБ. ДИЗАРТРИЯ ВА АНАРТРИЯ НУКСОНЛАРИНИНГ ТАЪРИФИ

Режа

1. Дизартрия нуксонининг таърифи
2. Дизартриянинг келиб чиқиш сабаблари
3. Дизартриянинг турлари
4. Дизартрияни характерловчи клиник белгилар
5. Дизартрияни бартараф этиш усуллари

Дизартрия сўзларни тўла, раво талаффуз кила олмаслик, талаффуз нуксонидир. У нутқ аппарати иннервациясида камчилик борлигига боғлиқ бўлади. Дизартрия учун марказий ҳамда периферик нерв системасининг органик касалликлари натижасида артикуляция мушакларининг фалажланиш туйғайли товушлар талаффузи ва овознинг бузилиши характерлидир.

Дизартрия логинча айниш – бузилиш, маъносини билдирувчи «дис» юкласи, артрон – биритириш, улаш деган сўздан олинган бўлиб, маъноли, раво нутқнинг бузилиши леган маънони билдиради. Бирок, кўпчилик олимлар, дизартрия атамасини кенгрок маънода ишлатиб, артикуляция, овоз ҳосил бўлиши, нутқ суръати, мароми, раволиги, интонациясидаги камчиликларни ҳам дизартрия нуксонига кузатиладиган белгилар жумласига киритадилар. Дизартриянинг оғир анартрия деб аталади. Бунда бола нутқини тушуниб бўламайди. Бола худди оғизига толкон солиб гапирганидек туюлади. Лекин атрофдагилар нутқини бола яхши тушунади, идрок этиш қобилитини нисбатан сақланган бўлади.

Дизартрияни келтириб чиқарган касаллик қанчалик оғир, қанчалик эрта бошланган бўлса, унинг оқибатлари ҳам шунчалик оғиррок бўлади. Бу нуксон мустақил суратда, ҳатто фонематик эшитиш қобилитини сақланиб қолгани ҳолида товуш талаффузининг бузилиши тариксида намоён бўлиши мумкин. Дизартрия вақтида савод ўргатиш ишлари қийинлашади. Бу вақтда бола сўзларни яхши эшита оладиган ва ўзига қаратилган нутқини муайян даражада тушуна оладиган, интеллектида бирламча қўпол ўзгаришлар йўқ бўлса ҳам, сўзларни бузиб атрофдагиларга яхши тушунилмайдиган тарзда, ярим-ёрти қилиб айтади ёки талаффуз этади. Нутқдаги нуксоннинг бундай оғир шакли мия чап ярим шаридаги нутқ зоналарининг органик касаллигига боғлиқ бўлиб, боғича ёки мактабдаги келган болалардаги бу нуксонни аниқлаб олиш унча қийин эмас. Бундай ҳолларда текшириб кўриш ва махсус боғича ёки мактабларга юбориш масаласини ҳал этиш учун уларни логопед қабулги ўза вақтида юбориш ҳаят муҳимдир. Клиник белгиларига кўра дизартрия ҳар хил тоифаларга бўлинади. Логопедик адабиёти дизартриянинг бульбар,

псевдобулбар шакллари, мия пўстлоғи ости, миёча, мия пўстлоғи алоқадор хиллари муҳокама қилинади. Дизартриянинг клиник-топик диагностикаси неврологик нуктаи назардан анча мураккаб бўлгани туфайли, унинг шакллари логопеднинг ўзи мастақил ҳолда аниқлай олмайди. Шунга кўра бу вазифани невропатолог врач махсус усуллардан фойдаланиб, логопед билан бирга анча бирга бажаради. Клиник – топик диагнози врач аниқлаб берганидан кейин логопедик ҳулосани логопед чиқаради.

Дизартриянинг ҳар бир шаклига унинг қандай ифодаланганига қараб ҳар хил чора кўрилади. Ҳар бир шаклда товушлар талаффузи, овоз нуқсонлари, артикуляцион аппаратининг ҳаракатчанлини, моторикасидаги камчиликлар ўзига ҳослиги билан ажралиб туради. Шунинг учун уни бартараф этиш усуллари ҳам ўзига ҳос, ҳар хил бўлади.

Дизартрияни келтириб чиқарадиган сабаблар хилма-хилдир. Дизартрия кўп ҳолларда она қориндаги болага ички ва ташқи омилларнинг салбий таъсири туфайли вужудга келиши мумкин. Бунга онанинг ҳомиладорлик вақтида баъзи юқумли касалликларга йўлиқиши, турли моддаларнинг заҳарли таъсири - интоксикация, гипоксия (кислород етишмаслиги), ҳомиланинг шикастланиши, эсфиксия бўлиб (қиндиги ўралиб) туғилиши ва бошқалар қиради. Дизартрия баъзан боланинг гўдаклигида (1 ёшга яқин вақтида) касал бўлиши (менингит, турли хилдаги минингоэнцефалитлар билан оғриш) ҳамда марказий нерв системасининг шикастланиши натижасида ҳам вужудга келиши мумкин. Она билан бола қонлари таркибининг бир-бирига тўғри келмаслиги (резус фактор) натижасида ҳам дизартрия кузатилиши мумкин.

Кўп ҳолларда дизартрия болаларда учрайдиган церебрал фалаж оқибати тариқаси пайдо бўлади. Е.М. Мастокова маълумотларига кўра, болалар церебрал фалажи билан касалланган кишиларнинг 65-85 фонзида дизартрия кузатилади.

Церебрал фалаж билан касалланган болалардаги дизартрияни француз олими Г. Тарди нутқ нуқсонининг даражасига қараб қуйидаги хилларга бўлиб ўрганишни тавсия этади: биринчи даражаси энг енгил хили бўлиб, бунда боладаги талаффуз камчиликларини фақат мутахассис логопед томонидан махсус текширишлар натижасида аниқланиши мумкин. Иккинчи даражаси-бола талаффузидаги камчиликлар атрофдагиларга сезилиб турса ҳам, унинг нутқи тушунарли бўлади. Учинчи даражасида бола нутқни фақат унинг энг яқин одамлари тушунади, ҳолос. Тўртинчи даражаси – энг оғир даражадаги нуқсон бўлиб, бунда бола нутқини мутлақо тушуниб бўлмайди. Анартрия деб шуни айтади.

Шундай қилиб, дизартрия – нерв системасининг касалликлари муносабати билан тегишли марказларнинг органик шикастланиши натижасида товушлар

талаффузининг бузилишидир. Нутк органларининг кам ҳаракатланиши туфайли нутқ товушларининг артикуляцияси бузилади. Шу билан бирга нутқ суръати, тезлиги, мароми, равонлиги, овоз кучи ҳам ёмонлашади. Дизартрияни характерловчи клиник белгилар қуйидагилардан иборат: 1) нутк мушаклари тонусининг бузилиши; 2) артикуляцион аппарат мушаклари фалажланиши туфайли шартли артикуляция ҳаракатларининг чекланиб қолиши; 3) нафас олиш ҳаракатлари ва овоз ҳосил бўлишининг бузилиши.

Энг кенг тарқалган дизартриянинг псевдобульбар шаклида артикуляцион мушаклар тонуси кучайиб кетади; лаблар, тил, яъни лак-лук ҳаракатчанлиги чегараланган бўлади, овоз ва нафас олиш бузилади, бола сўлаги оқиб туради. Бундай бола яхши чайнай олмайди, юта олмайди. Нутки ноаниқ, дудмал, интонацион жиҳатдан суст, манкаланган бўлади.

Дизартрия нутқ системасининг барча компонентларида қандайдир ўзгаришлар кузатилиши мумкин. Шунга кўра дизартрик болалар бир неча группаларга бўлинади: фонетик нуксонли, фонетик-фонетик камчиликли болалар; нутки умуман ривожланмаган болалар. Фонетик характердаги дизартрияда товушлар талаффузидаги камчиликларни бартараф этиш чоралари кўрилса, фонетик – фонетик характердаги дизартрияда товушларни ажратиш, фонематик ўқувни ривожлантириш, ўхшаш товушларни бир биридан ажратиш, сўз луғатини бойитиш, грамматик тузумни шакллантириб бориш устида иш олиб борилади. Дизартрияни бартараф этишда, кўпинча, комплекс чоратadbирларни амалга ошириш, фонетик машқлар ўтказиш, фонетик ўқувни ривожлантириш, луғатни бойитиш, боғланишли-маъноли нутқни ўстириш, ёзма нутқдаги камчиликларнинг олдини олиш устида ишлаш талаб этилади.

Дизартриклар билан махсус логопедик ишлар оғир нутқ камчиликлари бор, мактабгача ёшдаги болалар учун ташкил этилган нутқий боғчаларда, нутқий мактабларда ёки умумий таълим мактаб қошидаги нутқий синфларда, ҳаракат-таянч органлари жарохланган болалар учун ташкил этилган боғча ҳамда мактаб-интернатларда, психоневрологик шифохоналарнинг нутқий бўлимларида олиб борилади. Дизартриянинг енгил шакллари поликлиника қошидаги логопедик кабинетлар, умумтаълим мактабларидаги логопедик пунктларда бартараф этиш мумкин.

Дизартрия канчалик барвақт аниқланса, уни бартараф этиш, коррекциялаш чоралари ҳам шунча яхши наф беради. Узоқ муддат ичида сабр-тоқат, изчиллик билан логопедик машғулотлар олиб бориб, юкори натижаларга эришиш мумкин. Фақатгина тўғри ташкил этилган комплекс чора-таadbирлар, логопед билан невропатолог ёки психоневролог ҳамда ота-оналарнинг ҳамкорлик қилиши, логопед билан массажист, даволовчи физкультура мутахассисларининг биргаликда ҳамжиҳат бўлиб ишлаши натижасидагина

дизартрияни максимал даражада бартараф этиб, боланинг атрофдагилар билан тўғри алоқа боғлаб, бемалол гаплаша оладиган бўлишни таъминлаш мумкин.

Она корнида ёки туғруқ маҳалида мияси зарар кўрган болалардаги дизартриянинг олдини олиш учун мамлакатимизда бутун бир чора-тадбирлар системаси ишлаб чиқилган бўлиб, бола билан ҳаётининг биринчи онларидаёқ комплекс тиббий-педагогик ишлар олиб борилади. Бунинг учун перинатал патологияли болаларга мўлжаллаб махсус ташкил этилган неврологик стационарлар бор.

Адабиёт

- 1) Филичева Т.Б. Чевелева Н.А., Чиркина Г.В. Основы логопедии. М., Просвещение, 1989.
- 2) Логопедия Л.С. Волкова таҳрири остида, м., Просвещение, 1989.
- 3) Особенности психофизического учаихся специальных школ для детей с нарушением опорно-двигательного аппарата. Ипполитова М.В. таҳрири остида. М., 1985.
- 4) Семёнова К.А., Мастюкова Е. М., Смуглин М.Я. Клиника и реабилитационная терапия детских церебральных параличей. —М., 1972.
- 5) Мўминова Л.Р. Аппова М.Ю. Логопедия. — Т., Ўқитувчи 1993
- 6) К. Шодиева Мактабгача ёшдаги болаларни тўғри таллаффузга ўқитиш Т., 1955.

Савол ва топшириқлар

1. Дизартрия ва анартрия нуксонларини таърифлаб беринг.
2. Дизартриянинг келиб чиқиш сабаблари ва механизмлари.
3. Дизартриянинг қайси шакллари мавжуд?
4. Дизартриянинг қайси даражаларини биласиз?
5. Бизнинг мамлакатимизда дизартрикларга қандай ёрдам берилади?

10 БОБ. ОВОЗ ФУНКЦИЯЛАРИНИНГ БУЗИЛИШИ

10.1. Овоз физиологияси

Режа

1. Овоз хақида тушунча.
2. Овоз бойламларининг фаолияти.
3. Овоз кучи, тембри.
4. Овоз диапазони.

Овоз-ўпкадан чиқаётган ҳавонинг ҳикилдоқдаги овоз бойламларининг тебранишидан ҳар хил баландликда, куч ва тембрда ҳосил бўладиган товушлар йиғиндисидир. Овоз баландлиги овоз бойламларининг тебраниш такрорлигига боғлиқ бўлади. Овоз бойламлари қанчалик узун ва таранг тортиладиган бўлса, овоз шунчалик баланд чиқади. Овоз баландлиги ҳикилдоқ мушакларининг ишига қараб ўзгаради. Овоз кучи овоз бойламларининг тебраниш тезлигига, бир-бирига нечоғли зич жипслашувига, чиқиб келаётган ҳаво оқимиغا боғлиқ. Овоз тембри овознинг асосий тониغا обертонлар (қўшимча тон) қўшилиши ва ҳикилдоқнинг тузулиши хусусиятига боғлиқ бўлиб, одамни овозидан таниш имконини беради. Катта ёшли одам овознинг баландлиги каттагина даражада ўзгара оладиган бўлиб, 4-5 тонни ўз ичига олади. Болалар овозининг диапазони анча кичик. 2-3 яшар бола овозининг баландлиги 3 тондан ошмайди. (Диапазон – киши овози баландлигининг энг паст ва энг юқори чегараси доирасининг ҳажми). Диапазоннинг қандай бўлиши ўпка ҳикилдоқ артикуляцион аппаратларнинг катта – кичиклиги, кучига боғлиқ. Бола ёши улғайган сайин унинг овози диапазони кенгайиб боради: 4-5 ёшли болаларда 4 тонга, 6-8 ёшда 6 тонга, 9-11 ёшда 8 тон, 12-15 ёшда 8-9 тонга етади. Ўғил ва қиз болалар овозининг диапазони бир-биридан деярли фарқ қилмайди. Болалар балоғатга етганда овоз кескин ўзгаради, болалар овози катталарга ҳос овозга айланади. Ёш боланинг ҳикилдоғи катта одамикидан икки барабар кичик бўлади. Унда овоз бойламларининг факат четки қисмлари тебранади. Бола улғайган сайин 12-15 ёшда -- ўғил болаларда - барабар, қиз болаларда эса – 1/3 хисса катталашади. Бу даврга келиб овоз бойламлари йўғонлашади ва узунлигига қараб ўсиб боради. Уларнинг факат четки қисми эмас, балки бошидан-охиригача тебранади бўлади. Бу даврда ўғил болалар овози ўзгариб, дўриллаб қолади. Расталик мутация даври деб аталадиган бу давр 3-4 ойдан 1-2 йилгача давом этиши мумкин.

1. Овоз қандай ҳосил бўлади?
2. Овоз бойламларининг фаолияти
3. Овоз кучи, тембри деганда нимани тушунасиз?
4. Овоз диапазони нимага боғлиқ бўлади?

10.2. Овоз бузилишлари

Режа

1. Овоз фаолиятини бузилиш сабаблари.
2. Органик ёки функционал овоз бузилишлари.
3. Овоз бузилишларини аниқлаш йўллари.
4. Овоз нуқсонларининг турлари.

Сўзлашни ҳамда қўшиқ айтиш вақтида гигиена қоидаларига риоя қилмаслик, овознинг зўриқиши, қулоқ оғирлиги, ҳиқилдоқ қассаликлари, ўпка, бронхлар, трахея, юрак ва томир системаси касалликлари, артикуляцион аппарат фаолияти ва тузилишидаги патологик ўзгаришлар ва бошқа сабабларга кўра овоз функциялари бузилиши мумкин. Бунда овознинг бузилиши табиатан органик органик ёки функционал хилларга ажратиш шартлидир. Органик овоз бузилишларининг дастлабки аломати ҳиқилдоқ функциясининг қисман айниши енгил ҳиқиллаш пайдо бўлишидир, лекин бунга узоқ давом этган бошқа ўзгаришлар қўшилса, бу камчилик янада ҳам оғирлашиб, кўпаяди. Органик бузилишларда овоз ҳосил бўлишида иштирок этувчи органларнинг тузилишида патологоанатомик ўзгаришлар бўлгани сабабли, махсус олиб борилган коррекцион ишлар таъсирида овоз коммуникативлик функцияси жихатдан тикланса-да, кучи, баландлиги ва тембри жихатидан нормал жарангли овоздан озми-кўпми фарқ қилаверади.

Функционал овоз бузилиши овоз ҳосил қилувчи органлар функциясининг вақтинча ўзгариб қолгани натижасида пайдо бўлади, шунинг учун ҳам бунда логопедик машқлар йўли билан овознинг нормал жарангига эришиш мумкин.

Овоз бузилишларини шу тариқа органик ва функционал хилларга ажратиш фониатрик даво ва логопедик машқларни тўғри белгилаш, тўғри ташкил этиш учун катта аҳамиятга эга.

Овоз бузулишларини тўғри аниқлаб олиш учун беморни тегишли мутахассислар клиник (фониатрик, отоларингологик, неврологик,) логопедик, психологик томонидан обдон текшириб кўришлари керак. Овоз бузилишларини тиббий, логопедик, психологик жихатидан таҳлил қилиб, камчилик табиатини янада чуқурроқ ўрганиш, буларни батараф этиш методлари ва усулларини ишлаб чиқишга имкон беради.

Овоз нуқсонларини аниқлашда: а) нутқ аппаратининг қайси томонлари (ҳаракатчанлиги, идрок этиш қобилияти) бузилгани; б) анализаторнинг қайси (марказий, периферик) бўлими ишдан чиққанини; в) камчиликнинг табиатан қандай (органик, функционал) эканлигини ҳисобга олиш лозим. Бундан ташқари, камчиликнинг қачон пайдо бўлганини ҳам аниқлаб олиш керак.

Органик ва функционал овоз бузулишларининг кўпчилиги бола организми таракқиёти процессида бошланган бўлади. Лекин овознинг марказга алоқадор

камчиликлари борки, булар туғма бўлиши ҳам орттирилган бўлиши ҳам мумкин. Овоз нуксонларининг кўпчилик турлари бошқа нутқ нуксонларига кўшилиб, шулар билан бирга давом этиб боради (дизартрия, ринолалия, кулок оғирлиги натижасида кузатиладиган нуксонлар ва бошқаларда). -

Шундай қилиб, овоз нуксонлари келиб чиқиш сабабларига кўра органик ва функционал бўлади. Қайси бўламда ўзгаришлар борлигига қараб, бу нуксонлар марказий ёки периферик бўлиши мумкин. Функционал овоз камчиликларида овознинг ҳосил бўлишида иштирок этувчи органлар тузулишида ҳеч қандай ўзгаришлар бўлмайди. Овоздан нотўғри фойдаланиш, асаб кассаликлари рухий травмалар функционал овоз бузилишларини вужудга келтириши мумкин.

Органик овоз камчиликлари овоз ҳосил қилувчи органлар марказий ёки периферик қисмларининг айрим зоналарида структура ўзгаришлари борлиги ёки улар механик жиҳатдан заррарланган туфайли юзга келиши мумкин. Периферик характерга эга бўлган овоз нуксонларига, масалан, овоз бойламларидаги тугунчалар, ҳикилдок папилломатози (сўғали, ўсмалари), ҳикилдок стенози (торайиб қолиши), хроник ларингит, ҳикилдок мушукларининг фалажи ва прези ҳамда бошқа бир қанча ўзгаришлар сабаб бўлади.

Табиатан ҳар хил бўладиган овоз нуксонлари логопедияда қўйидаги терминлар билан аталади: афония, дисфония, фоностения, ринофония, ринолалия ва ҳоказо.

Афония (лотин тилида — инкор этиш, грек тилида фонос — овоз) — бугундай овоз чиқмаслиги, овоз йўқлиги. Бунда овоз ҳосил қилиш аппаратининг фаолияти ёки гузилишидаги хзгаришлар натижасида овоз чиқмай қолиб, киши шивирлаб гапиради. Сабабларига кўра афония органик ва функционал бўлади. Ҳикилдокнинг хтқир ва хроник касалликлари, ҳикилдок мушакларининг ҳсмаси ва фалажида, овоз бойламларидаги хзгаришларда, папилломатоз, ҳикилдок стенози ва ҳоказоларда органик афония кузатилади. Функционал гипертонусли ва гипотонусли афония, психоген афонияларда ҳикилдок ичидagi мушқулар функцияси бузилади. Афониянинг иккала турида ҳам овоз бойламларининг бутунлай ёки етарли даражада жипсашмаслиги натижасида овоз ҳосил бўлмайди.

Дисфония (дис — "бузилиш"ни билдирувчи юклама, фонос — овоз сўзидан) — овоз кучи, баландлиги ва тембрининг қисман бузилиши. Дисфония ҳам асосан ҳикилдокнинг хтқир ва хроник касалликлари (яллиқланиш прокссллари, ҳикилдок мушакларининг қисман фалажланиши, турли ҳсмалар ва бошқалар) туфайли юзга келади. Дисфонияда афониядагидан фарқ қилиб, овоз сакланса-да, у заиф, хириллаб чиқадиған, титровчи, узилувчи бўлиб қолади.

Фоностения (грекча фонос — овоз, астенія — кучсиз, дармонсиз сўзларидан) — овоз аппаратида органик хзгаришлар бўлмаган ҳолда овоз ҳосил қилиш

функциясининг бузилиши. Бунда овознинг тез кучсизланиб қолиши, овоз жарангининг сусайиши кузатилади. Фонастения асосан овоз аппаратида ортикча эҳр келганида тарбиячи, ҳкитувчи, ашулачи каби касб эгаларида овоз гигиенасига риоя қилмаслик натижасида касб касаллиги сифатида юзага келади. Боқча ва мактаб ёшидаги болаларда фонастения ҳаддан ташқари эҳр бериб гапирилган вақдда, каттик бақириб ашула, шешр айтганда кхрилади.

Мутация туфайли овоз бузилиши — функционал овоз нуқсонларининг бир кхринишидир. Бу камчиликни органик ва функционал хзгаришлар чегарасидаги овоз нуқсонлари группасига киритиш ҳам мумкин. Мутация — балогатга етиш даврида ҳикилдоқнинг тез ҳсиши натижасида овоз ўзгариб қолишидир. Овоз аппаратининг баъзи бир бўлимлари хртасидаги уйғун боғланишларнинг бузилиши овоз ҳосил бўлиш жараёнида пайвасталик йўқолиб кетишига олиб келади, шунга кўра овознинг кучи, тембри, баландлиги айниб, ўзгариб қолади. Натижада бола овози гоҳ паст, гоҳ баланд бўлиб чиқади. Мутация даврида болалар овозини эҳтиёт қилиш, унга зўр келтирмаслик керак. Баъзан мутация ўз муддатидан олдин барвақ (10—11 ёшда), баъзан эса ҳаддан ташқари кечикиб (19—20 ёшда) бошланади. Патологик мутация кхринишлари махсус ташкил этилган логопедик чорагадбирлар ёрдамида бартараф этилиши керак.

Савол ва топшириқлар

1. Овоз говушдан нима билан фарк қилади?
2. Овоз қандай ҳосил бўлади?
3. Овоз кучи, тембри қандай аниқланади?
4. Овоз диапозони қандай бўлиши мумкин?

10.3. Болаларда овозни тиклаш, аслига келтириш

Режа

1. Овоз нуқсонларини комплекс ёндошган ҳолда бартараф этиш.
2. Коррекция логопедик ишлар тизими.

Овоздаги камчиликларни бартараф этиш ишлари болага ҳар тарафлама, комплекс таъсир кўрсатиш йхли билан мутахассис врачлар, фонопед (логопедия фанинг бир соҳаси — фонопедия мутахассиси), тарбиячи, ўқитувчи, ота-оналар ҳамкорлигида олиб борилади. Поликлиника қошидаги логопедик кабинет, ларингологик бўлимларда болаларга ёрдам ташкил этилади. Стационар шароитида логопед ҳар бола билан бир кунда бир неча маротаба 8—10 минутлик машулот ўтказади. Унда ота-оналар логопед топшириқларини бола билан биргаликда ҳар кунни бажариб боришлари керак.

Овозни аслига келтириш методикалари С. Л. Таптапова, О. С. Орлова, Е. В. Лаврова ва бошқалар томонидан ишлаб чиқилган. Уларнинг фикрича, коррекцион-логопедик ишлар психотерапия, даволаш физкультураси ва дори-дармонлардан фойдаланиб туриб, ортофоник (овозни жойига келтирадиган) артикуляцион, нафас машқлари билан бирга комплекс ҳолда олиб борилса юқори натижаларга эришиш мумкин. Барча ишларни улар икки босқичда ҳтказиши тавсия этилади: 1-босқич — тайёрлов босқичи, 2-босқич — овозни аслига келтириш босқичи. Бола билан тил топиб, яхши гаплашиш, уни ўз кучига ишонтириш, коррекцион ишларнинг мақсад ва вазифаларини тушунтириш учун биринчи босқич психотерапевтик суҳбатлардан бошланади. Сўнгра артикуляцион, нафас машқлари ҳамда даволаш физкультураси ўтказилади. Шу ишлар билан биргаликда унли, ундош фрикатив (ф, с, ш, х, в, з, ж), кейинчалик жарангсиз ва жарангли портловчи (п, т, к, б, д, г) товушларни талаффуз этиш машқлари овозни тиклаш, мустаҳкамлаш ва автоматлаштириш ишлари олиб борилади. Овозни тиклаш босқичи уч қисмдан иборат бўлиб, унга товушдан овоз ҳосил қилиш, ҳосил қилинган овоз товушини мустаҳкамлаш, табақалаштириш устидаги ишлар киради.

Овоз сифати, тембри устида олиб бориладиган иш овоз ҳосил бўлишини осонлаштиради, ҳар бир киши учун ҳос бўлиб, мос тушадиган асосий овоз тонини топишга ёрдам беради. Овозни "и" товушини узоқ талаффуз этириш йхли билан тиклаш тавсия этилади. Схнгра "му", "мум" каби бхҚинлар мустаҳкамланади. Ҳосил қилинган овоз бўгин, сўз, гапларда мустаҳкамланади. Бу босқичда "у" товушидан бошланадиган вокал машҚулотларнинг аҳамияти катта. Унлиларни (у—ау—уа, о—оу—оо—аа) ни аввал шивирлаб, сўнгра баланд овоз билан қўзиб талаффуз этиш ўринлидир.

Яқунловчи босқич — ҳосил этилган овозни нутқга киритиш.

Нутқни тиклаш ишларини 3—4 яшар болаларда муттасил 3—4 ой мобайнида олиб борилса, айниқса яхши натижаларга эришиш мумкин.

Қасалликни даволашдан кҳра, унинг олдини олиш осон деган гап бор. Овоз кишининг бутун умри давомида ривожланиб боради. Бу вақтда овоз турлича зарарли таъсиротларга учрайди. Бу таъсиротларга узоқ вақт давомида қўп марта берилиб туриш овознинг у ёки бу даражада бузилишига олиб келади.

Ота-оналар, боғча тарбиячилари, мактаб ҳқитувчилари овоз бузилишларининг олдини олишлари керак. Профилактика ишлари илк болалик чоғидан бошланади, бунда овоз ривожланишида бўлиб ҳтадиган мутация даври алоҳида аҳамият қасб этади. Профилактика ишлари нуксонларнинг олдини олиш, соғлом овозни гарбиялаш, овозни машқ қилиб боришни ўз ичига олади. Умумгигиена талабларига риоя қилиш, организмни шамоллашдан сақлаш каби эҳтиёт чоралари ҳам профилактика жумласига киради. Мумкин қадар баланд овозда гапирмаслик, айниқса грипп, ларингит қасалликлари вақтида ашула, шеърлар

айтишдан сакланиш керак. Узок вақт тинмай қўшиқ айтиш ҳам анча зарарли. Бундан ташқари, югуришдан сўнг ва қаттиқ хаяжон вақтида ашула айтмаслик лозим, чунки бунда нафасга зўр келиб, овоз нотўғри ҳосил бўлади. Овоз аппаратида ўз ўрнида фойдаланиш зарур. Бошқа овоз диаллазонида гапиришга ҳаракат қилиш, ашула айтиш репертуарини нотўғри торлаш ҳам овозда ўзгаришлар рўй беришига олиб келади.

Ўсмирлар эса, овоз мутацияси даврида маълум муддат пастрок овозда гапиришади, ашула этмасликлари мақсадга мувофиқдир.

Хроник тонзиллит, аденоид, полипларга вақтида даво қилиш ва буларнинг олдини олиш, вақти-вақти билан оталаринголог текширувдан ўтиб туриш ҳам овоз нуқсонларини профилактикасига ёрдам беради.

Адабиёт

1. Топтапова С. Л. Коррекционно-логопедическая работа при нарушениях голоса. — М., 1984.
2. Максимова И. Фониатрия. — М., 1987.
3. Филичева Т. Б. и др. Основы логопедии. М., 1989.
4. Логопедия. Под ред. Л. С. Волковой. — М., Просвещение, 1989.
5. Беккер К. П., Совак М. Логопедия. — М., 1981.
6. Мўминова Л.Р., Аюпова М.Ю – Логопедия- Т., Ўқитувчи, 1993

Савол ва топшириқлар

1. Овоз қаерда ва қандай ҳосил бўлади?
2. Овозда қандай бузилишлар бўлиши мумкин, нима учун?
3. Овоз бузилишларининг олдини олиш йўллари ва усуллари.
4. Овози бузилган болаларга қайси муассасаларда ва қандай ёрдам берилади?

11 БОБ. НУТҚ СУРЪАТИ, РАВОНЛИГИНИНГ БУЗИЛИШИ

11.1. Сўзлаш тезлигини бузиши

Режа

1. Тез ёки секин гапириш сабаблари.
2. Сўзлаш тезлигини бузилиши.
3. Ниҳоятда тезлашган нутқ – тахилалия.
4. Ниҳоятда секинлашган нутқ – брадилалия;

Нутқ — одамларнинг ўзаро муносабатда бўлиши, алоқа боғлашида асосий курол бўлиб, киши ўз фикри, хоҳиш истакларини нутқ орқали атрофдагиларга билдириши, ўз кечинмаларини ифода этиши мумкин. Ана шунинг учун ҳам нутқ киши фикрлаш қобилиятининг асоси, унинг бир воситаси бўлиб хизмат қилади. Фикрлаш жараёнлари — таҳлил қилиш, синтезлаш, такқослаш, умумлаштириш ва бошқалар боланинг нутқ ҳзлаштиришига боғлиқдир. Бола нутқи ўса борган сайин бу жараёнлар ҳам ривожланиб, кенгайиб боради.

Нутқ киши рухий фаолиятида ҳам бевосита иштирок этиб, эслаш, хотира жараёни ифодасига мантикий фикрлаш характерини беради, идрокни кучайтиради. Нутқ киши иродасининг шаклланишида ва айниқса ҳис-туйғуларини ифодалашда ҳам жуда катта роль ўйнайди.

Бола бир, икки ёшида ўйлаб, фикрлаб айтиладиган айрим сўзларнинг маъносини тушуниб, буларни ҳзи ҳам талаффуз қила бошлайди, кейинчалик эса нутқи аста-секин ўсиб ривожланиб боради, бу эса боланинг соғ-саломат ўсиб боришининг асосий, муҳим кўрсаткичларидан биридир. Баъзи болаларда эса бунинг акси бўлиб, умумий нутқнинг ўзига хос камчиликлари нутқ фаолиятининг ҳар хил томонларида кўринади, уларнинг актив, оғзаки нутқи олатдагича ривожланмай қолади. Бола нутқидаги камчиликлар, ўзгалар нутқини тушунишидаги қийинчилик уларни атрофдагилар билан мулоқотда бўлиши, ўз тенгқурлари билан қўшилиб кетилишни қийинлаштиради, ҳамда фикрлаш ва бошқа рухий жараёнларига кескин таъсир қилади, натижада боланинг ўзлаштириш қобилияти билан бирга унинг шахси ҳам ривожланишида орқада қола бошлайди.

Нутқ қобилиятининг ривожланмаганлиги нутқ мароми (яъни суръати, тезлиги), шунингдек ифодали қилиб гапириш, ўқиш малакаси билан ҳам белгиланади. Гапириш, сўзлаш тезлиги, нутқ мароми гапирилаётган даврда сўзлар орасидаги паузанинг узун ёки қалталигига боғлиқдир. Одатда, киши шонилмасдан гапирганида бир секундда 9 тадан 14 тагача, тез гапираётганда эса 15—20 товуш талаффуз этади ва ҳар бир товуш аниқ, англаб бўладиган даражада оштилиди.

Нутқ суръати, яъни гапириш, сўзлаш тезлигининг бузилиши икки хил бўлади: ниҳоятда секинлашган нутқ; тезлашган нутқ. Ниҳоятда секинлашган — брадилалия нутқнинг монотонлиги ва ноаниқлиги билан бирга кхшилиб, аралаш

ҳолда учрайди. Брадилалиянинг келиб чиқишига умумий локаллик, нутқ мускуллари ишининг бузилганлиги сабаб бўлиши мумкин. Брадилалия кўпинча акли заиф ва бирор руҳий касалликка чалинган кишиларда учрайди. Бу касалликда гормонларнинг жараёни қўзғалиш жараёнидан устул туради. Брадилалиянинг бошланишида тарбия, тақлид қилиш, интоксикация ва астенизация каби омиллар ҳам аҳамиятга эга. Шимолний мамлакатларда яшовчи кишиларнинг гапириш усули брадилалияга ўхшаб кетади. Лекин бу мамлакатларда шундай гапириш одат тусига кириб қолган ва патология бўлиб ҳисобланмайди. Брадилалия ички ва ташқи нутқ тезлиги ва маромининг бузилиши, овознинг бир хил, монотон бўлиши, сўзлар орасидаги паузаларни узайтириб юбориш — сўзларни қўзғиб гапириш, товушлар орасидаги паузаларни узайтириб юбориш билан намоён бўлади ва ҳоказо. Брадилалия билан касалланган кишиларнинг чўзик, қовушмаган нутқи тингловчилардан уларни ниҳоятда диққат билан эшитишини талаб қилади. ўртача ва кучсиз брадилалия билан касалланган кишилар ўз нутқидаги камчиликни сезмайдилар ҳам. Брадилалиянинг оғирроқ хилларида эса киши нутқидаги камчилигини сезади ва бундан руҳан қийнала бошлайди. Бундай кишилар илож истаб, логопедларга мурожаат қилганларида кўпинча гапларини одамлар тушунамаслиги ёки кўпчилик у билан гаплашишини ёқтирмаслигидан шикоят қилади.

Брадилалия аксари асабий ёки руҳий касалликка алоқадор бўлади. Брадилалия марказий нерв системасининг органик касалликлари, бош мия шикастланиши, унда ўсма пайдо бўлиши натижасида ҳам учраб туради. Бундай ҳолларда нутқ суръатининг бузилиши, айниши, умумий моториканинг секинлашуви, сусайиши, тормозланиши, умумий локаллик билан бирга учрайди. Брадилалияни тузатишда логопедиянинг алоҳида усуллари, шахсан қайта тарбиялаш воситалари, ҳар хил дори-дармонлар, нафас гимнастикасининг алоҳида шакллари, логопедик ритмика, физиотерапия ва бошқалардан кенг фойдаланилади.

Логопедик таъсир асосан қуйидагиларга эришишни кўзда тутади: а) гапириш жараёнида тез ва аниқ ҳаракатларга эришиш; б) тез гапириш йўли билан тез гапириш реакциясини туғдириш; в) ички нутқ тезлигини оширишга эришиш (ташқи муҳит та. сирлари, ҳаракат ва ритмика ёрдамида); г) тез ўқиш ва ёзишга ўргатиш; д) ифодали, онгли қишга ўргатиш. Бунда логопед гапириш тезлигини оширишни талаб этар экан, боланинг имкониятларини, қобилиятини, қарчаб қолмайдиган бўлишини ҳисобга олиши ва нутқда иштирок этадиган мускулар ҳаракатини ривожлантирадиган нутқ машқларини олиб бориши, логопедик ритмика ва музыка машқларини ташкил этиши лозим.

Нутқ суръатининг патологик тезлашиши, ҳаддан ташқари бидирлаб, тез гапириш — тахилалия деб юритилади. Тахилалия нутқ тезлиги бузилишининг мустақил шакли эканлигини биринчи марта Ю. А. Флоренская 1933 йилда

исботлаб берган. Кейинчалик бу фикрнинг тўғрилигини кўп олимлар тасдиқлашди, шу билан бирга тахилалиянинг наслдан-наслга хтиши ҳам исботланди. Лекин тахилалия баъзан ташки мухит омилларига (тарбиянинг нотхтри бўлиши, тақлид килишга) ҳам боғлиқ бўлади.

Тахилалияга, одатда, ташки ва ички нуткнинг тезлашувидан ташкари умумий моториканинг ва бошқа рухий даражаларнинг тезлашиши, одатдан ташкари активлик, жонсарақлик ҳам хос бўлади. Тахилалия билан касалланган кишилар нутки бахслашиш ёки тез гапириш зарур бўлиб қолган вақтларда айниқса тезлашади ва шошқолоқлик авжига чиқиб, сўзлаётган кипшнинг диққати ҳам сочила бошлайди. Гапда тутилиб қолиш, ибораларни қайтариш, қўшимчалар ўрнини алмаштириб юбориш, гапни бузиб гапириш ва фикрларни ноаниқ ифодалаш каби камчиликлар кўп учрайди. Лекин гапираётган киши нуткига эътибор бериладиган бўлса, у тезда тўғри гапира бошлашга қайтади, тутилиб гапириш йўқолади, аммо сўзлаш тезлиги бошқаларникига нисбатан юқорилигича қолаверади.

Тахилалия билан касалланган кишиларни даволашнинг асосий принциплари 1935 йилда Ж. Ю. А. Флоренская ва З. А. Ходорова томонидан ишлаб чиқилди. Гапириш ортопедияси асосан коллектив орасида тушунтириш психологияси орқали олиб борилади. Бундай кишиларнинг нуткига эътибор бериш, гапириш тезлигини тўғрилаб бориш, мантикий фикрларни тарбиялаш улардаги камчиликларни бартараф этишда катта аҳамиятга эгадир. Бунда асосий диққат умумий психомотор қўзғалишини камайтириш мақсадида даволаш физкультураси, дори-дармонлар ва физиотерапия ёрдамида шахснинг патологик хусусиятларини қайта кўришга қаратилади. Тахилалияни даволаш курси мактабгача тарбия ва мактаб ёшидаги болаларда 6 ойдан бир йилгача давом этади.

Тарбиячи ва ўқитувчилар тез гапирувчи болаларни тегишлича маслахатлашиб, даво йўллариини белгилаб олиш учун ўз вақтида психоневролог, логопедларга юборишлари керак.

Шундай қилиб, нутк суръати, раволигидаги нуқсонлар — брадилалия ва тахилалия мураккаб, боланинг умумий ривожланишига салбий таъсир этувчи нуқсонлар бўлиб ҳисобланади. Брадилалия ва тахилалия нуқсонлари, уларнинг турлари, кўринишлари, келиб чиқиш сабаблари, кечишидаги механизмлари, дифференциал диагностикаси логопедияда хали ҳар томонлама тўлиқ ўрганилган эмас.

Адабиёт

1. Беккер К. П., Совак М. Логопедия. — М., 1981, 195 б.
2. Зееман М. Дети с ускоренной речью (тахилалией). Расстройства речи в детском возрасте. — М., 1962, — 266-б.
3. Кочергина В.С. Брадилалия, тахилалия, спотыжание (Расстройства речи в детском возрасте. — М., 1969, 214-6.
4. Селиверстов В. и. Заикание у детей. М., 1979.
5. Логопедия. Л. С. Волкова тахрири остида. М., 1989.
6. Тяпугин Н. П. Заикание. — М., 1966.
7. Мүминова Л. Аюпова М. Логопедия - Т,1993.

Савол ва топшириқлар

1. Нутк суръати, равонлигида кузатиладиган нуксонларни таърифлаб беринг.
2. Брадилалия нуксони нимадан келиб чиқади? У нуттқа қандай намоён бўлади?
3. Тахилалия нуксони нимадан келиб чиқади? У нуткда қандай ифодаланadi?
4. Тарбиячи ва ҳкитувчилар нутк суръати, равонлигида камчилиги бўлган болаларга қандай муносабатда бўлишлари керак?

11.2. Тутилиб гапириш

Режа

1. Тутилиб гапиришнинг дастлабки белгилари.
2. Тутилиб гапириш нуксонини келиб чиқиш сабаблари.
3. Клоник ва тоник туридаги тутилиб гапириш.
4. Тутилиб гапиришнинг бекарорлиги, ўзгарувчанлиги.
5. Тутилиб гапиришни олдини олиш, этиш йўллари.

Тутилиб гапириш ҳам нутк нуксони бўлиб, нутк суръати, мароми ва равонлиги бузилиши билан таърифланади. Бунда, нуткнинг коммуникатив функцияси издан чиқади, яъни бекаму- кўст, росмана алоқа воситаси бўлмай қолади, бундай нуткни тинглаб, тушуниш баъзан қийин бўлади ҳам.

Тутилиб гапиришга асосан нутк аппарати мускулларининг равон ишлай олмаслиги, пайлари, толаларининг тортишиб қолиши сабаб бўлади.

Чет эл ва ўзбек олимларини таъкидлашча, дунё болаларининг 2% ида тутилиб гапириш нуксони кузатилади.

Буюк рус психиатори И.А.Сикорский тутилиб гапириш «болалар касаллиги» деб атаган эди, чунки бу камчилик асосан икки ёш билан беш ёш орасидаги болаларда нисбатан кўпроқ учрайди. Бу даврда бола тилнинг грамматик тузилишини катталарга тақлид этиш йўли билан аста-секин ўзлаштириб боради, сўзлари маълум тартибда жойлашган гапларни ўрганади,

Ўз фикрларини атрофдагиларга маъноли нутқ орқали ифодалай бошлайди. Боланинг ўзлаштириш қобилияти бу даврда ниҳоятда кучли бўлади, масъулият, ўз-ўзига талабчанлик ортиб боради. Бирок, баъзи болаларнинг гапириш суръати, мароми, раволиғи бузилади. Улар тутилиб, сўзларни охиригача талаффуз этмай, шошиб-пишиб, товуш, бўғин, сўзларни қайта-қайта такрорлаб ёки аксинча тўхтаб қолиб, сўнгра зўр куч билан, қийналиб, талаффуз этадилар – тутилиб гапириш, дудукланиш деб шуни айтади. Шу билан бирга, бола хулқи атворида, умумий ҳолатида ҳам маълум ўзгаришлар кузатилади. Арзимаган нарсадан хафа бўлиш, ҳаёжонланиш, инжиклик, гапиришдан кўркиш аломатлари пайдо бўлади. Бундай рухий ҳодисалар тутилиб гапиришни кучайтиради, баъзи болаларнинг кам гап бўлиб қолишига сабаб бўладики, буни неврозга ўхшатишади. Шу муносабат билан шифокорлар тутилиб гапириш, дудукланишни – логоневроз, яъни нутқ неврози деган термин билан юротадилар.

Тутилиб гапиришнинг дастлабки белгилари турлича вужудга келиши, турлича намоён бўлиши мумкин. Баъзан бу нуқсон сезилмасдан аста-секин бошланади. Ота-оналар бола эркаланиб гапиряпти деб ўйлаб, унинг билинар-билинемас тутилиб гапиришидан ҳатто завкланадилар ҳам, бола шошиб ёки ҳаёжонланиб гапирганида нутқида тутилиши янада кўпаяди, бола гапирмокчи бўла туриб, бирдан тўхтаб қолади. Тутилиб гапириш мутизм ҳолида ҳам бошланиши мумкин. Мутизм – вақтинча соқовлик, вақтинча нутқ йўқолиши деган маънони билдиради. Бундай ҳолат рухий травма, руҳан қаттиқ ҳаяжонланиш натижасида вужудга келиши ва бир неча кунгача давом этиши мумкин. Мутизм ҳолатидан сўнг бола аксари тутилиб гапира бошлайди.

Тутилиб гапириш камчилиги тахилалаядан сўнг бошланиши ҳам мумкин.

Тутилиб гапириш вақтида нутқ аъзоларининг маълум бўлимларидаги пайлар тортишиб туради. Пай тортилишининг хилига қараб, тутилиб гапиришнинг икки тури: клоник ва тоник туридаги тутилиб гапириш тафовут қилинади. Клоник туридаги тутилиб гапиришда товуш, бўғин ёки сўз бир неча марта такрорланади, тоник типига эса бола гапдан бирдан тўхтаб қолади ва товуш, бўғин ёки сўзни маълум бир паузадан сўнг зўр куч билан, қийналиб талаффуз этади. Пауза бир секунддан 1 минутга қадар чўзилиши мумкин. Пауза қанчалик узок бўлса, тутилиб гапириш камчилиги шунчалик рўй-рост ифодаланган бўлади. Амалда тутилиб гапиришнинг соф клоник ёки соф тоник хили камдан-кам учрайди. Кўпинча тоно – клоник ёки клоно – тоник типдаги тутилиб гапириш кузатилади.

Пай тортишиши вақтида нутқ аъзоларининг барча бўлимларида ўзгаришлар кузатилади, шунга қўра бир товуш, бўғин ёки сўз тутилиб талаффуз этилганидан кейин бошқалари пайдар-пай уланиб кетади.

Тутилиб гапириш нуксони – нутқнинг асосан функционал ҳарактердаги мураккаб камчилигидир. Унинг органик ҳарактердаги тури мураккаб органик камчиликлар пайтида кузатилиши мумкин.

Тутилиб гапиришда бола доимо янгидан-янги одат чиқариб туради. Бола ўз нуксонини атрофдагиларга билдирмаслик мақсадида турли хил хийла – найрангларни ишлатади, масалан, бошини силкитиб, кўзларини олайтиради ёки тебраниб туриб, кўли, оёғи билан ортикча ҳаракатлар қилиб туриб гапиради. Тутилиб гапирувчиларга, назарида ҳамма уларни мазах, масҳара қилаётгандек бўлиб туюлади. Шунга кўра улар хийла-найрангларни янада ҳам кўпроқ ишлатишга ҳаракат қиладилар. Бирок бундан хатти-ҳаракатлар билан атрофдагилар диққатини ўзларига янада кўпроқ жалб этадилар, натижада тутилиб гапириш янада зўраяди. Бола ёши улғайган сари, хийла-найранглари билан билан бир қаторда нутққа алоқадор хийла – найрангларни ишлатиш одат бўла бошлайди. Айрим товуш, сўз, гаплар болага мураккаб бўлиб туюлади. У назарида, айнан шу товуш ёки сўз келганда, тутилиб қолишим мумкин деб, гап вақтида уларни бошқа товуш ёки гаплар билан алмаштиришга ҳаракат қилади. Баъзан бундай уринишлар муваффақиятли чиқади ва бола нутқнинг раво, бир текис бўлишига эришади, бирок ифодаланаятган фикр чалқшиб, мазмуни ўзгаради, сўзлар пойма-пой бўлиб қолади.

Тутилиб гапириш боланинг умумий ҳолати, ҳис-туйғуларига боғлиқ нутқ камчилиги бўлганидан бола уйда, ўзига яқин кишилари билан суҳбатда бўлганда, ҳаяжонланмасдан гапирганида бу камчилик кўпинча кузатилмайди. Бирок кўпчилик орасида, гуруҳда, синфда, бегона вазиятда ҳаяжонланиб, шошиб гапириш вақтида дудукланиши рўй-роғ сезилиши мумкин. Турмуш шароитидаги, об-ҳаводаги ўзгаришлар, йил фасли ҳам бола нутқига таъсир кўрсатиши мумкин.

Тутилиб гапиришнинг сабаби нима, бу камчилик нима учун беқарор ва ўзгарувчан, қайталаниб турадиган бўлиши мумкин, деган масалаларни аниқлаш мақсадида олимлар томонидан кўпгина изланишлар олиб борилган. Тутилиб гапириш камчилиги инсонларда қадимдан кузатилади. Айрим олимлар тутилиб гапириш – бу организмнинг умумий касаллиги деб, уни дори-дармонлар билан даво қилишни тавсия этганлар. Бошқалари эса, тутилиб гапириш артикуляцион аппарат тузилишидаги ўзгаришлардан келиб чиққан нуксон деб, уни артикуляция аъзоларини операция йўли билан бартараф этишни тавсия этганлар. Лекин бу усул ҳам яхши натижа бергани йўқ.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кўпчилик олимлар тутилиб гапиришнинг асосий сабаби невроз деб ҳисоблаб келдилар. Аммо неврознинг хилини, механизмларини аниқлашда бир фикрга келишмай, турли фаразлар баён этилди, чунончи, олимлар тутилиб гапириш невроз касаллигининг бир

тури, деган хулосага келдилар. Бу хулосага улуг рус физиологи И.П.Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимоти асос бўлди. И.П.Павловнинг таълимотига кўра, невроз олий нерв фаолиятининг функционал заифлик белгиси, яъни кўзғалиш ва тормозлаш жараёнлари муносабатининг бузилишидир. Ана шундай ўзгариш натижасида бош мия пўстлогининг маълум қисмларининг функциялари бошқача тусга кириб, бош мия нервларининг ишлаш жараёни сусаяди, бош мия пўстлоги ва пўстлок ости нервлари ўртасидаги алоқалар бузилади ва бунинг оқибатида боланинг турли аъзоларида маълум патологик ўзгаришлар кузатилади, масалан юрак неврози, буйрак неврози, нутк неврози пайдо бўлади ва ҳоказо. Нутк неврози, яъни логоневроз нутк аъзоларида пай тортишишларига олиб келадики, бунинг натижасида бола тутилиб гапирадиган, дудукланадиган бўлиб қолади.

И.П.Павловнинг олий нерв фаолияти типлари ҳақидаги таълимотидан кўринадики, тутилиб гапириш нуксони- бу олий нерв фаолиятидаги функционал ўзгаришларининг белгиларидан биридир. Бу нуксон кўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг мувозанати бузилишидан келиб чиқади.

Ҳозирги замон логопедиясида тутилиб гапириш сабаблари икки гуруҳга ажратилади: 1. тутилиб гапиришга мойиллик туғдирадиган муҳит шароитлари; 2. бу камчиликни бевосита келтириб чиқарадиган сабаблар. Биринчи гуруҳга олий нерв системасининг умумий заифлигига, нутк механизмларини бошқаришда иштирок этадиган олий нерв жараёнларининг бузилишига сабаб бўлувчи турли хил ички ва ташқи омиллар киради. Буларнинг ҳаммаси болаларда тутилиб гапиришга мойиллик пайдо қилади-ю, лекин ўзи бу камчиликка ҳали бевосита сабаб бўлмайди. Боланинг дудукланадиган ҳолга гушиб қолиши учун унда ана шундай мойиллик устига бошқа сабаблар ҳам бўлиши керак, чунончи: 1) нерв системасининг касалланиши; 2) нерв системасига салбий таъсир этувчи оғир кечган юқумли касалликлар; 3) рухий травмалар, яъни нерв системасини кучли таъсирлантирадиган рухий кечинмалар каттик кўркиш, онладаги тортишувлар ва бошқалар; 4) оғир нутқий камчиликлар; 5) нотўғри тарбия; 6) нутқи энди ривожланиб келаётган даврда болага ҳаддан ташқари кўп, ёшига мос келмайдиган, мураккаб билимлар бериш, масалан шеър, ашула, дostonлар ёдлатиш шулар жумласидандир.

Кўпчилик ота-оналар тутилиб гапиришнинг асосий сабаби боланинг кўркиши ёки наслида шундай камчилик борлиги деб ҳисоблайдилар. Тўғри, кўрканидан, каттик чўчиганидан сўнг айрим болалар тутилиб гапирадиган, дудукланадиган бўлиб қолади. Бироқ болалар ҳаётда фавқулотдаги воқеалардан тез-тез чўчиб туради, аммо бундан факат баъзи бирлари тутилиб гапирди. Чунки бундай болаларда тутилиб гапиришга олдиндан мойиллик

борлиги, яъни улар нерв системасининг сустлиги, асабийлашганлиги шунга замин яратади. Ота-оналарнинг ароқхўрлиги, болани тез-тез жазолаб туриши, боланинг оғир юкумли касалликлар (айниқса кўкйўтал) билан оғриши, режимга риоя қилмаслиги ва бошқалар нерв ситемаси фаолиятининг бузилишига олиб келади. Нутқнинг кечикиб ривожланиши ундаги кўпол нуқсонлар, болага хаддан ташқари кўп билим бериш, ёшига мос келмайдиган асарларни ёд олдириш, барвақт ўқишга юбориш ҳам нерв системасини сусайтиради ва тутилиб гапириш нуқсони учун мойиллик яратади. Боланинг табиатан тақлидчан бўлиши ҳаммага маълум. Тутилиб гапириш тақлидчанлик натижасида ҳам вужудга келиши мумкин. Бола тутилиб гапирувчи онаси ёки опасига тақлид этиб, ўзи ҳам тутилиб гапира бошлайди. Атрофдагилар эса, шунга қараб боладаги тутилиб гапириш наслдан деб ўйлаши мумкин. Баъзи олимлар ҳам тутилиб гапириш наслдан-наслга ўтадиган нуқсон деб ҳисоблайдилар (Э.Фрешельс, Д.Г.Неткачев ва бошқалар). Ўзбек олимларининг таъкидлашича, нутқ ва тил ижтимоий ходиса бўлиб, улар тақлид этиш йўли билан шаклланади. Бола нутқи фақат одамлар орасида, мулоқот йўли билангина ривожланиши мумкин. Агар бола билан ҳеч ким гаплашмаса, у тилга қирмайди, гапирмайди. Демак нутқ ва тил наслдан-наслга ўтмайди. Шундан келиб чиқадики, тутилиб гапириш нуқсони наслдан ўтмайди. ҳозирги вақтда олимларимиз тутилиб гапириш нуқсони наслдан ўтмаслигини аниқлашган бўлса ҳам бу ҳақида ҳали анча тортишувлар мавжуд. Тутилиб гапириш наслдан-наслга ўтмайди, лекин унга мойиллик ўтиши мумкин, деб таъкидлайди айрим олимлар. Нерв системасининг сустлиги ирсий бўлиши болага отаси ёки онасидан ўтиши мумкин. Агар бола туғри тарбияланиб, яхши шароитда яшаса, унда мойиллик бўлишига қарамай, у тутилиб гапириш нуқсонига дучор бўлмайди. Ва аксинча, мойиллик бўлса-ю, бунинг устига шу камчиликни бевосита келтириб чиқарадиган сабаблардан биронтаси таъсир ўтказадиган бўлса, бола тутилиб гапирадиган бўлиб қолиши мумкин.

Тутилиб гапириш нуқсонининг олдини олиш, уни бартараф этиш йўллари, усуллари хилма-хилдир. Уларни танлашда боланинг ёши, ўзига ҳос хусусиятлари, характери, ҳуқ атвори, ўз нуқсонига бўлган муносабати, турмуш шароити, тутилиб гапириш даражаси ва кўпгина бошқа омиллар ҳисобга олинади.

Тутилиб гапириш нуқсонининг белгилари, келиб чиқиш сабаблари, турлари, кетиши яъни итиология, симптоматикасини таҳлил қилиш бу мураккаб нуқсонни бартараф этиш учун комплекс усул яъни усуллар йиғиндисини қўллашни лозимлигини кўрсатади. Бунда логопеднинг шахсини нутқини қайта янғидан тарбиялаш зарур. Комплект усул логопед ва шифокорларнинг ҳамкорликда ишлашини тақозо этади. Комплекс

тадбирларининг асосий вазифаси логопеднинг нерв системасини даволаш, пай тортишишларини камайтириш ёки бартараф этиш. Гапириш вақтида нафас олишни тарбиялаш, овозини йўлга қўйиш устида ишлаш. Умумий ва нутк моторикасидаги камчиликларни йўқотиш, иккиламчи рухий асоратларини (инжиклик, гапиришдан қўркиш, тортинчоқлик, ўзини камситиш, ўз кучига ишонмаслик ва бошқаларни) бартараф этиш, тўғри, текис, раво нуткни тарбиялаб маромига етказиш (талаффуз, луғат, грамматик тузумларини). Комплекс тадбирлар ичида тўғри нуткни тарбиялаш ишлари биринчи ўринда туради. Логопед шу мақсадга эришиши йўлида унга шифокорлар дори-дармон билан физиотерапия аутодренинг гипноз усуллари билан ёрдам берадилар, демак комплекс тадбирларининг таркибий қисмини логопедик машғулотлар системаси ташкил этади. ҳозирги кунда тутилиб гапириш нуқсони турли хил логопедик машқлар системаси асосида бартараф этилмоқда. Тутилиб гапириш нуқсони мактабгача ёшдаги болаларда С.А.Миронова, Г.А.Волкова, В.И.Селверсто, Н.А.Чевелева ва бошқалар; мактаб ёшидаги болаларда А.В.Ястребова, Р.Е.Левина, Н.А.Чевелева, С.М.Любинская, В.И.Селверстова ва бошқалар ўсмирлар ва катта ёшдаги кишиларда И.Ю.Абилова, Л.Э.Андропова, А.Я.Евгенова, М.В.Смирнова ва бошқаларнинг системаси асосида бартараф этилмоқда. Барча системаларда логопедик ишни бир-бирига пайваста бўлган 3 та йўналишда олиб бориш тавсия этиладики, булар: ортикча рухий асоратларини бар тараф этиш ногўғри. Рефлексларни йўқотиб, янги қўнимма ва малакаларни шакиллантиришдан иборатдир. Дидактик принципларга риоя қилган ҳолда рнуктнинг барча таркибий қисимлари устида ишлаш. Беморни ҳар қандай шароитда атрофдагилар билан бемалол раво, ифодали нутк оркали алоқада бўлишга ўргатиш ҳам жуда муҳим. Тутилиб гапирувчилар билан олиб бориладиган ишлар логопед ва шифокорнинг режасига мувофиқ олди. Индамаслик режимидан бошланади, бунда логопеднинг мумкин қадар камроқ гапириш учун унга қўлай шароит яратиб бериш керак. Тарбиячи ўқитувчи ва атрофдагилар бундан ҳабардор бўлиб, ҳар хил саволлар билан мурожаат қилмаслика шеър ва эртаклар айттирмаслик, доска олдида чақирмасликка ҳаракат қилишлари лозим бўлани жамоат ишларида вақтинча озод этиб қўйиш маъқул. «Индамаслик» режими тутилиб гапирувчининг кўркмай, шошмай раво гапириши учун унга имкон яратиб берилди. Уни рухий асоратлардан озод этади. Ушбу режим боғча ёшидаги болалар ҳуллас, барча ёшдаги тутилиб гапирувчи кишилар билан ўтказилиши зарур чулки, у нуткни янгидан қўришга шароит яратиб имкон очиб беради. Ота-оналар логопедик машғулотларга катнаб уйга берилган вазифаларни бажаришга болага яқиндан ёрдам берадилар. Логопедик тарбиячи ва ўқитувчилар билан биргаликда ишлаши тутилиб гапирувчи болага ўз комплективида тегишли ўринни эгаллашга,

атрофдагиларнинг болага тўғри муносабатда бўлишни таъминлашда катта аҳамиятга эга. Логопедик ишнинг сўнгги босқичларида логопедик машғулотлар асосида болалар болалар тегишли вазифа, топширикларни тайёрлаб, уни тенгдошлари сингари раво, аниқ нутқдан фойдаланган ҳолда бажаришлари лозим.

Тутилиб гапириш нуқсонини бартараф этишда ўспиринлик даври энг кийин давр бўлиб ҳисобланади, чунки бу даврда боланинг ривожланишида физиологик, психологик ўзгаришлар рўй беради. Мактабгача ёшдаги даврда бартараф этилган нуқсон бу даврда баъзан қайталаниши мумкин, рецидив деб шунга айтилади. Рецидив бўлганида логопод болада логопедик машғулотлар таъсирига ишонч сусаяди. У билан энди станционаларда махсус мактаб-интернатларда, болалар поликлиникаларида, психоневрологик диспансерлар ва санаторияларда бартараф этилмоқда.

Ота-оналар, тарбиячилар, ўқитувчилар, болаларнинг ёшлик чоғидан бошлаб тугилмасдан, тўғри, раво гапира олишга эътибор беришлари, нутқдаги нуқсонларни олдини олишларига ўз вақтида киришишлари зарур.

Адабиёт

1. Логопедия (Л.С.Волкова, Р.И.Лалаева, Е.М.Мастюкова ва бошқалар) Л.С.Волкова таҳрири остида М...Просвещение, 1989.
3. Заикание (Под ред. Н.А.Власовой, К.П.Беккера.) М., 1983.
4. Основы теории и практики логопедии (Под ред. Р.Е.Левинной) М., 1988
5. Селиверстов В.И. Заикание у детей. М., 1979.
6. Чевелева Н.А. Исправление заикания у школьников в процессе обучения. М., 1978.
7. Чевелева Н.А. Исправление заикания у школьников в процессе обучения. М., 1978.
8. Ястребова А.В. Коррекция заикания у учащихся общеобразовательной школы. М., 1980.
9. Спирс Л.Ф., Ястребова А.В. Учителю о детях с нарушениями речи. М., Просвещение – 1985.
10. Правдина О.В. Логопедия. М., Просвещение – 1969. В хрестоматии по логопедии

Савол ва топшириklar

1. Тутилиб гапириш нуқсони бошқа нуқсонлардан нима билан фарқ қилади?
2. Тутилиб гапириш нуқсони нималардан келиб чиқади?
3. Комплекс чора-тадбирлар деганда нимани тушунасиш?
4. Тутилиб гапирувчи кишиларга қаерда ва қандай ёрдам ташкил этилмоқда?

12 БОБ. СЎЗ ВА ЖУМЛА ТУЗИЛИШИ КАМЧИЛИКЛАРИ

12.1. Алалия ҳақида умумий маълумот

Режа

1. Алалия нуксонининг таърифи
2. Системали нутқ нуксонларига нималар кирали?
3. Алалик боллар бошқа аномал болалардан нима билан фарқ қилади?
4. Мотор ва сенсор алаликлар бир-бирдан нима билан фарқ қилади?

Алалия (грекча а-йўқ, лали – нутқ, гапираман) – умумий нутқ ривожланишининг каттагина камчилиги, физиологик эшитиш қобиляти сақланган ҳолда гапира олмаслик, соқов бўлиш. Бу нуксон нутқнинг батамом йўқлиги ёки унинг кам тараккий этганлиги билан характерланади.

Олимларнинг таъкидлашича алалия бош миянинг чап ярим шаридаги нутқни идора этувчи зоналарнинг ҳомилдорлик даврида ёки боланинг илк ёшида жароҳатланиши, кам тараккий этганлиги натижасида вужудга келади анализаторларнинг фаолияти секинлашади.

Амалиёт шуни кўрсатадики, алалик болаларнинг баъзиларида жисмоний ва актив ривожланиши ҳам секинлашади. Бу ҳол уларни бошқа камчиликлар бор болалардан ажратиб олишда қийинчиликларни тугдиради. Алалик болаларда актив ва бошқа камчиликлар иккиламчи ҳодиса сифатида вужудга келади. Борди-ю, алалия барҳам топиб, нутқ тикланадиган бўлса, улардаги иккиламчи ҳодисалар камаяди ёки батамом йўқолиб кетади. Мактабгача ёшдаги алалик болаларга махсус нутқ богчаларида ўз вақтида тўғри ёрдам бериб, тегишли чоралар кўрилса, улар оммавий мактабнинг биринчи синфидан бошлаб дастур материалларини ўзлаштириши ва кейинчалик олий ўқув юртларида ҳам ўқишини давом эттиришлари мумкин.

Гапира олмаслик сержахилликка, одамларга аралашмаслик, паришон хотирликка, руҳан қийналиш ва бошқа нохуш фазилатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Алалик бола гапиришни истамайди, бунга кизикмайди. Ўз истакларини билдиришда имо-ишоралардан кенг фойдаланади, 4-5 яшар бола 1-2 яшар болага ўхшаб, сўзларни чала, ўзгача, қисқартириб талаффуз этади (ашша, умма, би-би) ундовлари кенг ишлатилади. Айрим алалик болалар билдирайди, товуш ва товуш бирикмаларини онгсиз суратда автоматик равишда талаффуз этади, эхилогия (акс садо нутки) кузатилади, уларнинг луғати ниҳоятда камбағал, аграмматик бўлади. Аллалик болаларнинг бутун нутқ системаси, яъни барча томонлари: фонетик-фонематик, лексик ва грамматик компонентлари ривожланмаган бўлади.

Логопедия фанидан алалиянинг турли хил классификациялари mavjud (А.Либман (1925), Р.Е.Львина (1951) В.К.Орифинская (1963), В.А.Ковшиков (1985) ва бошқалар). Шарғли равишда алалиянинг мотор ва сенсор турга бўлиниши мумкин. Бирок алалиянинг соф холдаги бир тури амалиётда камдан-кам кузатилади. Мотор – сенсор ёки сенсо-мотор турлари кўпроқ учраб туради. Мотор алалияда нутк аъзоларини ҳаракатга келтирувчи анализатор жароҳатланганлиги туфайли бола ўзи гапираолмайди, лекин атрофдагилар нутқини эшитати ва тушунади. Менсор алалияда эса нутқини идрок этиш анализаторларининг фаолияти бузулганлиги туфайли, боланинг нутк аппарати яхши ривожланган бўлса ҳам, у гапирмайди.

Кар-соков болаларнинг физиологик эшитув лаёқати ривожланмаганлиги туфайли улар нутқдан бошқа товушларни ҳам эшитмайдилар, уларнинг овози йўқ ёки нихоятда паст бўлади. Алалик болаларда эса овоз кучли бўлиб, улар имо-ишора қилганларида маълум товуш ёки товуш бирикмаларини жарангли овоз билан айтадилар. Кар-соков болаларнинг қулоғидаги, жумладан қулоқ ичида жойлашган вестибулятор аппаратидаги нуқсонлар уларнинг умумий юриш-туриши, кадам ташлашига таъсир этса, алалик болаларда бундай камчиликлар кузатилмайди.

Қулоғи оғир болалар овозларни умуман эшитмайдиган ёки кам эшитадиган бўлса, алалик болалар нутқда ташқари товушларни яхши эшитади. Алаликнинг овоз жарангланган, тиниқ, қулоғи оғир болаларнинг овози эса жарангсиз, кучсиз бўлади. Алалик кўп ҳолларда умуман гапирмайди, қулоғи оғир бола эса ўз фаолиятида нутқдан фойдаланади. Албатта қулоғи оғир бола нутқи ўзгача грамматик қоидаларга тўғри келмайдиган, кўп хатоли бўлса ҳам, бола ўз фикрини нутк орқали баён этишга ҳаракат қилади.

Алалик болалар олигофрен болалардан ўзининг онги, идроклиги билан ажралиб туради. Улар ўзини атроф-муҳитга мувофиқлаштириб, мос равишда, яъни адекват тутсалар, олигофрен соков болалар нихоятда оғир, онгсиз бўлади.

Алалияни оғир асабий – рухий шикастланишлар натижасида пайдо бўлган вақтинча сақовлик – мутизмидан ҳам ажрата билиш керак. Каттик қўрқиш, ҳаяжонланиш натижасида бола 3-4 кун гапирмаслиги мумкин. Бирок бу ҳол вақтинча бўлиб, кейинчалик бола яна гапириб кетади.

Айрим кар-соков ота-оналарининг кичик ёшдаги болаларида кузатиладиган соковлик ҳам алалиядан кескин фарк қилади.

Ижтимоий-психологик сабаблардан келиб чиққан соковлик истерик болаларда нутк негативизм туфайли, яъни гапиришни хоҳламасликка алоқадор бўлади. Бундай болалар ўзига ёққан кишиларга гапиради, ёқмаган кишиларга эса мутлақо гапирмайди. Буларни ҳам алаллик болалардан ажрата олиш керак.

Артикуляцияион аъзолардаги купол ўзгаришлар ҳам, масалан тил, лаб фалажи соқовликка сабаб бўлиши мумкин.

Юқорида кўрсатилиб ўтилган нуқсонларни иложи борица барвақт ажратиб, болаларни тегишли махсус муассасаларда таълим – тарбия олишини таъминлаш нихоятда муҳим. Афсуски, ҳозирги кунда ҳали ҳам айрим алалик болалар махсус нутқ боғчалари, мактабларга юборилмасдан, балка акли заиф болалар учун, кулоғи оғир, кар-соқов болалар мактаблари ва боғчаларига гушиб қолмоқдалар.

Алалия медико-психологик-педагогик, яъни комплекс, болага ҳар томонлама таъсир кўрсатиш, унинг нутқи ва тафаккурини ўстиришга қаратилган махсус коррекция чора-тадбирлари орқали изчиллик билан, узок вақт давомида бартараф этилади.

Алалияни бартараф этиш йўллари, усуллари нуқсоннинг тури, даражаси, кечишига қараб ҳар бир бола учун индивидуал тарзда белгиланади. В.К.Орфинская, Л.В.Мелеховаларнинг фикрича, коррекцион ишларини бола 3-4 ёшга тўлганда бошлаш мақсадга мувофиқдир, чунки бу ёшда боланинг қизиқиши, активлиги, ишлаш учун зарур бўлган онглилик, иш қобилияти, ўз қамчиликларини сеза олиш каби фазилиятлари ривожланган бўлади.

Изчиллик билан олиб бориладиган комплекс коррекцион ишлар алалик болада нутқий фаолият механизмларини таркиб топиши, нутқий коммуникация, яъни алоқа боғлаш ва фикр юритиш воситаси сифатида шакиллантириб боришга қаратилади.

Логопедик ишлар алалиқнинг лугат бойлигини ошириш, нутқнинг грамматик томонини шакиллантириш, товушлар талафузидаги нуқсонларни бартараф этиш, сўз ва гапларни тузишга ўргатиш, фонематик ўқувини ривожлантириш, ёзма нагҳни ўзлаштиришга тайёрлашни кўзда тутати. 3-4 йил муобайнида мунтазам олиб бориладиган комплекс коррекцион ишлар, кўп ҳолларда боланинг умумий, ақлий, нутқий риводланишини бир қадар таъминлаш ва алалияни тўлиқ бартараф этиб, боланинг оммавий мактаб дастурларини ўзлаштира олиши учун барча шарт-шароитлар яратиш мумкин.

12.2. Афазия, унинг таърифи, келиб чиқиш сабаблари

Режа

1. Афазия нуқсонини таърифлаб беринг.
2. Алалия ва афазияларнинг ўхшаш томонлари ва фарқлари нимада?
3. Афазиянинг турлари
4. Афазияни бартараф этиш усул ва йўллари
5. Системали нутқ нуқсонларига эга бўлган болалар қаерда таълим олишлари керак?

Афазия (грекча а-йўқ, фазис-овоз, нутқ) — овоз чикмаслиги, гапирма олмасдликдан иборат нутқ бузилишидир. Бу нуксон марказий нерв системаси нутқини идора этувчи зоналарининг зарарланиши натижасида вужудга келади.

Кўп ҳолларда афазия кекса ёшдаги кишиларда, гипертониклардан (қон босими баланд кишиларда) миёга қон қуйилиши натижасида пайдо бўлади. Бирок бу нуксон болаларда ҳам кузатилиши мумкин.

Психолог А.Р.Лурия ва сафдошларининг асарларида қага мия ярим ларлари жароҳатланиши, касаликка учраши натижасида пайдо бўладиган нутқ камчиликларининг ҳаммаси афазия қаторига киритилган. Улар афазиянинг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатадилар: 1) динамик афазия; 2) эфферент мотор афазия; 3) эфферент мотор афазияси; 4) семантик афазия; 5) сенсор афазия.

Динамик афазия гаплар, иборалар билан гапириш қобилятининг бузилиши билан боғлиқдир, бунда бемор алоҳида сўзларни айтишда, такрорлашда, атрофдагилар нутқини тушинишда ҳам қийналмайди. Динамик афазияни икки турга ажратиш мумкин: улардан бирида фикрни нутқ воситаси билан баён қилишни режалаш механизмлари бузилган бўлса, бошқасида нутқнинг грамматик ҳамда синтактик тузилиши бузилган бўлади.

Эфферент мотор афазияси ҳам айрим сўзлар сақланган ҳолда, нутқ воситаси билан фикрни баён қилишнинг грамматик томони бузилиши билан характерланади, лекин бундан ташқари, эфферент ҳаракат афазиясида нутқнинг мотор схемаси ҳам бузилади; бемор айрим товушларни талаффуз қилиш ўқувини сақлаб қолган бўлса ҳам лекин бу товушларни маълум изчилликда бирлаштира олмайди. Шундай қилиб эфферент ҳаракат афазиясида нутқ ҳосил бўлишининг умуман сукцессивлик (яъни изчиллик) принципи бузилади.

Афферент мотор афазияси — нутқ артикуляцияси аниқланганлигининг бузилишидир. Бемор ўзига керакли бўлган маълум товушларни топа олмай ҳамма вақт бошқа яъни шу товушга яқин артикуляцияга ўтиб кетаверади. Бу ерда товушларни танлаш ўқуви бузилган бўлади.

Семантик афазия- сўз топишдаги қийинчиликлар ва сўзлар ўртасидаги семантик (магиткий-грамматик) муносабатларни тушунишнинг бузилиши билан характерланади. Масалан, афизик «ота» ва «ака-ука» деган сўзларни тушунади, бирок «отасининг акаси» деган сўз қандай маъно билдиришини тушуна олмайди. Демак, бунда биз сўзлар маъносига семантик системасининг бузилиши билан, яъни сўзларни маъносига қараб танлашнинг бузилиши билан тўқнаш келамиз.

Сенсор афазияси – бунда биринчи навбатда эшитилган товушларни идрок бузилади, яъни сўзнинг маъноси билан унинг товуш состави ўртасидаги ўзаро муносабатини англаш издан чиқиб, даставвал натқни идрок этига таъсир қилади. Ҳар ҳолда афазиянинг бу формасида сўзни товуш жаҳатидан тахлил қилиш бузилади. Натижада киши мутлақо ҳеч нарсани тушунмайдиган ёки қисман тушуна оладиган бўлиб қолиши мумкин. Сенсор афазик ўзи кўп гапиради лекин унинг гапини тушуниб билмайди, чунки сўзлари шароитга мос келмайди, маъносиз бўлади. Сенсор афазияда ёзма нутқ яъни ўқиш ва ёзиш жараёнлари ҳам бузилади. Оғзаки ва ёзма нутқда прафазия (алмаштириш) ва аграмматизмлар кўп қузағилади. Касални ўзи бунга сезмайди.

Ҳозир логопедия афазиянинг юқорида кўриб чиқилган турларидан ташқари яна амнестик ва тотал афазияларининг тофовут қилинади.

Амнестик афазияда хотира чуқур даражада бузалади. Киши сўзларини, уларнинг маъносини ёддан чиқариб қўяди, уларни эслаб олмайди. Бундай бемор предметларни таний олади, лекин уларнинг номини эслаб олмайди. Агарда шу пайт ёрдам берилса, сўзни эслаб тўғри талаффуз этади.

Тололафазия бирор ҳил фалокатдан ёки инсультдан сўнг дарҳол пайдо бўлади. Бунда бемор гапирмайди, бошқалар нутқини тушунмайди, чунки марказий нерв системасининг бир неча зоналари бирданига зарарланган бўлади. (тотал-кенг тарқалган деган сўздан олинган). Бундай ҳолат бир неча кундан то бир неча ҳафтагача давом этиши мумкин.

Афазияда нутқи ҳар томонлама яхши ривожланган одам бирданига ёки аста-секин гапира олмайдиган бўлиб қолиши мумкин. Афазияга учраган киши дастлаб мутлоқо гапирмайди, ёки гапирса ҳам, доим ғулдираб сўзлайди ва унинг нутқини атрофдагилар ҳеч тушунмайди. Бундай бемор аксари ҳамма нарсага бепарво бўлади.

Нутқдаги ўзгаришларга келганда унинг ҳамма томони – грамматик томони ҳам, фонетик – семантик томони ҳам, яъни бутун нутқ системаси, бузилган бўлади. Айни вақтда нутқнинг қайси томони кўпроқ издан чиққанлигини аниқ билиб бўлмайди. Лекин орадан маълум вақт ўтгач, бу нарса ойдинлашади.

Айрим ҳолларда, хусусан, афазия асабий-руҳий оғир кечилмалар туфайли юзага келган бўлса, у аста-секин барҳам топиб кетиши мумкин. Бошқа ҳолларда, яъни афазия миёдаги тайинли бир касалликдан пайдо бўлган маҳалларда бу нуксон жуда секинлик билан, тегишли даъво чора-тадбирлари кўриб, логопедик машғулотларни узок давом эттириб борилганидан кейингина барҳам топади.

Шундай қилиб, авалия ва афазия системали нутқ камчиликларидир, бундай нуксонли кишиларнинг бутун нутқ системасида яъни нутқнинг фонетик-фонематик, лексик ва грамматик томонларида сезиларли маълум камчиликлар

кузатилади. Авалик ва афазикларнинг импрессив нутқдаги камчиликлар марказий нерв системасининг органик касалликлари натижасида вужудга келади.

Алалия ва афазияларнинг фарқи шундан иборатки, алалияда нутқ жараёнида иштирок этадиган анализаторларнинг марказий қисмидаги нерв хужайраларнинг норасолиги нутқнинг кечикиб ривожланишига олиб боради. афазикларда марказий нерв системаси айрим қисмларнинг органик касалликлари натижасида ҳар томонлама ривожланган нутқ йўқолади.

Алалияни бартараф этишда – нутқни шакиллантириш, ривожлантириш, тарбиялашни кўзлаб афазияни бартараф этишда эса-йўқлоган нутқни тиклашни кўзлаб чоралар кўрилади.

Адабиёт

1. Логопедия (Под ред. Л. С. Волковой. М., Просвещение, 1989).
2. Логопедия Муминова.Л.Р.Аюпова М. Ю.-Т.Укитувчи 1994.
3. Бейн Э.С.Бурлакова.М.К..Визель Т.Г.Восстановление речи у больных с афазией. М.1982.
4. Беккер К.П., Совак М.Логопедия М., 1984.
5. Ковшиков.В.А.Экспрессивная алалия.-Л.1985.
6. Синяк В.А. Логопедия. М., 1985.
7. Недоразвитие и утрата речи (Под.Л.И. Белякова и др. м., 1985).
8. Филичева Т.Б. Чевелёва Н.А. Чиркина Г.В. Основы логопедии.-М 1989.
9. Соботович Е.Ф.Формирование правильной речи у детей с моторной алалией.-Киев.1981.
10. Цветкова Л.С.Проблемы афазии и восстановительного обучения. М.1979.
11. Шомахмудова Р.Тўғри талаффузга ўргатиш ва нутқ ўстириш.-Т.Ўкитувчи 2001.
12. Файзиева У Ю Нутқ ўстириш. (Боғча ёшидаги заиф эшитувчи болалар учун)Т.Ўкитувчи 2001.

Савол ва топшириқлар

1. Системали нутқ нуксонларига қайсилари киради?
2. Афазия нуксонини таърифлаб беринг.
3. Алалия ва афазияларнинг ўхшаш томонлари ва фарқлари нимада?
4. Системали нутқ нуксонларига эга бўлган болалар қаерда таълим олишлари керак?

13 БОБ. ЁЗМА НУТҚДАГИ КАМЧИЛИКЛАР

Режа

1. Ёзма нутқ механизмлари.
2. Дисграфия ва аграфия.
3. Дислексия ва алексия.
4. Ёзма нутқдаги нуксонларни келиб чиқиш сабаблари.
5. Ёзма нутқдаги нуксонларни олдини олиш ва бартараф этиш.

Оғзаки нутқ атрофдагилар билан бевосита алоқа қилишда иштирок этаётганда, ёзма нутқ бошқа вазиятда бошқа бир жойда, даврда яшаган кишилар билан мулоқатда бўлиш, уларнинг фикрини аниқлаш воситасидир. Ёзма нутқ фикрларимизда ихтиёрий ифодаланиб беришнинг энг қулай воситасидир. Ёзма нутқни ўқиш ҳамда ёзиш жараёнлари ташкил этади. Ёзма нутқни тушуниш учун махсус тарғибдагиталини олмак, яъни саводли бўлмак зарур. Ёзма нутқ оғзаки нутқ асосида шаклланади.

Ёзма нутқ механизмлари мураккаб бўлганлиги туфайли уни шакллантириб боришда турли хил қийинчиликлар кузатилиб туради. Логопедияда ёзма нутқдаги нуксонлар дисграфия (грекча дис-бузилиш, графо-ёзаман), аграфия (а-инкор қилиш, йўқ графо-ёзаман), дислексия (грекча дис-бузилиш, лего ўқийман), алексия (грекча а-инкор қилиш, йўқ, лего-ўқимок) атамалари билан юритилади.

Ёзма нутқдаги камчиликлар ҳақида коррекцион педагогика номондалари қимматли назарияларни яратиб қолдирганлар. Қусмаул (1877), Беркан (1881) ўзларининг иломий асарларида ўқиш ва ёзишдаги камчиликлар мустақил нутқ нуксонлари эканлигини кўрсатиб бердилар. Бунга қадар ёзма нутқдаги камчиликлар аклий заифлиқнинг асосий белгиларидан бири деб ҳисоблаб келина эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўқиш ва ёзишдаги камчиликлар кўриб идрок этишнинг юзаки, норизо бўлишдан келиб чиқади деб, олимлар ёзма нутқдаги камчиликларни легосения (ўқишнинг сустлиги) ва графостения (ёзишнинг сустлиги) атамалари билан номлашни тавсия этишар. 1907 йили рус олими К.Н.Монахов ёзма нутқдаги нуксонларни сезувчанликка алоқадор афатик бузилишнинг сенсор характери деб ҳисоблади. Машхур клинисист-невропатолог Р.А.Ткачев, С.С.Мнухинлар ёзма нутқдаги камчиликлар бўғин образларини эсда саклай олмаслик, товушларни нотўғри талаффуз этиш оқибатида содир бўлган нутқ нуксонлари деб, уларни алексия, аграфия деб аташни таклиф этдилар.

Ёзма нутқдаги камчиликларни олимлардан Хватцев М.Е., Р.Е.Левина, Ф.А.Рау, Р.Т.Воскис, С.С.Ляпидевский, Л.Ф.Спинова, Н.А.Никашина, О.А.Токарева, О.В.Правдина, В.Г.Петрова, В.В.Воронкова, А.В.Ястребова,

Г.А.Каше ва бошқалар ҳар томонлама ўрганиб буларни оғзаки нутқ ва фонематик эшитишдаги камчиликлардан келиб чиқадиган нуксонлар деб ҳисобладилар.

Нутқни анализ ва синтез, яъни таҳлил ва таркиб қилиш қобилияти болада оғзаки нутқнинг шаклланиши билан бирга пайдо бўлади. Оғзаки нутқдаги камчиликлар ёзма нутқни шакллантириб боришга тўсқинлик қилади. Товушларни тўғри талаффуз этиш, уларни эшитиб туриб бир-биридан ажратиб олишда қийналган болаларнинг ёзма нутқдаги бир катор нуксонлар кузатилади.

Улар ўқиш ва ёзиш вақтида ҳарфларни тушириб, ўрнини алмаштириб юборадилар.

Ёзма нутқдаги нуксонлар ҳарфлар шаклини нотўғри идрок этишга алоқадор бўлиши ҳам мумкин. Бунда бола ёзилиши жихатидан ўхшаш ҳарфларни, уларнинг элементларини адаштириб юборади.

Мактаб ўқувчилари орасида ёзма нуксонлардан дисграфия ва дислексиялар тез-тез учраб туради. Дисграфикларнинг ёзма ишларида кузатиладиган хатоларни маълум гуруҳларга ажратиб ўрганиш тавсия этилади. Булар қуйидагилардир: 1. Фонетико-фонематик характердаги хатолар-талаффуз (артикуляция) ва идрок (акустика) жихатидан ўхшаш товушларни бир-бири билан алмаштириб юбориш, масалан: гул-кул, зина-сина, бог-пох, дафтар-тафтал ва ҳ.к. 2. Сўз тузилишидаги камчиликлар: а) бўғинлар ўрнини алмаштириш, масалан: машина-манаши, ранда-радан; б) унлиларни тушириб қолдириб кетиш: узум-узм, илон-илн, гилос-глос, китоб-ктоб, ундошларни тушириб қолдириб кетиш, масалан: дўстлик-дўслик, машина-маина, байрам-барм; г) бўғин сўзларни охиригача ёзмаслик, масалан: бола-бол, олхўри-олри, гилос-гило, лента-лета, анор-ано; д) ортикча, кераксиз унли ёки ундош ҳарфларни қўшиб ёзиш, масалан: стул-устул, доска-досика, ўрлак-ўрилак, баҳор-баххор, гилам-гигилам. 3. Бир сўзни иккига бўлиб ёки иккита сўзни қўшиб ёзиш, масалан: Баҳор келди-Ба хоркелди. 4. Шакли ва ёзилиши билан ўхшаш ҳарфларни, уларнинг элементларини алмаштириб ёзиш, масалан: ш-и, т-п, л-м, и-ш, с-в, б-д, г-л, з-в ва бошқалар. ҳарф элементларининг фазода оладиган жойларини алмаштириш: с-з, в-у, с-э. 5. Қўл мусқулларининг нозик ҳаракатчанлиги, моторикаси бузилиши натижасида ҳарфларни нотўғри ёзиш, дафтардаги чизикларга риоя қилмаслик, ҳарф бўғин ва сўзларни устма-уст ёзиш ва ҳаказо. 6. Грамматик характердаги хатолар (морфологик, орфографик, синтактик, пунктуацион хатолар ва бошқалар.) 7. Ойнавон хат-хатни ҳудди ойнада акс этганидек тескари ёзиш. Бунда бола чап ва ўнг томонларни чалкаштирганлиги туфайли ҳарфлар кўзгуда қандай ифодаланса, шундай ёзилади, масалан: с-с, б-б, л-л, д-д.

Ёзувдаги камчиликлар-дисграфия, кўп ҳолларда ўқишдаги камчиликлар-дислексиялар билан бирга кузатилади. Дислексиянинг алоҳида ўзи мустақил нутқ нуксони сифатида камдан-кам учрайди. Дислексиянинг белгилари алмаштириб ўқиш: ҳарфларни бўғинларга бириктира олмаслик; 2. ҳарф ва бўғинларни қайта-қайта такрорлаш, тушириб кетиш, ўрнини алмаштириш натижасида маънони тушунмай, нотўғри, секин ўқиш; 3. Сўз қисмларини, бўғинларни, қўшимчаларни бошқа ҳарф, бўғин ёки сўзлар билан алмаштириш 4. Тиниш белгилари, паузаларга риоя қилмаслик, сўз ўртасида тўхтаб, паузалар қилиб, биринчи сўзнинг иккинчи қисмини кейинги сўзнинг биринчи қисми билан ўқиб кетиш.

Ўқиш-бу нутқ фаолиятининг товушлар талаффузи ва идроки билан чамбарчас боғлиқ бўлган бир туридир. Психологияга доир адабиётда ўқиш механизмларига, биригидан, сўзнинг ўқилиши, яъни график томони ва айтилиши ўртасидаги боғланиш, иккинчидан, ўқилган сўзнинг маъносини тушуниш, яъни онгли ўқиш киради, деб тақдирланади. Ўқиш малакалари мукаммал бўлиши учун ўқиш жараёнининг иккала томонини ҳам бир-бирига пайваста қилиб, баравар шакллантириб олиб бориш керак. Акс ҳолда материални тушуниб, онгли ўқишни таъминлаб бўлмайди. Юқорида кўрсатилган дислексиянинг белгилари кўпроқ ўқиш техникаси билан боғлиқ бўлса-да, буларнинг ҳаммаси онгли ўқишга таъсир кўрсатади. Логопедияга доир адабиётда дисграфия, аграфия, дислексия, алексияни бартараф этиш йўллари, усуллари баён этилган. Л.И. Ефименкова ва И.Н.Садовниковалар «Исправление и предупреждение дисграфии у детей» китобида дисграфияни қуйидаги тартибда бартараф этишни таклиф этадилар: 1. Тайёрлов даври. Бу даврда ўқувчилар ўқиш ва ёзиш малакаларини қай даражада эгаллаб олганликлари аниқланади: анализ ва синтез малакалари тарбияланади; эшитув ва кўрув анализаторлари, фонематик эшитиш, эшитув ва кўрув хотираси ривожлантириб борилади. 2. Унли товуш ва ҳарфларни бир-биридан ажратиш устида иш олиб борилади. 3. Ундош товуш ва ҳарфлар бир-биридан ажратилиб дифференциация қилинади. 4. Сўз устида ишлаш, сўзнинг тузилиши, таркиби ҳақидаги билимлар бериш. 5. Гап устида ишлаш.

Бу логопедик методика анализ ва синтез қилиш малакалари фонематик укув яхши ривожланмаганлиги натижасида ёзма нутқда юзага келган камчиликларни бартараф этишга мўлжалланган.

Логопед О.В.Правдина ёзма нутқдаги камчиликларни уч босқичда бартараф этишни тавсия этган. Биринчи босқичда жарангли ва жарангсиз, портловчи п, т, к товуш ва ҳарфлар асосида дифференциация ишларини ўтказиш тавсия этилади. Бу босқичда ш, ж, л, р каби артикуляцияси мураккаб товушларни талаффуз этишга ўргатиш учун тайёрловчи артикуляцион

машқларни ўтказиш, айрим грамматик тушунчалар устида ишлаш тавсия этилади. Иккинчи босқичда с, з, ш, ц, ч, б, г, д, л, р каби товушлар талаффузини йўлга қўйиш, автоматизация ва дифференциация устида ишлаш кўзда тутилади. Бу босқичдаги ҳар бир машғулотда бўгин, сўз ва гапларни анализ ва синтез қилишга ўргатиш ишлари асосий ўринни эгаллаши керак. Учинчи босқич бир-бирига боғланган оғзаки ҳамда ёзма нутқни ўстириш йўли билан дастлабки босқичларда тўғри талаффуз этишга ўргатилган товушларни мастухкамлаш (автоматизация) ва бир-биридан ажратишга (дифференциация) ўргатишга тавсия этилади.

Кўпгина логопед олимлар (М.Е.Хватцев, Р.Е.Левина, Ф.А.Рау, Р.И.Лалаева, И.К.Садовникова Л.Н. Ефилинкова Р.М.Боскис ва бошқалар) ёзма нутқдаги камчиликларни оғзаки нутқнинг яхши ривожланмаганлиги натижасида юзага келадиган нуксон деб билиб, уларни оғзаки нутқни ривожлантириш орқали, бутун нутқ системаси устида изчиллик билан махсус ишлар олиб бориш орқали бартараф этиш методикасини тавсия этганлар. Ушбу методика бўйича машғулотларда товуш, бўгин, сўз, гап ва боғланган нутқ устида ишлаш талаб этилади. Бирок бу ишларнинг муносилиши, мундарижаси ёзма нутқ нуксонларига эга бўлган кишиларнинг умумий билим доирасини, ўқиш ва ёзма қобилиятини, ўқиш ва ёзишда нимадан қийналишини, қандай хатолар қилишини, уларнинг келиб чиқиш сабабларини ҳисобга олган ҳолда белгиланади.

Л.Ф.Спирова ва А.В.Ястребовалар бошланғич мактаб ўқувчилари нутқида кузатиладиган ёзма нутқдаги камчиликларни бутун нутқ система устида уч босқичда иш олиб бориш орқали бартараф этишни тавсия этадилар. Биринчи босқичда фонетика – фонематик компонент устида қўйидаги ишларни ўтказиш кўзда тутилади: 1. Сўзнинг товушлардан тузилиши ҳақидаги тасаввурларини шакллантириш; 2. Фонематик укув ҳамда анализ-синтез малакаларини ривожлантириш; 3. Талаффуз камчиликларини бартараф этиш. Биринчи босқичда болалар диққати, хотирасини ривожлантириш, уларни ўз-ўзини бошқариш, текшириб боришга ўргатиш, саволларга аниқ, тўлиқ жавоб беришга ўргатиш талаб этилади. Иккинчи босқичда лексико-грамматик камчиликларни бартараф этиш, эшитиш идрокини ривожлантириш ишлари олиб борилади. Учинчи босқичда ўргатилган товушларни мустахкамлаш, уларни бола нутқига киритиш, анализ қилиш малакаларини ривожлантириш ишлари амалга оширилади.

Шундай қилиб, ёзма нутқдаги камчиликлар ниҳоятда мураккаб нутқ нуксонларидан бири бўлиб ҳисобланади. Ушбу камчиликларни олидини олиш ишлари мактабгача ёшдаги болалар билан олиб борилиши даркор. Бундан боланинг оғзаки нутқини ўстириш фазовий идрокини, хотираси, диққати,

анализ ва синтез қилиш фаолияти, нутқини таҳлил қилиш, луғат устида ишлаш, грамматик компонентини ривожлантириш, оғзаки нутқдаги камчиликларни бартараф этиш, нозик қўл ҳаракатларини ривожлантириш айниқса муҳимдир.

Адабиёт

1. Логопедия (Под ред. Л.С.Волковой. М., Просвещение, 1989).
2. Филичева Т. Б., Чевелева Н.А., Чиркина Г.В. Основы логопедия. М., Просвещение 1989.
3. Левина Р.Е. Основы теории и практики логопедии. М., 1968.
4. Лалаева Р.И. Нарушение процесса овладения чтением у детей. М., Просвещение, 2000.
5. Садовникова И.Н. Нарушение письменной речи у младших школьников. М., Просвещение, 2001.
6. Расстройства речи у детей и подростков (Под ред. С.С.Ляпидевского. М., 1969.)
7. Ефименкова Л.Н., Садовникова И.Н. Исравление и предупреждение дисграфии у детей. М., 2000.
8. Каше Г.А. Подготовка к школе детей с недостатками речи. М., 1985.
9. Правдина О. В. Логопедия. М., 1969.

Савол ва топшириқлар

1. Ёзма нутқ оғзаки нутқдан нима билан фарқ қилади?
2. Ёзма нутқдаги камчиликлар қайси атамалар билан юритилади?
3. Ёзма нутқдаги камчиликлар нимадан келиб чиқади?
4. Дисграфикларнинг ёзма нутқда кузатиладиган хатоларни таърифлаб беринг.
5. Дислексиянинг белгилари нимада?
6. Ёзма нутқдаги камчиликлар қандай баргараф этилади?

14 БОБ. НУТҚ КАМЧИЛИКЛАРИНИ АНИҚЛАШ ВА ТЕКШИРИШ МЕТОДИКАСИ

Режа

1. Логопедик текшириш шаклари.
2. Индивидуал ва гуруҳ нутқ карталарининг тузилиши.
3. Боланинг артикуляцион аппарати тузилиши ва фаолияти.
4. Нутқнинг талаффуз томонини текшириш усуллари.
5. Фонематик укув ва уни текшириш усуллари.
6. Боланинг лугат бойлигини текшириш усуллари.
7. Нутқнинг грамматик тузимини текшириш усуллари.

Кадрларни тайёрлаш миллий дастури, мактабгача тарбия муассасалари ходимлари олдига муҳим вазифани-болаларни мактабда ўқишга психологик жиҳатдан тайёрлаш, яъни бошланғич синфларда муваффақиятли ўқиш, бошланғич мактабнинг дастурини тўла ўзлаштириб олиш учун зарур бўлган руҳий сифатлар, билим, кўникма ва малакалари таркиб топтириш вазифасини қўяди.

Боланинг ақлий ривожланишида оғзаки нутқнинг вужудга келиши катта аҳамиятга эга. Тарбиячи боланинг сўз бойлигини аниқлайди, бойитиб боради ва фаоллаштиради, болаларни товушларни тўғри талаффуз этишга ўргатади, оғзаки нутқнинг турли шакллари – монолог (айтиб бериш, қайта хикоя қилиб бериш) ва диалогга (сўзлашув ёки савол – жавоб нутқи), сўзларни грамматик жиҳатдан тўғри ўзлаштириш ва тўғри тузишга ўргатади.

Болалар боғчасида ҳам, мактабда ҳам олиб бориладиган ишлар таълим стандартлари, дастурида кўрсатилган билим ва малакаларни ҳосил қилиш, шахннинг баъзи бир хусусиятларини, ҳулқ-атворини тарбиялашга қаратилган.

Дастур талабларини тўлақонли бажариш учун тарбиячи ва ўқитувчилар ўз тарбияланувчиларининг барча хусусиятларини, айниқса, нутқий ривожланишини ҳар томонлама текшириб, камчиликларини аниқлашлари, буларни бартўр. Ҳа эйтиш ёки болани тегишли мутахассисларга, улар эса тегишли муассасаларга юборишлари талаб этилади.

Логопедик текширишлар таълим-тарбия усуллари ва принциплари асосида олиб борилади ва бунда бола ҳар томонлама текшириб кўрилади.

Логопедик текширишлар икки шаклда олиб борилади: индивидуал ва фронтал текширишлар. Индивидуал текширишлар ўқув йилининг бошида тарбиячи ёки ўқитувчининг ҳар бир болани камида икки ҳафта давомида кузатиб боришдан иборат бўлади. Фронтал текшириш вақтида болалар боғча группаси ёки синфда шеър, хикоя айтиб берадилар, саволларга жавоб қайтарадилар ёки расмга қараб хикоя тузадилар. Бу вақтда болалар нутқининг умумий ҳолати, артикуляцияси, нутқ суръати, товушлар талаффузи, овоз кучи,

сифати кузатиб борилиб, улар нуткидаги камчиликлар аникланади. Шундан сўнг нуткида камчилиги бўлган болалар алохида рўйхатга олинади, группанинг нутқ картаси тузилади. Нутқда камчилиги бўлган ҳар бир бола учун индивидуал нутқ картаси тўлдирилади.

Индивидуал ва гуруҳ нутқ карталарига қуйидаги моддалар киригилади: 1) боланинг исми, фамилияси, 2) ёши, 3) миллати, боғча ёки мактабга келган вақти, 4) ота-онаси, тарбиячиси ёки ўқитувчисининг шикоят, 5) боланинг ривожланиши ҳақидаги маълумотлар: умумий, нуткий, ривожланиши, 6) психоневролог ҳулосаси, 7) эшитиш қобилияти, 8) кўриш қобилияти, 9) артикуляцион аппаратининг тузилиши ва ҳаракатчанлиги, 10) фонематик укувининг ҳолати, 11) товушлар талаффузи, 12) луғат бойлиги (импрессив, экспрессив нутқ ҳолати), 13) ёзма нутқ (ўқиш ва ёзиш) малакалари, 14) нутқ суръати, мароми, равонлиги, 15) Интеллектининг ҳолати, 16) логопедик ҳулоса ва бошқалар.

Нутқ карталари асосан юқоридаги моддалардан иборат бўлади, бироқ муассасаларнинг турига қараб (мактабгача ёшдаги болалар муассасаси, бошланғич мактаб, нуткий, ёрдамчи мактаб), уларнинг хили, мазмуни қисман ўзгарилиши мумкин.

Тарбиячи ва ўқитувчи болаларнинг тиббий карталарини ўрганиб чиқиб, отоларинголог, окулист, психоневрологларнинг ҳулосалари билан танишади ва буларни нутқ картасига киритиб қўяди.

Бола интеллекти тўғри ва тесқари синаш, бир неча қисмларга бўлинган расмлардан бир бутун расм тиклаш, турли хил предметларни таққослаб, солиштириб, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини аниқлаш, (масоан: қуёш-лампа, олма-тарвуз ва ҳ.к.); расмларни классификациялаш, (масалан: сабзавот, мевалар ва ҳ.к.); ортиқча предметни ажратиб олиш, масалан: “Тўртинчиси ортиқча” ўйини; кўчма маъноли сўзларни, мақолларни тушуниш қобилиятини синаб кўриб орқали текширилади, бунда боланинг ёшига мос келадиган бошқа текшириш усуллари ҳам қўлланиши мумкин.

Бола нутқини текширишга қаратилган ҳар қандай топшириқлар ҳам унинг интеллекти, фикрлаш қобилиятини аниқлашга ёрдам беради.

Артикуляцион аппаратнинг тузилишида ҳар хил камчиликлар кузатилиши мумкин. Тарбиячи боланинг тишлари, тили, жағлари, танглайи, лабларининг тузилишини кўриб чиқади. Уларнинг тузилишида ҳеч қандай ўзгаришлар бўлмай туриб, бола нуткида қўпол камчиликлар кузатилиши мумкин. Шунинг учун артикуляцион аппаратнинг ҳаракатчанлигини ҳам кўриб чиқиш зарур. Болага лабларни чўччайтириш, жилмайиш, пуфлаш, тилни тепага кўтариш, чапга-ўнга ҳаракатланиш, танглайни ялаш, лабларни ялаш сингари топшириқлар берилади ва ҳоказо.

Артикуляцион аппаратнинг тузилиши ва ҳаракатчанлиги обдон текширилиб, таҳлил қилиб чиқиладиган бўлса, боланинг нутки ва айниқса товушлар талаффузидаги камчиликларнинг келиб чиқиш сабабларини қўшунча аниқлаб олиш мумкин.

Товушлар талаффузи ҳар хил даражада бузилган бўлиши мумкин. Боланинг аксари тақлидчан бўлгани туфайли, у барча товушларни тарбиячи ёки ўқитувчи кетидан тўғри талаффуз этади. Дислалия мавзусида айтиб ўтганимиздек амалиётда асосан сирғалувчи, сонор, ёллашган унлилар айниқса кўп талаффуз этилади. Шунинг учун бу товушлар талаффузидаги камчиликлар қуйидаги тартибда текширилади: сирғалувчи-с,з,ш,ч,ц. сонор-м,н,л,р, нг; тил орқа-к,г,х; чуқур тил орқа-қ,ғ; фрикатив-х; жарангли-жарангсиз товушларнинг алмаштирилиши; ёллашган унлилар-е,ё,ю,я. Нутк картсида эслатма учун жой қолдирилиб, бунга бошқа, типик бўлмаган камчиликлар белгилаб борилади. Кўп ҳолларда бола товушни алоҳида олинган ҳолда тўғри талаффуз эта олади, бироқ бўғин, сўз ва гапларда уни бошқа товушлар билан адаштириб юборади. Шунинг хисобга олиб ҳар бир товушни текшириш учун шу товуш сўз бошида, ўртасида, охирида келадиган содда ва мураккаб структурали сўзлар ифодаланган предметли ва сюжетли расмлар карточкалари ишлатилади. қулай бўлиши учун бу расмларни олдиндан нутк картсида ёзилган тартибда альбомда жойлаштириб олиш мумкин. Масалан, с товуши талаффузини текшириш учун-соат, апельсин, гилос, стакан тасвирланган, стол устида турган стакан ифодаланган расмларни ишлатса бўлади ва ҳоказо. Битта сўз турли бирикмалар таркибидаги бир неча товуш талаффузини текширишга хизмат қилади, масалан шолғом сўзи ш, л, ғ товушлари талаффузини текширишда ишлатилади.

Товушлар талаффузини текширишда расмлардан ташқари эртақ, шеър, ҳикоя, топишмоқ, тез айтишлардан ҳам фойдаланиш мумкин.

Фонематик эшитиш даражасини текшириш ишлари боланинг нуткидаги товушлар-фонемаларни эшитиш йўли билан уларни бир-биридан ажратиш қobiliятини текширишга қаратилади. Бунинг учун: 1) маълум бир товушни бошқа товушлар орасидан ажратиш, масалан: о, а, у, ў, и унлилари орасидан у товушини, ундош м, п, т, к, р товушлар орасидан т товушини ажратиш олиш топшириғи берилади. Тарбиячи бир неча товушни айтиб турганида бола қўлидаги шартли белги ёки ҳарфни қўтариб кўрсатиши керак. 2) Бир бирига ўхшаб эшитиладиган фонемаларни бир-биридан фарқлаш, ажратиш, масалан тарбиячи за-са, са-за, жа-ша, ша-жа, ва-фа, фа-ва, га-ка, ка-га, да-та, та-да каби жарангли ва жарангсиз, жуфт ундош товушли бўғинларини талаффуз этади, бола унга эргашиб, буларни қайтаради. Бу вақтда тарбиячи лабларини боладан беркитиб туради, чунки у эшитмаган товушни лаб ҳаракатларидан қўриб олиши

мумкин. 3) Бир-бирига ўхшаш, факат бир товуш билан фарк килувчи пароним сўзларни эшитиб туриб, бир-биридан ажратиш, масалан, зина-сина, гул-кул, пахта-тахта ва ҳоказо.

Болада фонематик эшитиш қобилиятининг ривожланишида андак етишмовчилик бўлса ҳам, бундай бола савод ўзлаштиришда қийналади. Шунини ҳисобга олиб, мактабгача ёшдаги болаларнинг фонематик эшитишининг вақти-вақти билан текшириб бориб, аниқланган камчиликларни вақтида бартараф этиш муҳим.

Боланинг луғат бойлигини текшириш учун, предметли, сюжетли расмлардан фойдаланилади. Расмларни мавзулар бўйича жойлаштириш мақсадга мувофиқ. Расмларни номлаш, хайвонлар ва уларнинг болачаларини номлаш, антонимлар устида ишлаш, масалан, баланд дарахт ва паст дарахт, катта уй ва кичкина уй, кенг йўл ва тор йўллар тасвирланган расмларни номлаш: предметларни, масалан, сабзи, помидор, картошка, пиёз-сабзавотлар деб умумлаштириш; сюжетли расмга қараб ҳикоя тузиш сўзлар маъносини тушиниб етиш қобилияти текширилади ва ҳақозо.

Бола нутқининг грамматик қурилишини текшириш вақтида унинг жумла тузиш қобилияти, гапда сўзларни қанчалик ўринли ишлата олиши аниқланади. Бунинг учун сюжетли расмга қараб ҳикоя тузиш, гап ичида бетартиб берилган сўзларни тўғри тартибда қўйиб чиқиш, тушириб қолдирилган сўзни топиб гап тузиш; сўз ясовчи ва сўз ўзгартирувчи қўшимчалар, келишικ қўшимчалари, бирлик ва кўplik қўшимчалардан ўринли фойдалана олишга қаратилган машқлар буйрилади.

Мактаб ёшидаги болаларнинг ҳам оғзаки, ҳам ёзма нутқи текширилади, ўқитувчи ёзма ишларида кўп хатоларга йўл қўйадиган ўқувчилар рўйзатини тузи, уларнинг анавнесини (илгари оғзаки нутқи қандай ривожланганлиги ҳақидаги маълумотларни) ўрганади. Сўнга уш болаларга кўчириб ёшиш, диктант ёзиш топшириғи берилади. Бола топшириқларни уйдалай олмаса, унга бўғин ёки ҳарфларни ёздириб кўради. Ҳарфларни тушириб кетиш, ўринини алмаштириш, ўхшаш эшитиладиган товушларни ифодаолвчи ҳарфларни бир-бири билан адаштириб ёзиш, сўзларни кўчиб ёзиб кетиш ва бошқа хатолар боланинг фонематик эшитиши, анализ ва синтез қилиш малакалари яхши ривожланмаганлигидан далолат беради. ҳарф элементларини тескари ёзиш чизикларга риоя қилмаслик, ҳарфларни устма-уст ёзиб кетиш каби хатолар боланинг кўриш идроки фазовий идроки яхри ривожланмаганлигини кўрсатади.

Ўқий олиш малакалар ҳар бир болада алоҳида-алоҳида текширилади, бунда боланинг матнни нечоғли яхши ўқишига – бўғинлаб ёки сидирғасига ўқиши, ҳарфлаб ўқишига эътибор берилади, ўқиш вақтида қайси хатоларга йўл қўйиши: ҳарфларни адаштириб юбориши тушириб кетиши, талаффуздаги

хатоларнинг ўқишга таъсири, ўқиш тезлиги, овоз билан ва овозсиз ўқиш малакалари текширилади.

Онгли ўқиш малакаларини савол-жавоб йўли билан қайта сўзлаб бериш, баён этиш усулларида фойдаланиб, текшириб кўриш қўлай. Ўқиш тезлиги ҳам онгли ўқишга таъсир кўрсатади. Онгли ўзлаштириш таъминланадиган бўлиши учун бола бир минутда 45-50 сўзни ўқийдиган бўлиши керак бундай секин ўқийдиган болаларда сўзнинг товуш образи ва унинг маъноси ўртасидаги боғланиш сусаяди.

Ўқиш жараёнида кузатиладиган кийинчиликлар боланинг оғзаки нутки ва ёзувидаги камчиликлар билан такосланади ва шу йўл билан уларнинг келиб чиқиш сабаблари аниқланади, бартараф этиш йўллари ва усуллари белгиланади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, айрим ҳолларда бола нуткидаги камчиликлар эшитиш қобилиятининг заифлигига боғлиқ бўлади. Тарбиячи ва ўқитувчилар боланинг ўз вақтида отолоринголик текширувидан ўтишига эътибор бермоғи лозим. Агарда отолоринголик ҳулосаси бўлмаса, тарбиячи ёки ўқитувчи боланинг эшитиш қобилиятини қуйидаги йўл билан ўзи аниқлаши мумкин: бола орқасини ўгириб турганида сўз ва гапларни ҳар хил масофадан шивирдаб гапириб кўрилади, бола эса, эшитганларини такрорлаши керак. Агарда бола 6-7 метр масофада туриб шивирлаб айtilган сўз ва гапларни эшитса, демак унинг эшитиш қобилияти яхши. 3 метр масофада бола эшитмаса, уни махсус боғча ёки махсус қулоғи оғир болалар учун ташкил этилган мактабларда ўқишини таъминлаш мақсадга мувофиқдир.

Оғзаки ва ёзма нутқдаги камчиликлар иккиламчи ҳодиса сифатида эшитиш кўриш қобилияти заиф, олигофрен болаларда, рухий ривожланиши орқада қолган болаларда кузатилиши мумкин. Тиббий педагогик комиссияга юбориладиган болаларнинг характеристикасида боланинг ўқиш фаолияти, кизиқувчанлиги, иш қобилияти, диққати, эътибори, синф ўқувчилари билан муносабати ҳам ур материалларини ўзлаштириш даражаси кенг ёритилиши керак.

Текширишлар натижалари логопедик ҳулосаларда яқунланади. Логопедик ҳулосалар асосида бола билан олиб борилиши керак бўлган чора —тадбирлар, режа тузилади. Таълим жараёни ушбу режа тўлдирилади, кенгайтирилади керак бўлса, боланинг ахволига қараб, унинг айрим томонлари ўзгартирилиши ҳам мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш ва психологик-педогогик таълим марказлари тўғрисида низом Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг 4.06.98 01-278 сонли буйруғига илова.

2. Республика тиббий психолого-педогогик маслаҳат комиссияси низоми ва инструктив йўлланма. РХТВ РТМ, Т 2000.

3. Методические рекомендации по организации работ на логопедических пунктах при общеобразовательных школах –Т 1987.

4. Филичева Т.Б, Чевелева Н.А Логопедическая работа в специальном детском саду. М 1987

5. Ф.Ж.Алимхожаева Заиф эшитувчи боланинг эшитиш қобилияти ва талаффузини текшириш (0-5 синфлар учун)-Т Ўқитувчи 1999.

6. К. Шодиева Мактабгача ёшдаги болаларни тўғри талаффузга ўргатиш. Т., Ўқитувчи 1995.

Савол ва топириқлар

1. Логопедик текшириш ишлари қайси шаклда амалга оширилади?
2. Индивидуал ва гуруҳ нутқ карталарининг тузилиши қандай?
3. Боланинг артикуляцион аппарати тузилиши ва фаолияти?
4. Нутқнинг талаффуз томонини текшириш усуллари?
5. Фонематик укув ва уни текшириш усуллари?
6. Боланинг луғат бойлиги қандай текширилади?
7. Нутқнинг грамматик тузимини қандай текшириш мумкин?
8. Ўқиш ва ёқув малакалари қандай текширилади?

15 БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА АЛОХИДА ЁРДАМГА МУХТОЖ БЎЛГАНЛАРГА ЁРДАМ ТАШКИЛ ЭТИШ

Ўзбекистон Республикаси таълим тўғрисидаги қонуннинг 23 моддасига кўра ривожланишда жисмоний ёки психик камчиликларга эга бўлган аномал болалар таълим олиш ҳуқуқига эга.

Бизнинг мамлакатимизда аномал болаларга ёрдамни ташкил этиш – инсон ҳақида ғамхўрлик кўрсатилишининг ёрқин намуналаридан биридир.

Ўзбекистонда аномал ва ногирон болаларга ёрдам уч вазирилик қошидаги муассасаларда ташкил этилган. Халқ таълими вазирилик қошида улар учун узлуксиз таълим тизимида мактабгача тарбия муассасалари, мактаб, мактаб-интернатлари фаолият кўрсатиб келмоқда. Мактабгача тарбия муассасаларида ва мактабда алоҳида ёрдамга мухтож болалар интеграциялашган таълимга жалб этилмоқдалар. Дифференциал таълимни ташкил этиш ишлари махсус мактабгача тарбия муассасаларида, жумладан нуткий, ёрдамчи, рухий ривожланиши суст, ҳаракат таянч аъзолари жароҳатланган, заиф эшитувчи, заиф кўрувчи болалар боғчаларида амалга оширилмоқда. Мактаб ёшидаги алоҳида ёрдамга мухтож болалар учун барча турдаги махсус мактаб интернатлар, жумладан акли заиф болалар учун меҳнат таълими мактаб-интернатлари, заиф эшитувчи болалар учун мактаб-интернат, ҳаракат-таянч аъзоларида нуқсонли бўлган болалар учун, қар болалар учун, кўзи ожиз болалар, оғир нутқ нуқсонли болалар учун, рухий ривожланиши суст болалар учун мактаб интернатлари; аклан заиф болалар учун кунни узайтирилган мактаблар фаолият кўрсатиб келмоқда. Умумтаълим мактабларида бундай болалар учун синфлар ҳам ташкил этилган. Бошланғич мактабда рухий ривожланиши суст болалар учун тенглаштирувчи синфлар, оғир нуткий нуқсонли болалар учун нуткий, акли заиф болалар учун ёрдамчи синфлар ташкил этилган. Узлуксиз таълим тизимида алоҳида ёрдамга мухтож болалар учун меҳнат мактаблари, касб-хунар коллежларида алоҳида гуруҳлар фаолият кўрсатмоқда. Ёнгил даражадаги нуткий нуқсонли болалар учун ўрта умумий таълим мактаблари қошида логопедик пунктлар ишлаб турибди.

Соғлиқни сақлаш вазирилик қошида аномал болаларга тиббий ёрдам кўрсатадиган махсус психоневрология санаторийлари, стационарлар бор, поликлиникаларда сурдологик, логопедик кабинетларда мутахассис-дефектологлар тиббий ходимлар билан ҳамкорликда тегишли ишларни олиб бормоқдалар. Ақлий жихатдан оғир нуқсонлари бор (имбецил, идиот) болалар туғилганидан то тўрт ёшгача соғлиқни сақлаш вазирилик қошидаги муассасаларда даволанади ва тарбияланади.

Меҳнат ва аҳолини муҳофаза қилиш вазириликка қарашли муруват уйида

мураккаб нуксонли аномал болалар тарбияланадилар. Бу уйларга мактабгача ёшдаги болалар (4 ёшдан то 7 ёшгача), мактаб ёшидаги болалар (7 ёшдан 18 ёшгача) ва катталар (18 ёшдан умрини охиригача) қабул қилинади,

Узликсиз таълим тизимида ҳамма ёш гуруҳлардаги алоҳида ёрдамга муҳтож болалар ўқишга жалб қилинади. 4 ёшдан 7 ёшгача бўлган болалар махсус мактабгача тарбия муассасаларида тарбияланадилар.

Мактаб ёшидаги алоҳида ёрдамга муҳтож болалар, масалан Заиф кўрувчи болалар кўзи оғир болалар мактабида 9 йиллик умумий таълим мактаб дастурини 11 йилда ўзлаштирадилар. ҳар бир синфда 12 тадан бола таълим олади. Кўриш қобилияти заифлашган аклий қолоқ болалар учун махсус мактаб-интернат қошида ёрдамчи синфлар ташкил этилган. Ушбу турдаги муассасада тиббий офтальмологик ҳамда коррекцион педагогик компенсация ишлари олиб борилади. Кўрлар мактабида умумий таълим мактабларининг Брайль системаси бўйича нашр этилган дарсликлар ишлатилади. Заиф кўрувчи болалар мактабларида умумий таълим мактабларининг йирик ҳарфлар билан нашр этилган дарсликлари асосида иш олиб борилади, махсус чизикли дафтарлар ишлатилади.

Кўр болалар учун ташкил этилган мактаб интернада болалар 11 йил ичида 9 йиллик умумий таълим мактаб дастурини ўзлаштириб, сўнгра ҳоҳловчилар ўқишини кечки махсус мактабда давом эттиришлари мумкин. 11 синф ўқувчилари давлат имтиҳонларини топширгач 9-йиллик маълумот тўғрисида гувоҳнома оладилар. Ушбу мактабларда халқ хўжалиги учун малакали ишчилар тайёрлаш, касбга йўналтириш ишлари ҳам олиб борилади. Меҳнат таълим дарсларида 5-7 ўқувчи, умумий таълим дарсларида эса тахминан 12 бола қатнашиши керак. Дебил даражасидаги қар болалар махсус ташкил этилган ёрдамчи синфларда таълим оладилар. Бу синфларда болалар сони 7-8 кишидан ортмаслиги керак. Заиф эшитувчи болалар учун ташкил этилган мактаб интернат икки бўлимдан иборат бўлиб, амалий нутқга эга бўлган болалар, яъни гапира оладиган болалар биринчи бўлимда, жуда қийинчиликлар билан ноаниқ гапирадиган болалар иккинчи бўлимда таълим-тарбия оладилар. Биринчи бўлимда ўқиш муддати 10 йил, иккинчи бўлимда эса-11,12 йил. ҳар бир синфда 12 тадан бола ўқиши лозим. Ақлан заиф заиф эшитувчи болалар 7-8 кишидан иборат бўлган махсус синфда таълим оладилар.

Оғир нутқ нуксонлари бор болалар учун халқ таълими қошида мактабгача ёшдаги болаларга мўлжаллаб, нутқий боғчалар ёки болалар боғчалари қошида нутқий гуруҳлар ташкил этилган. Бу турдаги мактабгача тарбия муассасаларининг асосий вазифаси нутқ камчиликларини иложи борида барвақт аниқлаб буларни бартараф этиш ва шу йўл билан оғир нутқ нуксонларининг оддини олиш, иккиламчи асоратни бартараф этиш ва болани

меърада ривожланган тенгхўрлари орасида мактабда ўқишга тайёрлаш.

Мактаб ёшидаги логопат, яъни нуткида камчилиги бўлган болалар учун оммавий умумий таълим мактабларида логопедик пунктлар ташкил этилган. Логопедик пунктга райондаги бир неча мактабдан тахминан 25 та синф бириктирилади. Логопед бириктирилган синф ўқувчиларини текшириб, логопедик ёрдамга мухтож болаларни саралаб олади, шунингдек, уларни поликлиника йўлланмаси билан ёки мактаб ўқитувчилари, ота-оналар илтимоси асосида текшириб қабул этади. Нутқ нуксонларининг турига қараб гуруҳли ва индивидуал машғулотлар олиб борилади. Машғулотларга болалар кунора, ҳафтасига 3 мартадан, то нуксон тўлиқ бартараф этилмагунча катнайверадилар.

Оғир турдаги нуткий камчиликлар туфайли матаб дастурини ўзлаштири олмайдиган ўқувчилар махсус нуткий синф ёки мактабларда таълим оладилар.

Бундай болалар учун ташкил этилган махсус мактаб-интернатлар икки бўлимдан иборат бўлиб, бириинчи бўлимда нуткнинг ривожланиши кескин орқада қолган алалик, афазик, дизартрик, ринопалик, алексик, аграфик, тутилиб гапирувчи логопат болалар, иккинчи бўлимда эса 9 йил ўқиш муддатида нисбатан нуткий ривожланиши меъёрада, бироқ тутилиб гапирувчи болалар таълим оладилар.

Ушбу мактаб-интернатга болалар шифокор-мутахассис диагнози ҳамда тиббий педагогик маслаҳат комиссиянинг йўлланмаси билан қабул қилинади. Махсус боғсғчаларга катнамаган, нутки ривожланмаган болалар тайёрлов синфларига қабул этиладилар.

Махсус мактабда болаларга умумтаълим 9 йиллик мактаб дастури ҳажмидаги билимлар берилади. Ҳар бир синфда 12 киши ўқийди. Педагогик кенгаш қарори билан нуткий камчиликлари бартараф этилган ўқувчилар оддий оммавий мактабнинг тегишли синфларига ўтказилади.

Халқ таълими вазирлиги қошида ақлан заиф болалар учун махсус ёрдамчи мактабгача тарбия муассаси ташкил этилган бўлиб, бу ерга болалар 4 ёшдан қабул этилади ва 7 ёшга тўлганларида махсус ёрдамчи меҳнат таълими мактабларига юборилади. Ушбу боғсғчаларни ташкил этишдан мақсад, ақли заиф болалар билан вақтироқ коррекцион тарбиявий ишларни бошлаш ва ақли заифлик натижасида пайдо бўладиган иккиламчи психик қўшинмаларни олдини олиш, болаларни ёрдамчи мактаб дастурини ўзлаштиришга тайёрлашдир. Бундай чора-тадбирлар алоҳида ёрдамга мухтож болаларни саралаб, оммавий мактабларда инклюзив таълимга жалб этишга ҳам ёрдам беради.

Ўқув қуни узайтирилган ёрдамчи меҳнат таълими мактабларида ақлан заиф болаларга 9 йил ичида махсус дастур ва дарсликлар асосида умумтаълим

берилади ҳамда касб-хунарлар ўргатилиб, уларни мустақил ҳаётга ҳамда махсус меҳнат мактабига тайёрлаш ишлари олиб борилади. Ёрдамчи мактабларда барча ишлар коррекцион йўналишда амалга оширилади. Ушбу турдаги мактабнинг ўқув режасида меҳнат дарсларига энг кўп вақт ажратилган бўлиб, меҳнатнинг содда турлари бўйича ўқувчиларга малака берилади. (дурадгорлик, слесарлик, тикувчилик, чорвадорчилик, картонаж ишлари бўйича мутахасис ва х.к.).

Меҳнат дарсларида 8-10 бола, бошқа дарсларда эса бир синфда 12-16 боладан ошмаслиги керак. Мактабда барча ишлар махсус акли заиф ўқувчиларнинг аклий ривожланиш даражасини ҳисобга олган ҳолда тузилган дастур ва дарсликлар асосида олиб борилади. Меҳнат таълими мактабда мураккаб фанлар (физика, химия, геометрия, тригонометрия, алгебра ва х.к.) ўқув режага киритилмаган.

Ҳаракат таянч аъзолари жароҳатланган болалар учун ҳам махсус мактаб-интернатлар ташкил этилган. Бу турдаги мактабларда ўқувчилар 11 йил ичида ўрта мактаб дастурини ўзлаштириб, маълум касб эгаси бўлиб чиқадилар. Ушбу мактабларда комплекс таъсир этиш принципларига амал қилган ҳолда ўқитувчи, шифокор, даволовчи физкультура методисти, логопед, укаловчилар ва бошқалар ҳамкорликда ишлайдилар. Индивидуал ёрдамга муҳтож бўлган болалар билан қўшимча яқка тартибда машғулотлар ўтказилади. Меҳнат дарсларига 7-8, синфларда 16 ўқувчи таълим олади. ҳаракат-таянч органлари жароҳатланган болаларнинг ривожланишидаги хусусиятларни, тез чарчаб қолишини инобатга олиб, ушбу мактабларда 40 минутлик дарслар 20 минутга бўлиниб, орасида 5 минут физминутларга вақт ажратилади. Аклан заиф ҳаракат таянч аъзолари жароҳатланган болалар учун мактаб қошида ёрдамчи синфлар ташкил этилган.

Кар-кўр-соков болалар учун Ўзбекистонда махсус муассаса ташкил этилмаган. Москва вилояти Загорск шаҳарчасида жойлашган махсус мактаб-интернатда бу тоифадаги алоҳида ёрдамга муҳтож болалар учун таълим-ташкил этилган. Таълим тарбия ишлари ушбу турдаги мактаб-интернатда дефектологлардан И.А.Соколянский ва А.И.Мехеряковлар томонидан яратилган методика бўйича олиб берилмоқда. Зарурият бўлса, Ўзбекистонда ушбу синалган усуллари тизими асосида махсус синфларда таълим-тарбия ишларини ташкил этиш мумкин.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» қонуни. Тошкент, 1997 й.
2. Ўзбекистонда «Кадрларни тайёрлаш» миллий дастури. Т. 1997 й.
3. «Саламанка деклорацияси». –Испания. 1994 й
4. Инклюзив таълим. - Туве Джонсон Межрегиональная программа по обучению инвалидов (Оперейшин Мерси) Всемирный форум по образованию
Заключительный доклад Ньюйорк, 1990
5. Бола ҳуқуқлари тўғрисида конвенция. - Ўзбекистон болалар жамғармаси.
6. К.К.Мамедов, Ғ.Б Шоумаров, В.И.Подобед. Руҳий ривожланиши сустлашган болалар ҳақида Т., 1993
7. Пулатова Ф.М. Олигофренопедагогика. -Т., 2006.
8. В.С.Рахманова Махсус педагогика. Т., 2004.
9. Шоумаров Ғ.Б. ва бошқалар. 1001 саволга психологнинг 1001 жавоби. Т., “Мехнат” 2000.

Савол ва топшириқлар

1. Ўзбекистонда махсус ёрдамга муҳтож аномал болаларга ёрдам қайси вазирликлар томонидан ташкил этилмоқда?
2. Узликсиз таълим тизимида алоҳида ёрдамга муҳтож болалар учун қандай муассасалар фаолият кўрсатмоқда?
3. Анализаторларидан камчиликлари бўлган болалар учун қандай муассасалар мавжуд?
4. Ақлан заиф болалар учун қандай муассасалар мавжуд?
5. Нутқ нуқсонларига эга бўлган болаларга қандай ёрдам ташкил этилмоқда?
6. Психик ривожланиши сустлашган болалар қерда таълим олишлари мумкин?

МУНДАРИЖА

Кириш	3
1 боб. Коррекцион педагогика ва логопедия курсининг мақсади ва вазифалари	4
1.1. Коррекцион педагогика- фан сифатида.....	4
1.2. Ўзбекистонда «Таълим ҳамма учун» миллий дастурини жорий қилиш босқичлари.....	10
2 боб. Алоҳида ёрдамга мухтож болалар тоифалари	14
3 боб. Кўрув ва эшитув гидрокида муаммоси бўлган болалар	17
3.1. Эшитишида муаммоси бўлган болалар.....	17
3.2. Кўришида муаммоси бўлган болалар.....	22
4 боб. Ақлий ривожланишида муаммоси бўлган болалар	29
4.1. Олигофрен болалар.....	29
4.2.Рухий ривожланиши сустлашган болалар.....	33
5 боб. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган ва мужассам нуқсонли болалар	39
5.1. Ҳаракат-таянч аъзолари жароҳатланган болалар.....	39
5.2.Мужассам нуқсонли болалар, уларнинг таърифи.....	43
6 боб. Оғир нуткий нуқсонли болалар	47
6.1. Логопедия фани, унинг вазифалари.....	47
6.2. Нутқ нуқсонлари ҳақида тушунча.....	51
6.3. Меъёردа ривожланган болалар нутқининг ривожланиши.....	53
6.4. Нутқнинг анатомо-физиологик ва психолингвистик таърифи.....	56
7 боб. Талаффуздаги камчиликлар ва уларни бартараф этиш йўллари	63
7.1. Ўзбек тили фонемалари.....	63
7.2. Дислалия.....	67
7.3. Товушлар талаффуздаги камчиликларни бартараф этиш йўллари...	69
8 боб. Ринолалия	83
8.1. Ринолалия нуқсонининг таърифи.....	83
8.2. Ринолалия хиллари.....	84
8.3. Ринолалияни бартараф этиш йўллари.....	89
9 боб. Дизартрия ва анартрия нуқсонларининг таърифи	93
10 боб Овоз функцияларининг бузилиши	97
10.1. Овоз физиологияси.....	97

10.2. Овоз бузилишлари.....	98
10.3. Болалар овозини тиклаш, аслига келтириш.....	100
11 боб. Нутқ суръати, равонлигининг бузилиши.....	102
11.1. Сўзлаш тезлигини бузилиши.....	102
11.2. Тутилиб гапириш.....	106
12 боб. Сўз ва жумла тузилиши камчиликлари.....	113
12.1. Алалия хақида умумий маълумот.....	113
12.2. Афазия, унинг таърифиди, келиб чиқиш сабаблари.....	115
13 боб. Ёзма нутқдаги камчиликлар.....	119
14 боб. Нутқ нуқсонларини аниқлаш ва текшириш.....	124
15 боб. Ўзбекистонда алоҳида ёрдамга муҳтож боаларга ёрдамни ташкил этиш.....	130